

PROBLÉMY PERIFERNÍCH OBLASTÍ

Praha 2005

Editorka: Marie Novotná

Univerzita Karlova v Praze
Přírodovědecká fakulta
katedra sociální geografie a regionálního rozvoje
Albertov 6, 128 43 Praha 2
tel.: 221 951 389, fax 221 951 889
www.geography.cz/socgeo/
vedoucí katedry: doc. RNDr. Zdeněk Čermák, CSc.

*Publikace byla vydána s podporou grantového projektu „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“, projekt GAČR č. 403/03/1369.
Autoři děkují grantové agentuře za podporu.*

Recenzovali:

doc. RNDr. Libor Krajíček, CSc., emeritní pracovník Univerzity Karlovy v Praze,
Přírodovědecké fakulty, katedry sociální geografie a regionálního rozvoje
RNDr. Marián Halás, Ph.D., Univerzita Komenského v Bratislavě, Přírodovědecká fakulta,
katedra humánní geografie a geodemografie

V prosinci 2005 v nákladu 600 ks vydala katedra sociální geografie
a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
Foto na obálce: Pavel Chromý
Sazba a zlom: Karel Kupka (P3K)
Tisk: SPRINT Praha

© Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta,
katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, 2005

ISBN 80-86561-21-6

OBSAH

Úvod	5
T. Havlíček, P. Chromý, V. Jančák, M. Marada — Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí	6
A. Nováček — Vývojové trendy polarizace prostoru v Česku	25
E. Reinöhllová — Informační a komunikační technologie pro rozvoj periferních oblastí – zkušenosti ze zahraničí	36
L. Čermák — Hodnocení vztahu dopravní dostupnosti a exponovanosti území	44
Z. Szczyrba — Venkovský maloobchod v Česku a jeho nová pozice: diskusní příspěvek k problematice periferních oblastí	53
P. Štych, R. Stránský — Dlouhodobé změny využití krajiny v méně příznivých oblastech pro zemědělství v kontextu vývoje zemědělské dotační politiky	61
D. Fialová, J. Vágner — Druhé bydlení v periferních oblastech	74
J. Pileček — Příspěvek k metodice vymezení periferních oblastí: modelové území okresu Prachatice	81
J. Kopp — Polarizace vývoje krajiny na periférii Plzeňské aglomerace	92
S. Kuldová — Podbořansko – „nová“ či „klasická“ periferie?	100
M. Jeřábek — Subjektivní vnímání území mezi Kozákovem a Troskami	109
J. Anděl, M. Brzóska — Změny geografického prostředí periferní oblasti ústeckého Krušnohoří	118
J. Koutský — Mění se postavení původně periferních pohraničních oblastí, případová studie Euroregion Krušnohoří	123
A. Mikšátková — Vývoj přeshraničních aktivit v periferní oblasti Jesenicka a Bruntálska ve druhé polovině 20. století	130
V. Květoň — Změny dopravních vztahů na Jesenicku v letech 1991–2004	139
A. Hynek, T. Řezník, P. Karvánková, N. Hynek — Středozápadní Morava: periferie, nebo semiperiferie?	148
J. Stockmann — Moravské Kopanice: identita na periférii	161
A. Vaishar, J. Zapletalová — Marginalizace moravsko-slovenského pohraničí	167
P. Spišiak — Výskum vybraných vidieckych periférnych/marginálnych oblasti na Slovensku	177

Úvod

Ve druhé polovině 90. let 20. století se v české geografii utvořilo několik výzkumných týmů, jejichž odborným zájmem se stala problémová území. Jednalo se jednak o výzkumy pohraničí (M. Jeřábek, J. Dokoupil, T. Havlíček a kol.), jednak o výzkumy periferních oblastí, realizované jak na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK v Praze (V. Jančák, T. Havlíček, P. Chromý, M. Marada), tak v Ústavu geoniky AV ČR v Brně (A. Vaisnar a kol.). Platformou k dalšímu výzkumu periferních oblastí Česka se pak v roce 2003 stal společný grantový projekt geografických pracovišť v Praze, Plzni a v Ústí nad Labem s názvem „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ (GA ČR č. 403/03/1369).

Předložená publikace vznikla z podnětu jednání dvoudenního semináře „Problémy periferních oblastí“, který pořádala sekce regionální geografie České geografické společnosti spolu s katedrou geografie Pedagogické fakulty ZČU v Plzni a řešiteli uvedeného grantového projektu. Seminář se uskutečnil na sklonku listopadu roku 2004 na zámku v Nečtinách a jeho hlavní organizátorkou byla vedoucí sekce regionální geografie ČGS RNDr. Marie Novotná, CSc., která se ujala i funkce editorky předložené publikace.

Relativně široké spektrum tematického zaměření jednotlivých příspěvků odráží pluralitu výzkumů realizovaných na poli české a slovenské nejen regionální, ale i sociální a fyzické geografie. Příspěvky jsou řazeny od obecných témat výzkumu polarizace prostoru, resp. periferních oblastí, k příkladům konkrétního studia problémů periferií v modelových mikroregionech. V úvodní části publikace jsou zařazeny statě teoreticko-metodologického rázu, jež jsou následovány příklady výzkumů s těžištěm v jiné oblasti geografie. Přesto jsou však jejich výsledky pro studium polarizace prostoru přínosné (např. informační a komunikační technologie, dopravní dostupnost, služby a maloobchod, dlouhodobé změny ve využití krajiny, druhé bydlení). Nejobsáhlejší část publikace pak představují příklady aplikací extenzivních a intenzivních forem výzkumu periferií v různých řádovostních úrovních regionů.

Snad potěšitelnou zprávou pro českou geografii je skutečnost, že se na předložené publikaci vedle vědeckých pracovníků autorský podíl měli také studenti doktorských studijních programů a pregraduální studenti geografie.

I jménem autorů závěrem děkujeme oběma recenzentům, doc. RNDr. Liboru Krajíčkovi, CSc. a RNDr. Mariánu Halásovi, Ph.D., za cenné rady, připomínky a inspirativní podněty, mnohdy přesahující dimenze recenzovaných příspěvků.

*Za řešitele grantového projektu
Vít Jančák, Tomáš Havlíček, Pavel Chromý, Miroslav Marada*

Vybrané teoreticko-metodologické aspekty a trendy geografického výzkumu periferních oblastí

TOMÁŠ HAVLÍČEK, PAVEL CHROMÝ, VÍT JANČÁK, MIROSLAV MARADA

Príspevek byl připraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky a výzkumného záměru MŠM 0021620831 „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“.

Úvod

Príspevek se zabývá problematikou výzkumu fenoménu polarizace prostoru (jádro–periferie), zejména pak jednotlivými přístupy ke studiu dané tematiky, vymezení a definování pojmu periferie (marginality) v geografických vědách a dále pak jednotlivými metodami vymezení periferních oblastí. Cílem příspěvku je uvést příklady geografického výzkumu polarizace prostoru a diskutovat jeho teoreticko-metodologické rámce. Kromě hlavních zahraničních trendů a procesů výzkumu se v příspěvku soustředíme především na problematiku tohoto jevu v rámci Česka. Z obecných hypotéz lze například uvést, že: a) vývoj v jádru a v periférii vykazuje odlišné parametry a vede k nevyrovnanému stavu mezi nimi, b) model jádro–periferie vede ke zjištění a uchopení globálních, regionálních a vnitrostátních vztahů závislosti.

Obecným cílem vymezení periferií je nalezení oblastí, které nedosahují určité úrovně funkčně-prostorových a sociálně-prostorových vztahů, přičemž různé aspekty (faktory), které perifernost určují, případně soubory těchto aspektů (ukazatele agregátní povahy), mohou předurčovat různé specifické druhy perifernosti. Přitom je nutné zdůraznit, že faktory a intenzita jejich působení jsou v čase proměnlivé. Mezi hlavní faktory určující postavení území v polarizovaném prostoru (jádro–periferie) lze zařadit především a) polohu vnější (hlavně makropoložové hledisko) i vnitřní a také b) objektivní i subjektivní faktory určující vlastní perifernost území.

Na úrovni objektivní reality lze nalézt celou řadu aspektů perifernosti, které se však téměř nikdy nevyskytují v nějaké ryzi formě, ale coby výsledky složitých vnitřních vztahů a vlivů. Jedná se zejména o aspekty: a) fyzickogeografické (členitost terénu, klima, nadmořská výška apod.); b) geometrické (vzdálenost od centra, geografická poloha aj.); c) ekonomické (HDP na obyvatele, nezaměstnanost, výše mezd apod.); d) sociálně-demografické (vzdělání, věk, pohlaví apod.); e) ekologické (znečištění životního prostředí, emise, poškození lesů, ztráta biodiverzity apod.); f) kulturní (etnicita, zvyky aj.); g) náboženské a h) politické (míra autonomie, závislosti, administrativní uspořádání apod.).

Geografické, resp. sociogeografické vědy se často pokoušejí o komplexní pohled na zkoumanou problematiku a tím hledají syntetické ukazatele pro vymezení polarizace prostoru. Za jeden z těchto ukazatelů lze považovat například vývoj pokrývání území signálem mobilního operátora, který při rozšiřování pokrytí vybraného území zohledňuje škálu faktorů objektivní povahy, ale také subjektivní faktory rozhodování daného operátora (Havlíček, Chromý 2001).

Intenzita působení faktorů a míra jejich uplatnění v procesu polarizace prostoru závisí především na a) charakteru jejich působení v prostoru i čase a na b) velikosti územních jednotek a jejich řádovostní úrovni. Dílčí prostorové aspekty jsou především plošné, liniové a bodové. Působení v čase zahrnuje hlavně dlouhodobé, střednědobé i krátkodobé nebo také trvalé, dočasné, periodické ovlivňování polarizačních efektů.

Vlastní výzkum objektivní povahy je pak často omezován nedostatečnou datovou základnou. Proto je nutné tento výzkum doplnit nebo v některých případech i přímo nahradit faktory subjektivní povahy, které vycházejí především z dotazníkových šetření, mentálních map a z řízených rozhovorů s klíčovými osobnostmi. Přitom se zjišťuje např. míra regionální identity obyvatel nebo subjektivní vnímání perifernosti místním obyvatelstvem. Aspekty objektivní povahy jsou mj. důležité pro vnitřní aktivaci dotčených subjektů.

V rámci studia geometrické polarizace prostoru vstupuje do problematiky ještě fenomén hranice, resp. pohraničí a samozřejmě také území ve vnitrozemí, která vykazují odlišné výchozí podmínky pro regionální rozvoj. V této souvislosti se jedná o problematiku tzv. „vnitřních periferií“ (Wirth 1963, Musil 1988, Nolte 2001, Kostić 2004).

Vybrané teoretické přístupy k výzkumu polarizace prostoru

V prvním významnějším teoretickém konceptu zdůraznil Christaller (1933) ve své teorii centrálních míst definici jádra, resp. jader. Oblasti nacházející se mezi těmito jádry implicitně vykazují periferní charakter. Pro určení jejich perifernosti je rozhodující vzdálenost. Neuvažuje přitom o vývojových principech a procesech podmiňujících asymetrii územního uspořádání.

Po druhé světové válce projevili snahu řešit regionální disparity nejprve ekonomové (např. Myrdal 1957, Hirschmann 1958, Perroux 1958), kteří v rámci teorií regionálního rozvoje (ekonomických lokalizačních teorií) řešili např. problematiku kumulativních příčin a nerovnoměrného rozvoje ekonomik, resp. území (Blažek, Uhlíř 2002). V rámci teorií jádro–periferie se prostorovými aspekty nejvíce zabýval Friedmann (1966), který centrálním regionům přisoudil vysokou míru autonomie, schopnost tvořit inovace a zachytit hlavní změny (impulzy) vývoje a periferii naopak implicitně definuje jako oblast, která tyto změny nezachytíla. Přitom definoval kumulativní mechanismy (efekty), pomocí kterých dochází k dalšímu posilování dominance jádra nad periferií: efekt dominance, efekt vazeb, informační efekt, psychologický efekt, modernizační efekt a výrobní efekt.

Souhrnný dopad všech těchto faktorů vytváří napětí/konflikt mezi jádrem a periferií. Vzniklé napětí doporučuje řešit decentralizací moci z jádra na periferii (např. posilováním městských regionů na periferii apod.). Friedmannovo pojetí jádra a periferie se nezabývá pouze prostorovým uspořádáním systému, ale i koncepcemi rozvoje.

Friedmannův model vývoje prostorové ekonomiky rozlišuje čtyři vývojové stupně: 1. existence lokálních ekonomických struktur v preindustriální společnosti; 2. vytvoření polarit

jádro–periferie a s tím související růst rozdílů mezi regiony (nutná divergence); 3. disperze ekonomických aktivit a řízení z jádra do periferie, propojování modelu a 4. prostorová integrace, růst vzájemné propojenosti a závislosti; s tím související snižování rozdílů mezi regiony (z dlouhodobého hlediska konvergence).

Významným příspěvkem do diskuze o polarizaci prostoru je koncepce nodálních regionů (Korčák 1973, Hampl 1987), které byly později zohledněny ve studiích o geografické organizaci společnosti v období transformace (Hampl 1996).

Wallerstein (1979) doplnil vlastní polarizaci prostoru o fenomén semiperiferie, čímž narušil polaritu a vytvořil kontinuální pohled na danou problematiku. Schuler a Nef (1983) k tomu dodávají, že centrum a periferie nejsou prostorově oddělené, ale pouze mění se míry centrality. Teoretická koncepce „pyramidy moci“ tedy nevidí dichotomii mezi dvěma extrémami, ale jedná se o kontinuum otevřené změnám v čase. V kontextu Česka půjde především o definování proměn v jednotlivých mikroregionech a jejich scénářů rozvoje.

V osmdesátých letech 20. století je diskuze o polarizaci prostoru v geografických vědách zaměřena především na vztah polohy a politických podmínek (Gottmann 1980). Fenomén periferie, který byl převzat z geometrie, je přitom determinován fyzickogeografickými podmínkami, historickým vývojem, politickou organizací, a silou ekonomických funkcí. Reynaud (1981) spojuje prostorový model centrum–periferie se sociálním uspořádáním a tedy vnáší důležitou roli aktivity zainteresovaných subjektů. Perifernost, resp. centralita je především ovlivněna lidským kapitálem a ne vnějšími podmínkami. Odmítá prostou polarizaci prostoru a zdůrazňuje přechody různých typů mezi jádrem a periferií. Periferie vykazuje v historickém vývoji možnost osamostatnit se od jádra, které tímto ztrácí svoji dominantní roli.

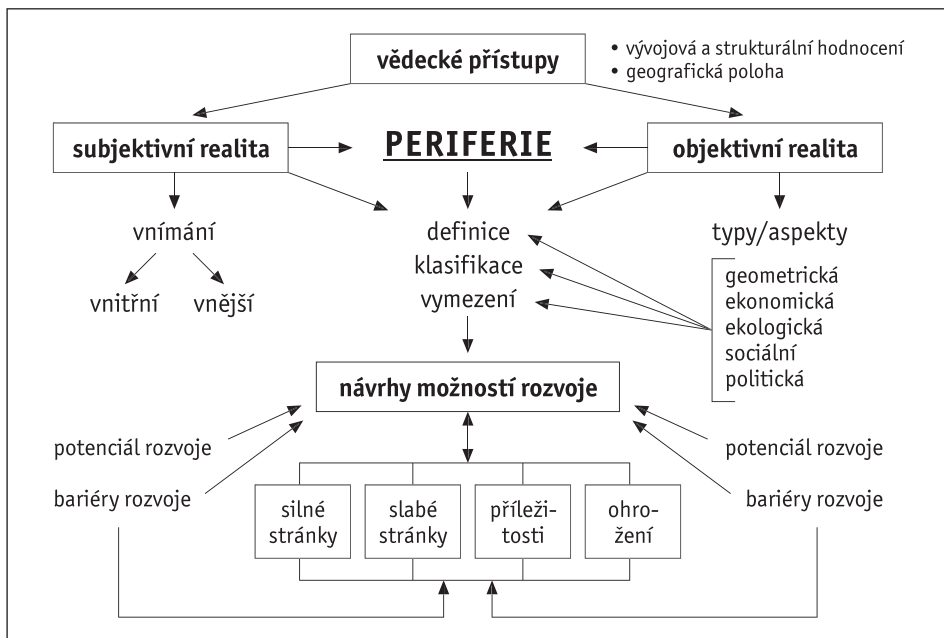
Naopak z pohledu ekonomických kritérií zdůrazňuje Brunet (1993) pozici periferie v trvalé závislosti a mimo tzv. centrum rozhodování, což vedlo až ke konstrukci modelu tzv. „modrého banánu“ v rámci Evropské unie, který byl ovšem také kritizován z důvodů značného důrazu na kvantifikovatelná, ekonomická hlediska vlastního vymezení (Schwarze 1995).

Heintl (1998) vnímá centrum a periferii jako dichotomické, příp. částečně se překrývající, pojmy, které jsou zakotvené v myšlení a představách subjektů (aktérů). Také Leimgruber (1998) přisuzuje klíčový význam lidským rozhodnutím, založeným na subjektivních zájmech a hodnotách. Rozlišuje tzv. sekulární (racionální) hodnoty typu „top down“ s důrazem na kvantitu a sakrální (iracionální) typu „bottom up“ s důrazem na kvalitu. Je si ovšem přitom vědom skutečnosti, že se také v tomto případě jedná o kontinuum.

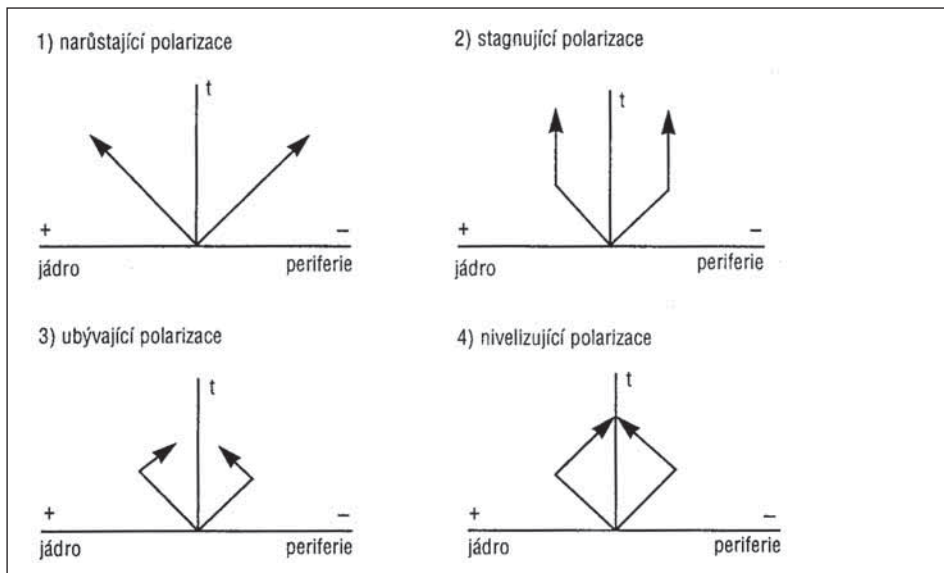
Teorie hierarchie reality (Hampl 1998) zase zdůrazňuje vytváření stále nových nositelů diferenciací, zatímco u vývojově nižších jevů dochází prostřednictvím difúzních procesů k postupnému poklesu rozdílů mezi regiony.

Vědeckými přístupy zabývajícími se subjektivní i objektivní realitou a směřujícími k nalezení definice, klasifikace a vymezení periferních oblastí (obr. 1) se věnovala Schmidt (1998). V rámci polarizace prostoru je periferie vnímána jako území nedostatečně integrované do v daném místě a čase dominujících struktur, procesů a systémů. Při této příležitosti si především na globální úrovni všimá oblastí, kterým se integrace do globálního systému nepodařila a ty nazývá marginálními územími (Andreoli 1989). Také zde se tedy jedná o kontinuum, ale tentokrát typu „centrální–periferní–marginální“.

Teoretický koncept vývoje polarizace prostoru ve vztahu jádra a periferie (Havlíček, Chromý 2001) zohledňuje v čase diferencovaný vývoj vztahu centra a periferie a bude využit v rámci Česka především pro definování vývojových tendencí periferních oblastí, a to hlavně

Obr. 1 – Schéma vybraných aspektů a vztahů periferních regionů
 Pramen: Schmidt (1998; upraveno)

Obr. 2 – Abstraktní vývojové typy polarizace prostoru
 Pramen: Havlíček, Chromý (2001)

na mikroregionální úrovni (obr. 2). Periferní oblasti jsou výsledkem nerovnoměrného vývoje společnosti v území. Tento vývoj je ovlivňován odlišnými historickými, politickými, ekonomickými, sociálními, kulturními a přírodními podmínkami. Studium periferie nelze izolovat, jedná se o integrální součást širšího vztahu jádra a zázemí. Polarizace území není podmíněna pouze ekonomickými aspekty, ale jedná se o podmíněnost komplexního charakteru. Kořeny perifernosti jsou v dlouhodobém a složitém historickém vývoji.

Geografický výzkum polarizace prostoru v Česku

Výzkumy polarizace prostoru, resp. periferních území, a s nimi úzce spojené výzkumy hranic a pohraničí jsou v Česku nejpozději od druhé poloviny devadesátých let 20. století etablovanými směry geografického výzkumu (např. Jeřábek 1998, 1999, 2000, 2001; Jančák, Havlíček, Chromý, Marada 2001). Alternativnost přístupů v oblasti teorie polarizace prostoru (především na bázi modelu centrum–periferie; Havlíček, Chromý 2001), teorie hranic a vymezení pohraničí (Dokoupil 2000, 2004, Havlíček 2004) i v konečné aplikaci teoretických modelů v konkrétních situacích (v oblasti územního, resp. strategického plánování) sice odpovídá složitosti a obsáhlosti problematiky, zároveň však ukazují na nezbytnost hlubšího empirického „zakotvení“ teorie (např. Friedmann 1966; Jussila, Leimgruber, Majoral 1998; Jeřábek, Dokoupil, Havlíček a kol. 2004).

Zvláště periferní/marginální oblasti byly v Česku v průběhu 90. let 20. století jak v odborných, tak i v popularizačních pracích ve stínu řešení tematiky transformačních procesů dílčích socioekonomických sektorů, řešení problémů suburbanizace, resp. tematiky spojené především s jádrovými oblastmi, tedy s centry jako řídicími jednotkami (Hampl a kol. 1996; 2001). Periferní oblasti byly vesměs vymezovány jako doplněk k vyčleněným jádrovým územím (v návaznosti na výzkum vývoje systému osídlení v Česku – viz např. Hampl, Gardavský, Kühnl 1987), a to jako jednotky řízené, resp. podřízené.

Důvody, proč tomu tak bylo, lze hledat zejména v a) neexistenci výrazných rozdílů mezi jednotlivými regiony Česka na konci totalitního režimu (státem řízený proces nivelizace regionálních rozdílů byl relativně úspěšný), b) v potřebě soustředit se na řešení významnějších problémů – transformaci ekonomiky jako celku a jejích jednotlivých sektorů, transformaci společnosti a politického systému apod. Případně pak c) v orientaci studia na výzkum teoretických otázek vývoje geografických systémů, resp. vývoje systému osídlení. To ovšem neznamená, že území Česka nebylo vnitřně diferencováno, příp. že neexistovaly problémové oblasti. Jejich existenci potvrdili geografové ještě v období před pádem komunistického režimu (viz dále). Zájem o problémové oblasti však vzrostl v období, kdy dopady transformačních procesů rozevřely pomyslné nůžky mezi „bohatými“ a „chudými“ regiony – a to nejen mezi dlouhodobě hospodářsky slabými oblastmi, ale zejména pak nově se formujícími strukturálně postiženými regiony na straně jedné a centrálními oblastmi (hlavně výrazně dominující Prahou, resp. Pražskou metropolitní oblastí) na straně druhé. Právě v 90. letech lze zaznamenat posun od výzkumu prostorových/územních (horizontálních) rozdílů k výzkumu sociálních a ekonomických rozdílů uvnitř společnosti (vertikální stratifikace).

Ve druhé polovině 80. let se problematika zaostávajících, problémových regionů objevila hned v několika (geografických) pracích teoretické i aplikační povahy. Uvedme alespoň některé příklady, které sloužily jako „základní kameny“ pro výzkum polarizace prostoru na ka-

tedře sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK v Praze (Jančák, Havlíček, Chromý, Marada 1998–2000, 2001–2003; Jančák, Dokoupil, Jeřábek, Reinöhllová a kol. 2003–2005) a pokusme se alespoň o rámcovou klasifikaci jednotlivých směrů studia problémových – periferních – oblastí, a to z hlediska vývoje i z hlediska specifík výzkumů.

Výzkum neexponovaných, necentrálních a zaostávajících oblastí ve druhé polovině 80. let

Výsledkem hodnocení vývoje systému osídlení v Česku (Hampl, Gardavský, Kühnl 1987) bylo mj. hodnocení polarizace území na bázi míry exponovanosti území. Exponovanost autoři definují jako agregátní vyjádření polohy a částečně i významového postavení v celém sociálně-geografickém systému. Při stanovení míry exponovanosti uvažovali zejména 1. vzdálenost i návaznost dílčích jednotek vůči hlavním centrům osídlení, 2. velikost a významnost jednotek samotných a 3. intenzitu osídlení v okolí jednotek. Periferními oblastmi lze označit neexponované zóny (relativně homogenní prostory), vyznačující se neatraktivní polohou a nízkou intenzitou osídlení (výskyt a velikostní diference středisek). Míru perifernosti území autoři dále členili na slabě – středně – výrazně periferní.

Samotný problém perifernosti byl řešen v rámci výzkumu regenerace sídel a jejich funkčních systémů (Musil 1988), v 90. letech 20. století pak převážně v rámci problémových (strukturálně postižených) regionů, či celkové regionální diference (Blažek 1996).

Musil (1988) v rámci výzkumu regenerace sídel a jejich funkčních systémů vymezuje periferní území – oblasti vyžadující si zvláštní ekonomickou a sociální péči – na bázi tzv. generelových jednotek. K jejich identifikaci použil shlukovou analýzu do níž zahrnul: úbytek obyvatel, podíl osob ve starším věku, úbytek ekonomicky aktivních osob, rozsah bytové výstavby, podíl osob se středoškolským a vysokoškolským vzděláním, podíl neobydlených bytů, vysoký podíl zaměstnaných v zemědělství, chudší vybavení domácností, nižší úroveň občanské vybavenosti (neupřeshňuje). Musilův přínos ke studiu polarizace prostoru lze spatřit zejména v odhalení problémových oblastí uvnitř státního území, a to ve vymezení tzv. vnitřních periférií.

Illner (1988) při vymezení periferních oblastí v Česku kladl důraz zejména na sociální podmínky území, zejména pak na 1. soustavu charakteristik obyvatelstva (uživatelů a subjektů rozvoje území), např. ekonomickou aktivitu podle sektorů, vzdělanost, demografické složení... a 2. soubor charakteristik hmotných životních podmínek území (podíl rekreačních ploch, kvalita bytů z různých hledisek). Výsledkem byla Illnerova mapa tzv. periferních území ČSR, v níž jsou opět patrná problémová (periferní) území zejména při administrativních hranicích krajů.

V rámci výzkumu polarizace prostoru je třeba zmínit i práci Červenky (1989), který hodnotil vybrané aspekty územní diference „necentrálních“ oblastí na území Česka, resp. zaostávajících oblastí. Činil tak na bázi hodnocení sociálních struktur a úrovně vybraných materiálních podmínek života lidí (bydlení, vybavenost domácností) v rámci různých územních celků (s přihlédnutím k jednotlivým řádovostním úrovním regionů).

Alternativní směry výzkumu periferních oblastí v Česku od počátku 90. let 20. století

V rámci geografických výzkumů v 90. letech lze vysledovat tři alternativní „školy“, jejichž objektem studia byla problematika polarizace prostoru.

1. Výzkum tzv. „Albertovské školy“. Implicitně byla problémovým oblastem věnována pozornost a) v rámci výzkumu transformačních procesů a výzkumů regionálního vývoje a problematiky územní správy a samosprávy (Dostál, Illner, Kára, Barlow, eds. 1992; Barlow, Dostál, Hampl, eds. 1994a, 1994b; Hampl a kol. 1996, 2001; Hampl, Müller 1998; Illner 2001; Jeleček 2000) a b) v rámci regionálního rozvoje a regionální politiky, řešení problémových, strukturálně postižených regionů (např. Blažek 1994, 1999, 2001). Přičemž těžiště těchto výzkumů spočívá v oblasti analýz sociálně-ekonomické vyspělosti regionů a vlivu „vnějších“ ekonomických rámců procesu polarizace prostoru. Otázkami polarizace prostoru se v teoretické rovině v souvislosti s regionálním rozvojem zabývali též Blažek, Uhlíř (2002).
2. „Brněnská škola“ spojená s výzkumnými aktivitami Ústavu geoniky AV ČR, které se explicitně zaměřily na identifikaci a analýzy periferních a marginálních oblastí, a to zejména na mikroregionální a lokální úrovni a studium vlivu „vnitřních“, zejména socio-kulturních rámců procesu polarizace prostoru (Vaishar, Koutný, Mikulík, Nováček, Zapletalová 1997; Vaishar, Hroudová 1997; Koutný, Vaishar 1998; Vaishar, Zapletalová 1998; Mikulík 1999; Vaishar 1999; Zapletalová, Strachová 1999; Vaishar ed. 2000) a jejich mezinárodní komparaci (Vaishar, Špes, Koutný, Mikulík, Nováček, Pozeš, Ravbar, Zapletalová, Zupančič 1997).
3. Třetí směr představuje tzv. „Slupská škola“ výzkumu periferních oblastí (Jančák, Havlíček, Chromý, Marada 1998–2000, 2001–2003; Fialová 2001, Havlíček, Chromý 2001; Jančák 2001, Marada 2001). Kde těžiště výzkumu spočívalo jednak v analýze teoreticko-metodologických rámců výzkumu polarizace prostoru (v intencích výzkumných trendů uplatňovaných v rámci pracovních skupin IGU (např. Havlíček 2003b), jednak v analýze, resp. identifikaci problémových oblastí a hodnocení územní diferenciacce státu na bázi krajů (Marada, Chromý 1999a) a okresů (Marada 2001; Burda 2003) s využitím vícerozměrných statistických metod a v analýze konkrétních problémových oblastí, resp. lidského potenciálu pro rozvoj těchto oblastí (Jančák 2001; Chromý 2003; Chromý, Janů 2003). To znamená v kombinaci extenzivních a intenzivních forem výzkumu ve smyslu kritického realizmu (Sayer 1984). V této souvislosti je třeba připomenout, že na základě výzkumného směru „periferie“ vznikly na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK v Praze v posledních pěti letech 3 disertační práce (Havlíček 2005b; Chromý 2004a; Marada 2003a) a více než 40 diplomových, bakalářských či ročníkových prací jejichž seznam je zařazen na konci tohoto příspěvku.

Vedle vyjmenovaných relativně „vyhraněných“ škol/směrů lze řešení problematiky periferních oblastí vysledovat i v dalších tematicky blízkých, ovšem specificky/jinak zaměřených, výzkumech. Jimi jsou zejména:

1. již zmíněné výzkumy pohraničí (Jeřábek 1999, 2000; Jeřábek, Dokoupil, Havlíček a kol. 2004)
2. výzkumy rozvoje venkova a rurálního prostoru (Andrle 1995; Perlín 1998; Kubeš ed. 2000; Majerová 2000; Program obnovy venkova 2001)

3. výzkumy environmentálních souvislostí a dopadů polarizace prostoru na změny krajiny (Ungermaň 1993, 1994, 1995; Librova 1995; Lipský 1995; Řehák, Tarabová 1995; Bartoš, Těšitel, Kušová 1998), v dlouhodobém měřítku pak i výzkumy změn ve využití ploch v Česku (Bičík, Chromý, Jančák, Jeleček, Kupková, Štěpánek, Winklerová 2001; Bičík, Jeleček, Štěpánek 2001; Bičík 2002; Marada 2003; Štych 2003; Winklerová 2003)
4. výzkumy migrací, jednak vnitřních (Čermák 1996), jednak mezinárodních (Drbohlav 1994, 1999)
5. výzkumy druhého bydlení a rekreace (Bičík a kol. 2001, Vágner, Fialová a kol. 2004)
6. výzkumy města, jádrových oblastí a suburbanizačních procesů (Kupková 2003; Sýkora 1996)
7. výzkumy příbuzných disciplín – např. politické či kulturní geografie (implicitně v rámci geografie voleb Jehlička, Sýkora 1991; hodnocení religiozních a národnostních struktur Daněk 1993, 2002; Daněk, Štěpánek 1992, Havlíček 2003, 2005a)
8. výzkumy v rámci příbuzných vědních oborů – např. sociologie (Illner 2001; Kostecký, Zich ed. 2003) nebo politologie (Barša, Strmiska 1999).

I přes výše uvedené, relativně obsáhlý (a neúplný) přehled jednotlivých výzkumných směrů lze konstatovat, že i nadále je nedostatečně řešeným tématem studium mechanismů vzniku a vývojových změn periferií na úrovních řádově nižších než mezoregionálních, tj. především na úrovni mikroregionů a subregionů – jak upozorňují např. Marada (2001) nebo Jančák (2001).

Metodologické otázky výzkumu periferií

Aplikace výše uvedených teorií naráží na četné obecné metodologické problémy, které jsou ovšem do značné míry propojené. Za prvé je to otázka *výběru relevantních ukazatelů*, které dostatečně indikují periferní oblasti. Vzhledem ke skutečnosti, že jednotliví autoři zdůrazňují různé pojetí pojmu periferie i vzhledem ke specifickým podmínkám konkrétních regionů se vždy jedná o nový výzkum, a je proto obtížné uvádět jakési základní, vždy platné ukazatele. Dalším problémem při výběru ukazatelů je jejich vypovídací schopnost. Nejedná se pouze o způsob evidence dat a případné chyby v primárních datech, ale o to, že určitá charakteristika může kumulovat více procesů. Např. migrační saldo je vysoké v zázemí velkých měst, neboť zde probíhají intenzivní urbanizační procesy, a naopak nízké v „klasických“ periferních oblastech (ekonomická migrace) a ve velkých městech, tedy v jádrech (opět suburbanizace). Některé klíčové faktory zdůrazňované v teoretických pracích z posledních let, jako např. tzv. endogenní potenciál, nemá prostorovou „pravidelnost“, vymyká se klasickému uspořádání polaritý jádro–periferie a má „azonální“ charakter.

Druhým obecným problémem, ovšem do jisté míry souvisejícím s předchozím, je otázka *hodnocení vývoje* polarizace prostoru, které je v případě výzkumu polarizace prostoru zvláště důležité (konvergentní versus divergentní procesy). Faktory podmiňující perifernost území se totiž v čase mění a vyvíjí se i intenzita jejich působení. Z hlediska vývoje lze v prostoru identifikovat území, která byla, jsou a pravděpodobně i nadále budou periferními, stejně jako území, která polohové nevýhody překonala a jejich pozice v regionálním systému se zlepšuje anebo naopak se jejich pozice v čase zhoršuje. Výzkum vývoje polarizace samozřejmě naráží především na problémy s nedostatkem retrospektivních dat, zvláště za ča-

sově vzdálenější období, ale také na srovnatelnost dat (naráží na rozdílné definice ukazatelů v jednotlivých obdobích v minulosti) či změny administrativního členění. Např. nedávná administrativní reforma v Česku pravděpodobně způsobí, že data za bývalé okresy z let 1960–2002 časem nebudou konstruována a bude je třeba sestavit z dat za obce nebo územní obvody obcí s rozšířenou působností.

Třetím obecným metodologickým problémem je *volba regionální úrovně*, na níž bude sledování prováděno. Tento problém je v zásadě podmíněn cílem daného sledování, který zároveň určuje i pojetí výzkumu. Zatímco aplikace nomotetických přístupů sleduje cíle jako je zobecnění vývoje polarizace prostoru nebo hledání pravidelností a zákonitostí např. ve vztahu spolupůsobících faktorů, idiografické přístupy zdůrazňují unikátnost analyzovaných regionů. V praxi je pojetí výzkumu významně ovlivněno dostupností dat za jednotlivé regionální úrovně. Např. aplikace nomotetického přístupu na výzkum endogenního potenciálu je vzhledem k nedostatku souhrnných dat např. o spolupráci mezi regionálními subjekty, či o angažovanosti aktérů regionálního rozvoje prakticky nemožná a výzkumníci jsou odkázáni na idiografické případové studie těchto jevů (mimo to je otázkou, zda právě tyto znaky území vůbec vykazují nějaké prostorové pravidelnosti a zda je tedy aplikace nomotetických přístupů nutná). Z uvedených důvodů by proto měly ve výzkumné praxi převládat přístupy tzv. kritického realismu, resp. kombinace nomotetických a idiografických přístupů.

S diskuzí o sledování regionálních úrovní a pojetí výzkumu přímo souvisí také aplikace „objektivních“ a „subjektivních“ metod výzkumu. „*Objektivní*“ metody jsou založeny na sledování geografických „objektů“, tzn. že sledují např. strukturu osídlení nebo progresivitu struktury zaměstnanosti apod. Např. Hampl, Kühnl, Gardavský (1987) používají pro objektivní vnímání řádovostně uspořádaného prostoru tzv. komplexní funkční velikost, vzdálenost i návaznost dílčích jednotek vůči hlavním centrům osídlení, jejich metropolitním územím, hlavním komunikacím atd. Jiným příkladem je práce Musila (1988), který k vymezení periferních území použil následujících devět ukazatelů: úbytek obyvatel, podíl osob ve starším věku, úbytek ekonomicky aktivních osob, rozsah bytové výstavby, podíl osob se středoškolským a vysokoškolským vzděláním, podíl neobydlených bytů, vysoký podíl zaměstnaných v zemědělství, chudší vybavení domácností i nižší úroveň občanské vybavenosti. Na objektivní vymezení periferních území je logicky vázáno využití tzv. *kvantitativních metod*, tedy metod využívajících matematický aparát (statistické metody, matematické modely). Příklad využití vícerozměrných statistických metod, konkrétně shlukové a faktorové analýzy uvádí např. Musil (1988) nebo Marada (2001).

„*Subjektivní*“ metody výzkumu prioritně vychází z „vnímání“ reality „subjekty“, tedy např. člověkem nebo institucemi v širším smyslu (viz řada tzv. institucionálních teorií). Jako každý geografický fenomén je i pozice regionu vnímána jednotlivými osobami a skupinami odlišně. Její vnímání je jiné u toho, kdo je jí postižen a jiné u toho kdo nikoliv a nahlíží na ni z vnějšku. Je podmíněna hodnotovou stupnicí daných osob či skupin obyvatel a firem, informacemi, zkušenostmi atp. Výsledkem tohoto vnímání mohou být dva odlišné postoje: pozitivní, který motivuje postižené skupiny k překonání bariér a k úsilí o rozvoj oblasti. A negativní, který způsobuje fatalismus a prohlubování izolovanosti a perifernosti/marginality regionu. Jako třetí možný postoj můžeme chápat indiferentní pozici. Z uvedeného vyplývá, že právě toto subjektivní vnímání vlastní perifernosti/marginality je klíčovým faktorem dalšího možného vývoje regionu a nemělo by být opomenuto při regionálním plánování. Vnější vnímání perifernosti/marginality, přestože je vždy zkreslované pozicí pozorovatele, má bližší vztah k objektivní rea-

litě. Také zde můžeme rozlišit dva postoje: negativní, tíhnoucí k segregaci, a pozitivní, usilující o integraci a překonání obtíží prostřednictvím vnější podpory. Ta může být reakcí na iniciativu přicházející z postižené oblasti. Subjektivní metody výzkumu jsou zpravidla spojeny s *tzv. kvalitativními metodami výzkumu*, tj. s dotazníkovými šetřeními, řízenými rozhovory, konstrukcemi mentálních map apod.. Jedná se tedy spíše o metody původem negeografické, převzaté především ze sociologie (Chromý 2003; Chromý, Janů 2003; Jančák 2001; Jeřábek 2005).

Závěrečné poznámky

Z výše uvedeného je patrné, že existuje řada odlišných přístupů ke studiu polarizace prostoru. V literatuře je možno nalézt velké množství definic periferie, přičemž pojetí periferního/marginálního regionu se značně liší. Výsledky, kterých bylo v 90. letech na poli geografie polarizace prostoru dosaženo, dokazují, že vývoj území není podmíněn pouze ekonomickými aspekty, ale jedná se o podmíněnost komplexního charakteru.

Bylo provedeno hodnocení teoretických koncepcí týkajících se periferních prostorů, zkoumání jejich specifických typů, a to v různých řádovostních úrovních regionů. Polarizaci prostoru chápeme jako zákonitý důsledek vývoje hierarchické organizace geografických systémů. Periferii nelze chápat izolovaně, ale jako integrální součást komplexně podmíněného vztahu jádro–zázemí (centrum–periferie).

Periferie jsou specifická území s poruchou funkčně-prostorových vztahů, které jsou výsledkem nerovnoměrného působení vzájemně se podmiňujících sociálních, ekonomických, politických, kulturních i fyzickogeografických faktorů; jedná se o území nedostatečné integrace do, v daném místě a čase dominujících, struktur, procesů a systémů (Havlíček, Chromý 2001, Schmidt 1998). Perifernost odráží asymetrické vztahy a nerovnoměrnosti mezi (resp. uvnitř) regionálními a sociálními systémy. Vzhledem k tomu, že tyto systémy a na ně vázaná polarita centrum – periferie nejsou statického typu, lze z vývojového hlediska identifikovat periferie s odlišnou mírou stability a s odlišným potenciálem proměn v jejich postavení. V posledním období nabývá na významu také subjektivní hledisko aktérů, a přitom slábne role prostorového elementu. Centrum a periferie jsou dichotomické částečně se překrývající pojmy, které jsou zakotvené v myšlení a představách subjektů popř. aktérů. Budoucí výzkum v této oblasti by se měl především koncentrovat na roli lidského kapitálu v regionálním rozvoji periferních území.

Literatura

- ANDREOLI, M. *et al.* (1989): I sistemi agricoli in aree marginali. Aspetti socio-economici. In: Zanchi, C. (ed.): Sistemi agricoli marginali. Mugello-Alta Romagna-Garfagnana-Alto Reggiano. Firenze, s. 281–474.
- ANDRLE, A. (1995): Vylidňování venkova v České republice 1961–1991. *Moderní obec*, 1995, č. 3, s. 8–29.
- BALEJ, M., ANDĚL, J., JEŘÁBEK, M. a kol. (2004): Východní Krušnohoří – geografické hodnocení periferní oblasti. *Acta Universitatis Purkynianae* 96, *Studia Geographica* V., UJEP Ústí n. L., 270 s.
- BARLOW, M., DOSTÁL, P., HAMPL, M., eds. (1994a): *Development and Administration of Prague*. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 170 s.
- BARLOW, M., DOSTÁL, P., HAMPL, M., eds. (1994b): *Territory, Society and Administration. The Czech Republic and the Industrial Region of Liberec*. Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 230 s.

- BARŠA, P., STRMISKA, M. (1999): Národní stát a etnický konflikt. Politologická perspektiva. Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno, 329 s.
- BARTOŠ, M., TĚŠITEL, J., KUŠOVÁ, D. (1998): Marginal areas – historical development, people and land-use. In: Kovář, P. (ed.): Nature and Culture in Landscape Ecology. Experiences for the 3rd Millenium. Charles University in Prague, Karolinum, Prague, s. 109–113.
- BIČÍK, I. (2002): Dynamic Land Use in the Czech Republic: Data Sources, Research Methods and Compatibility. In: Hiimiyama, Y., Hwang, M., Ichinose, T. (eds.): Land Use Changes in Comparative Perspectives. Oxford & IBH Publishing, New Delhi, s. 21–30.
- BIČÍK, I. a kol. (2001): Druhé bydlení v Česku. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 167 s.
- BIČÍK, I., CHROMÝ, P., JANČÁK, V., JELEČEK, L., KUPKOVÁ, L., ŠTĚPÁNEK, V., WINKLEROVÁ, J. (2001): Land Use/Land Cover Changes in Czechia Over the Past 150 Years – An Overview. In: Hiimiyama, Y., Mather, A., Bičík, I., Milanova, E.V. (eds.): Land Use/Cover Change in Selected Regions in the World. Vol. I, Part IV, Issued by IGU SG LUCC. IGU-LUCC Research Reports IL-2001-01, Institute of Geography, Hokkaido University of Education, Asahikawa, s. 29–39.
- BIČÍK, I., JELEČEK, L., ŠTĚPÁNEK, V. (2001): Land-Use Changes and their Social Driving Forces in Czechia in the 19th and 20th Centuries. Land Use Policy, 18, č. 1, s. 65–73.
- BLAŽEK, J. (1999): Teorie regionálního vývoje: Je na obzoru nové paradigma či jde o pohyb v kruhu? Geografie-Sborník ČGS, 104, č. 3, s. 141–160.
- BLAŽEK, J. (2001): Velké firmy a subjekty progresivního terciéru jako aktéři regionálního rozvoje v České republice. In: Hampl, M. a kol.: Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 227–249.
- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D. (2002): Teorie regionálního rozvoje. Nástin, kritika, klasifikace. Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha, 211 s.
- BRUNET, R. (1989): La France dans l'espace Européen. Montpellier.
- BURDA, T. (2003): „Nové okresy“ ve světle reformy veřejné správy. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): Geografie na cestách poznání. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 114–123.
- ČERMÁK, Z. (1996): Internal migration in the Czech Republic during period of transition. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comeniana – Geographica, 37, Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava, s. 122–130.
- DANĚK, P. (1993): Moravian and Silesian Nationalities: A new phenomenon on the ethnic map of the Czech Lands? GeoJournal, 30, č. 3, s. 249–254.
- DANĚK, P. (2002): Strukturální a geografické předpoklady demokratické místní samosprávy v pohraničí českých zemí. Dizertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 212 s.
- DANĚK, P., ŠTĚPÁNEK, V. (1992): Územní diferenciacie náboženského vyznání obyvatel českých zemí 1930–1991. Sborník ČGS, 97, č. 2, s. 129–145.
- DOKOUPIL, J. (2000): Teoretické přístupy k problematice pohraničí s aplikací v česko-bavorském prostoru. Geografie-Sborník ČGS, 105, č. 1, s. 10–18.
- DOKOUPIL, J. (2004): Hranice a hraniční efekt. In: Jeřábek, M., J. Dokoupil, T. Havlíček a kol. České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Praha, Academia, s. 47–58.
- DOSTÁL, P., HAMPL, M. (2000): Globalisation: processes of integration or multi-polarisation. Acta Universitatis Carolinae – Geographica, 35, s. 5–20.
- DRBOHLAV, D. (1990): Podněty behaviorální geografie ve struktuře geografického výzkumu. Sborník ČGS, 95, č. 4, s. 298–307.
- DRBOHLAV, D. (1994): Hlavní důvody a důsledky mezinárodní migrace obyvatelstva. Sborník ČGS, 99, č. 3, s. 151–162.
- DRBOHLAV, D. (1999): Geografické aspekty v rámci interdisciplinárního výzkumu migrace obyvatelstva. Geografie-Sborník ČGS, 104, č. 2, s. 73–88.

- FIALOVÁ, D. (2001): Druhé bydlení a jeho vztah k periferním oblastem. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 36–47.
- FRIEDMANN, J. (1966): *Regional Development Policy: a case study of Venezuela*. Cambridge, 279 s.
- FRIEDMANN, J. (1973): A theory of polarized development. In: Friedmann, J.: *Urbanization, planning and national development*. London, s. 41–64.
- GERSCHENKRON, A. (1972): *Wirtschaftliche Rückständigkeit in historischer Perspektive*. In: Braun, R. *et al.* (ed.): *Industrielle Revolution. Wirtschaftliche Aspekte*, Köln-Berlin.
- GIDDENS, A. (2003): *Sociologie*. Argo, Praha, 595 s.
- GOTTMANN, J. (1980): *Confronting Centre and Periphery*. In: Gottmann, J. (ed.): *Centre and periphery*. Beverly Hills, s. 11–26.
- HALÁS, M. (2005a): Cezhraničné väzby, cezhraničná spolupráca. Na príklade slovensko-českého pohraničia s dôrazom na jeho slovenskú časť. *Univerzita Komenského Bratislava, Bratislava*, 152 s.
- HALÁS, M. (2005b): Marginalita a prihraničné regiony. *Geografie XVI*, Masarykova univerzita Brno, Brno, s. 202–210.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, spoločnosť a geografická organizace: hľadání integrálního řádu*. Praha, 110 s.
- HAMPL, M. (2001): Úvodní diskuse: pluralita přístupů a (nevyjasněných) pojetí. In: Hampl, M. a kol.: *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 277–282.
- HAMPL, M. (2003): Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor? *Geografie–Sborník ČGS*, 108, č. 3, s. 173–190.
- HAMPL, M. a kol. (1996): *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Přírodovědecká fakulta UK, Praha, 395 s.
- HAMPL, M. a kol. (2001): *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 328 s.
- HAMPL, M. *et al.* (1999): *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*, Department of Social Geography and Regional Development, Charles University, Faculty of Science, Praha, 242 s.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Praha, 255 s.
- HAMPL, M., MÜLLER, J. (1998): Jsou obce v České republice příliš malé? *Geografie–Sborník ČGS*, 103, č. 1, s. 1–12.
- HANOUSEK, J., CHARAMZA, P. (1992): *Moderní metody zpracování dat – matematická statistika pro každého*. Grada, Praha, 210 s.
- HAVLÍČEK, T. (2003a): Are Border Regions Peripheral Territories? In: Kowalczyk, A. (ed.): *Theoretical and Methodological Aspects of Geographical Space at the Turn of Century*. Warsaw University, Faculty of Geography and Regional Studies, Warszawa, s. 193–197.
- HAVLÍČEK, T. (2003b): *Konference Mezinárodní geografické unie (IGU) komise Evolving Issues of Geographical Marginality (Káthmándú, Nepál, 3.–9. 2. 2003)*. *Geografie–Sborník ČGS*, 108, č. 3, s. 238–239.
- HAVLÍČEK, T. (2003c): *Religiózní struktury a procesy v makroregionech světa*. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): *Geografie na cestách poznání*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 150–162.
- HAVLÍČEK, T. (2004): *Teorie vymezení pohraničí*. In: Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. a kol.: *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování?* Academia, Praha, s. 59–66.
- HAVLÍČEK, T. (2005a): *Czechia: secularisation of the religious landscape*. In: Knippenberg (ed.): *The changing religious landscape of Europe*. Het Spinhuis, Amsterdam, s. 189–200.
- HAVLÍČEK, T. (2005b): *Pohraničí a periferie v regionálním rozvoji: příklad českého pohraničí*. *Disertační práce*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 44 s. + příl.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): *Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti*. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 1–11.

- HAVLÍČEK, T., JEŘÁBEK, M., DOKOUPIL, J. (2002): Die Wahrnehmung des Grenzraumes und speziell des dortigen Arbeitsmarktes durch die Bewohner der tschechischen Grenzgebiete. In: Neuss, B., Jurczek, P., Hilz, W. (eds.): Europäische Integrationsbestrebungen auf politischer und regionaler Ebene – Tschechien und Polen. Occasional Papers, č. 26, Tübingen, s. 143–157.
- HAVLÍČEK, T., MARADA, M. (2004): Územní diferenciace v Česku. In: Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. a kol.: České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Academia, Praha, s. 103–114.
- HEINTEL, M. (1998): Einmal Peripherie – immer Peripherie? Szenarien regionaler Entwicklung anhand ausgewählter Fallbeispiele. In: Abhandlungen zur Geographie und Regionalforschung, sv. 5, Wien, 266 s.
- HEŘMANOVÁ, E. (1991): Vybrané vícerozměrné statistické metody v geografii. Univerzita Karlova, Praha, 133 s.
- HIRSCHMAN, A.O. (1959): The Strategy of Economic Development. Yale University Press, New Haven, 217 s.
- HUNTINGTON, S. (1997): Kampf der Kulturen: die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert. München, 581 s.
- HURBÁNEK, P. (2004): Priestorový aspekt periférnosti v rurálno-geografickej a sídelno-geografickej interpretácii vidieka. In: Balej, M., Jeřábek, M. (eds.): Acta Universitatis Purkynianae 100, Studia Geographica VI., Geografický pohled na současné Česko. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem, s. 49–60.
- HYNEK, A., REZNÍK, T., KARVÁNKOVÁ, P., HYNEK, N. (2005): Středozápadní Morava: periferie, nebo semiperiferie? In: Novotná, M. (ed.): Problémy periferních oblastí. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 148–160.
- CHRISTALLER, W. (1933): Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena, 331 s.
- CHROMÝ, P. (1999a): Etnická čistka nebo dějinné vítězství? Geografické rozhledy, 8, č. 3, s. 5–7.
- CHROMÝ, P. (1999b): Kam patříš Jemnicko? Geografické rozhledy, 9, č. 2, s. 38–39.
- CHROMÝ, P. (1999c): New trends in Czech and world Historical Geography. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica Supplementum, No. 2/I, Univerzita Komenského, Bratislava, s. 267–278.
- CHROMÝ, P. (2000): Jemnicko předmětem geografického výzkumu periferních oblastí. Jemnické listy, prosinec 2000.
- CHROMÝ, P. (2001): Výsledky geografického výzkumu Jemnicka. Listy jihozápadní Moravy, 11, č. 1 a 2, 12. a 26. 1. 2001.
- CHROMÝ, P. (2003): Formování regionální identity: nezbytná součást geografických výzkumů. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): Geografie na cestách poznání. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 163–178.
- CHROMÝ, P. (2003): Historical-Geographical and Cultural-Geographical Research of the Development in Border, Marginal and Peripheral Regions in Czechia. In: Kowalczyk, A. (ed.): Theoretical and Methodological Aspects of Geographical Space at the Turn of the Century. Warsaw University, Faculty of Geography and Regional Studies, Warszawa, s. 187–192.
- CHROMÝ, P. (2004a): Historická a kulturní geografie a nové přístupy v regionálním studiu. Dizertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 60 s. + příl.
- CHROMÝ, P. (2004b): Historickogeografický pohled na české pohraničí. In: Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. a kol.: České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Academia, Praha, s. 33–44.
- CHROMÝ, P., JANČÁK, V., WINKLEROVÁ, J. (2003): Land use changes in the peripheral regions of Czechia. Acta Universitatis Carolinae – Geographica, XXXVIII, 1, 2003 (vyšlo 2005), s. 95–103.
- CHROMÝ, P., JANŮ, H. (2003): Regional identity, activation of territorial communities and the potential of the development of peripheral regions. Acta Universitatis Carolinae – Geographica, XXXVIII, 1, 2003 (vyšlo 2005), s. 105–117.
- ILLNER, M. (1988): K vyrovnání podmínek života ve městě a na venkově. Územní plánování a urbanismus, 2/88, s. 90–95.
- ILLNER, M. (2001): Formování lokálních mocenských elit se zvláštním zřetelem na úlohu starostů měst. In: Hampl, M. a kol.: Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie.

- Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 251–274.
- IRA, V., HUBA, M. (1999): Changes of Rural Space in Slovakia from Sustainability Perspective. In: *New Prosperity for Rural Regions*, Geographica Slovenica, 31, Institute of Geography, Ljubljana, s. 151–161.
- JANČÁK, V. (2001): Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni. *Geografie – Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 26–35.
- JANČÁK, V., HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P., MARADA, M. (2001): Perspektivy vývoje periferních oblastí ČR. Závěrečná zpráva grantového projektu GA UK č. 126/1998/M. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PpF UK Praha, Praha, 42 s. rkp.
- JANČÁK, V., HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P., MARADA, M. (2003): Geografický výzkum periferních oblastí v Česku: aplikace v terciárním vzdělávání. Závěrečná zpráva grantového projektu GA UK č. 205/2002/B-GEO/PrF. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PpF UK Praha, Praha.
- JEHLIČKA, P., SÝKORA, L. (1991): Stabilita regionální podpory tradičních politických stran v českých zemích (1920–1990). *Sborník ČGS*, 96, č. 2, s. 81–95.
- JELEČEK, L. (2000): Územněsprávní reformy v Česku v letech 1848–2000. *Geografické rozhledy*, 9, č. 5, s. 136–137.
- JELEČEK, L., BOHÁČ, Z. (1989): Mountains, Forests, Rivers: Medieval Bohemia in the Context of Central Europe. In: Bergier, J.F. (Ed.): *Montagnes, fleuves, forêts dans l'histoire: barrières ou lignes de convergence?* Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, s. 147–166.
- JEŘÁBEK, M. (1998): „Geogrant pohraničí“ – společný výzkum geografických pracovišť. *Geografie–Sborník ČGS*, 103, č. 4, s. 458–460.
- JEŘÁBEK, M. (2000): Pohraničí v regionálním rozvoji a jeho výzkum. *Geografie–Sborník ČGS*, 105, č. 1, s. 1–9.
- JEŘÁBEK, M. (2004a): Krajinný potenciál Východního Krušnohoří – poloha, charakter území, životní prostředí. In: Balej, M., Anděl, J., Jeřábek, M. a kol.: *Východní Krušnohoří – geografické hodnocení periferní oblasti*. Acta Universitatis Purkynianae 96, Studia Geographica V, UJEP Ústí n. L., s. 198–205.
- JEŘÁBEK, M. (2004b): Lidský potenciál Východního Krušnohoří – stabilita/mobilita, migrace obyvatel, trh práce. In: Balej, M., Anděl, J., Jeřábek, M. a kol.: *Východní Krušnohoří – geografické hodnocení periferní oblasti*. Acta Universitatis Purkynianae 96, Studia Geographica V, UJEP Ústí n. L., s. 206–212.
- JEŘÁBEK, M. (2004c): Populační a sídelní vývoj v 90. letech 20. století pohraničních okresů Ústeckého kraje. In: Anděl, J., Jeřábek, M., Oršulák, T.: *Vývoj sídelní struktury a obyvatelstva pohraničních okresů Ústeckého kraje*. Acta Universitatis Purkynianae 88, Studia Geographica IV., UJEP Ústí n. L., s. 109–145.
- JEŘÁBEK, M. (2004d): Subjektivní vnímání jako součást komplexního/geografického hodnocení území. In: Balej, M., Anděl, J., Jeřábek, M. a kol.: *Východní Krušnohoří – geografické hodnocení periferní oblasti*. Acta Universitatis Purkynianae 96, Studia Geographica V, UJEP Ústí n. L., s. 197–197.
- JEŘÁBEK, M. (2004e): Vnější vztahy Východního Krušnohoří – vliv hranice, sousedství s Německem, přeshraniční spolupráce. In: Balej, M., Anděl, J., Jeřábek, M. a kol.: *Východní Krušnohoří – geografické hodnocení periferní oblasti*. Acta Universitatis Purkynianae 96, Studia Geographica V, UJEP Ústí n. L., s. 213–217.
- JEŘÁBEK, M. (2004f): Vnitřní diferenciacie, specifika, regionální politika ve Východním Krušnohoří. In: Balej, M., Anděl, J., Jeřábek, M. a kol.: *Východní Krušnohoří – geografické hodnocení periferní oblasti*. Acta Universitatis Purkynianae 96, Studia Geographica V, UJEP Ústí n. L., s. 218–222.
- JEŘÁBEK, M. (2004g): Východní Krušnohoří – příhraniční periferie či prostor zprostředkování? In: Balej, M., Anděl, J., Jeřábek, M. a kol.: *Východní Krušnohoří – geografické hodnocení periferní oblasti*. Acta Universitatis Purkynianae 96, Studia Geographica V, UJEP Ústí n. L., s. 223–227.
- JEŘÁBEK, M. (2005): Subjektivní vnímání území mezi Kozákovem a Troskami. In: Novotná, M. (ed.): *Problémy periferních oblastí*. UK v Praze, PpF, KSGRR, Praha, s. 109–117.
- JEŘÁBEK, M. ed. (1999): *Geografická analýza pohraničí České republiky*. Pracovní texty WP 99:11, Sociologický ústav AV ČR, Praha, 180 s.
- JEŘÁBEK, M., DOKOUPIL, J., HAVLÍČEK, T. a kol. (2004): České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Academia, Praha, 297 s.

- JOHNSTON, R.J., GREGORY, D., SMITH, D.M, eds. (1994): *The Dictionary of Human Geography*. 3. vyd., Blackwell, Oxford, 724 s.
- JUSSILA, J., LEIMGRUBER, W., MAJORAL, R. eds. (1998): *Perceptions of Marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space*, Ashgate, Aldershot, 299 s.
- KOMLOSY, A. (2003): *Grenze und ungleiche regionale Entwicklung. Binnenmarkt und Migration in der Habsburgermonarchie*. Promedia, Wien, 497 s.
- KORČÁK, J. (1973): *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Praha.
- KOUTNÝ, R., VAISHAR, A. (1998): *Transformace v marginálních regionech: příklad středního Podují*. Acta Universitatis Carolinae – Geographica, Univerzita Karlova, Praha, s. 357–367.
- KRUGMAN, P. (1991): *Geography and Trade*. Cambridge, MA, 142 s.
- KUBEŠ, J. ed. (2000): *Problémy stabilizace venkovského osídlení ČR*. Jihočeská univerzita, České Budějovice, 164 s.
- KUPKOVÁ, L. (2003): (Sub)Urbanizace Prahy – teorie zonálních modelů a realita. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): *Geografie na cestách poznání*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 32–47.
- LEIMGRUBER, W. (1994): *Marginality and marginal regions: Problems of definition*. In: Chang-Yi, Chang, D. (eds.): *Marginality and Development Issues in Marginal Regions*. Proceedings of Study Group on Development Issues in Marginal Regions, IGU, Taipei, s. 1–18.
- LEIMGRUBER, W. (1998): *From highlands and high-latitude zones to marginal regions*. In: Jussila, H., Leimgruber, W., Majoral, R. (eds.): *Perception of Marginality*, Ashgate, Aldershot, s. 27–33.
- LEIMGRUBER, W. (2001): *Globalization, deregulation, marginalization: Where are we at the end of the millennium?* In: Jussila, H., Majoral, R., Delgado-Gravidao, F. (eds.): *Globalization and Marginality in Geographical Space*. Ashgate, Aldershot, s. 7–23.
- LEIMGRUBER, W. (2004): *Between Global and Local. Marginality and Marginal Regions in the Kontext of Globalization and Deregulation*. Ashgate, Aldershot, 321 s.
- LIBROVÁ, H. (1995): „Elitní“ migrace – nadějný prvek ve vývoji venkova. In: Peňáz, M., Jaklová, J. (eds.): *Ekologické aspekty změn v kulturní krajině*. Ekologické centrum Veronica, Brno, s. 27–29.
- LIPSKÝ, Z. (1995): *Venkovská krajina v pohybu*. In: Peňáz, M., Jaklová, J. (eds.): *Ekologické aspekty změn v kulturní krajině*. Ekologické centrum Veronica, Brno, s. 32–33.
- MAJEROVÁ, V. (2000): *Trendy sociálních změn v zemědělství a na venkově*. ČZU, Praha, 150 s.
- MARADA, M. (2001): *Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy*. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, s. 12–25.
- MARADA, M. (2002): *Regionální diferenciace českého pohraničí z hlediska dopravních sítí*. CD-ROM příspěvků z XX. sjezdu České geografické společnosti v Ústí nad Labem, PedF UJEP, Ústí nad Labem.
- MARADA, M. (2003a): *Dopravní hierarchie středisek v Česku: vztah k organizaci osídlení*. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 116 s.
- MARADA, M. (2003b): *Dopravní infrastruktura a hierarchie středisek v českém pohraničí*. Geografie–Sborník ČGS, 108, č. 2, s. 130–145.
- MARADA, M. (2003c): *Dopravní infrastruktura a její souvislosti s využitím ploch na příkladu Středočeského kraje*. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): *Geografie na cestách poznání*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 48–58.
- MARADA, M., CHROMÝ, P. (1999a): *Contribution to the study of the Peripheral Regions in the Czech Republic*. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica, Supplementum, č. 2/I, Univerzita Komenského, Bratislava, s. 241–255.
- MARADA, M., CHROMÝ, P. (1999b): *Obyvatelstvo Česka: hustota zalidnění a sektorová struktura*. Geografické rozhledy, 8, č. 4, s. I–III.
- MARADA, M., CHROMÝ, P. (2000): *Moravské Kopenice*. Geografické rozhledy, 10, č. 1, s. 22–23.
- MASSEY, D. (1979): *In what sence a regional problem?* Regional Studies 13, č. 2, s. 233–143.

- MÍCHAL, I., PETŘÍČEK, V. (1995): Územní systémy ekologické stability – současný stav a perspektivy. In: Peňáz, M., Jaklová, J. (eds.): Ekologické aspekty změn v kulturní krajině. Ekologické centrum Veronica, Brno, s. 20–21.
- MIKULÍK, O. (1999): Regional Prosperity, the Environment and the Prospects of Marginal Regions. In: New Prosperity for Rural Regions, Geographica Slovenica, 31, Institute of Geography, Ljubljana, s. 95–101.
- MRKOS, J. (1948): Hospodářská dynamika země Moravskoslezské v zrcadle jejího populačního vývoje a fluktuace obyvatelstva let 1790–1930. Publikace Zemského studijního a plánovacího ústavu v Brně, sv. 5, Brno, 75 s.
- MUSIL, J. (1988): Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení. In: Územní plánování a urbanismus, XV, č. 2, s. 67–72.
- MYRDAL, G. (1957): Economic Theory and Under-developed Regions. Gerald Duckwords, London, 168 s.
- New Prosperity for Rural Regions, Geographica Slovenica, 31, Institute of Geography, Ljubljana, 237 s.
- NOLTE, H.H., ed. (2001): Innere Peripherien in Ost und West. Stuttgart, 188 s.
- PAASI, A. (2001): Europe as a social process and discourse. Considerations of place, boundaries and identity. European Urban and Regional Studies, 8, č. 1, s. 7–28.
- PALL, J., TRNKA, P. (1995): Trvale udržitelný rozvoj venkovské krajiny – utopie či reálná šance? In: Peňáz, M., Jaklová, J. (eds.): Ekologické aspekty změn v kulturní krajině. Ekologické centrum Veronica, Brno, s. 2–3.
- PEŇÁZ, M., JAKRLOVÁ, J. eds. (1995): Ekologické aspekty změn v kulturní krajině. Ekologické centrum Veronica, Brno, 37 s.
- PERLÍN, R. (1998): Typologie českého venkova. Zemědělská ekonomika, 44, č. 8, s. 349–358.
- PERROUX, F. (1955): Note sur la notion de pôle de croissance. Economie Appliquée, 8, s. 307–320.
- PRIGGE, W., RONNEBERGER, K. (1996): Globalisierung und Regionalisierung. Zur Auflösung Frankfurts in die Region. Österreichische Zeitschrift für Soziologie, č. 2, s. 129–138.
- Program obnovy venkova. Zásady pro poskytování účelových dotací obcím z rozpočtové kapitoly Ministerstva pro místní rozvoj v rámci Programu obnovy venkova, MMR, Praha 2001.
- ROSTOW, W. W. (1971): Die fünf Wachstumstadien. Eine Zusammenfassung. In: Schachtschabel 1971, s. 105–120.
- ŘEHÁK, S., TARABOVÁ, Z. (1995): Demografický vývoj současného venkova. In: Peňáz, M., Jaklová, J. (eds.): Ekologické aspekty změn v kulturní krajině. Ekologické centrum Veronica, Brno, s. 22–23.
- SCHMIDT, M. H. (1998): An integrated systemic approach to marginal regions: from definition to development policies. In: Jussila, J., Leimgruber, W., Majora, R. (eds.): Perceptions of Marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space, Ashgate, Aldershot, s. 45–66.
- SCHULER, M., NEF, R. (1983): Räumliche Typologien der schweizerischen Zentren-Peripherien-Musters. Arbeitsberichte NFP. Regionalprobleme der Schweiz, č. 35.
- SCHWARZE, T. (1995): Die Entstehung peripherer Räume in Deutschland. In: Münsterische Geographische Arbeiten, č. 38.
- SINGH, R. B., MAJORAL, R. eds. (1996): Development Issues in Marginal Regions. Oxford, New Delhi, 320 s.
- SLEPIČKA, A. (1994): Některé aktuální problémy vývoje našeho venkova a nástin jejich řešení. Výstavba a architektura, 2/1994, s. 12–22.
- SPIŠIAK, P. (1999): Development of Rural Areas in Slovakia (Applied to the Microregion Podhorie). In: New Prosperity for Rural Regions, Geographica Slovenica, 31, Institute of Geography, Ljubljana, s. 217–222.
- ŠTYCH, P. (2003): Hodnocení vlivu nadmořské výšky reliéfu na vývoj změn využití půdy Česka 1845, 1948, 1990. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): Geografie na cestách poznání. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 59–70.
- ŠYKORA, L. (1996): Transformace fyzického a sociálního prostředí Prahy. In: Hampl, M. a kol.: Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PřF UK, Praha, s. 361–392.
- UNGERMAN, J. (1993): Trvale udržitelné zemědělství a rozvoj venkova. Veronica, VII, č. 3, s. 33–37.
- UNGERMAN, J. (1994): Rub a líc útlumových programů v zemědělství. Veronica, VIII, č. 1, s. 39–44.
- UNGERMAN, J. (1995): Funkční a proporční vazby při restrukturalizaci venkovské krajiny. In: Peňáz, M., Jaklová, J. (eds.): Ekologické aspekty změn v kulturní krajině. Ekologické centrum Veronica, Brno, s. 5–8.

- VÁGNER, J., FIALOVÁ, D. a kol. (2004): Regionální diference druhého bydlení v Česku. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 286 s.
- VAISHAR, A. (1999): Marginal Regions in Moravia: Transformation of the Social and Economic System and its Consequences. In: *New Prosperity for Rural Regions*, Geographica Slovenica, 31, Institute of Geography, Ljubljana, s. 102–116.
- VAISHAR, A. ed. (2000): Vranov nad Dyjí/Jemnice: region v transformaci. Ústav geonomy AV ČR – pobočka Brno, Regiograph, Brno, 144 s.
- VAISHAR, A., HROUDOVÁ, S. (1997): Opinions of inhabitants on the social situation in the region of Vranov nad Dyjí – Jemnice (SW Moravia). *Moravian Geographical Reports*, 5, č. 2, s. 33–43.
- VAISHAR, A., KOUTNÝ, R., MIKULÍK, O., NOVÁČEK, V., ZAPLETALOVÁ, J. (1997): The Course of Transformation in Marginal Rural Regions: The Basin of Modele Dyje River. In: *Rural Geography and Environment*. Regiograph, Brno, s. 135–142.
- VAISHAR, A., ŠPES, M., KOUTNÝ, R., MIKULÍK, O., NOVÁČEK, V., POZEŠ, M., RAVBAR, M., ZAPLETALOVÁ, J., ZUPANČIČ, J. (1997): New Prosperity for Rural Regions. *Moravian Geographical Reports*, 5, č. 1, s. 18–34.
- VAISHAR, A., ZAPLETALOVÁ, J. (1998): Jemnice: the Role of a Small Town in the Present Stage of Transformation. *Moravian Geographical Reports*, 6, č. 1, s. 2–13.
- VAISHAR, A., ZAPLETALOVÁ, J., MUNZAR, J., eds. (2003): Regional Geography and its Applications. Papers of the 5th Moravian Geographical Conference CONGEO'03, Frenštát pod Radhoštěm, Sept. 15–19, 2003. Regiograph, Brno, 197 s.
- WALLERSTEIN, I. (1979): *The Capitalist World-Economy*. Cambridge, MA, Cambridge University Press.
- WINKLEROVÁ, J. (2003): Potvrdí vývoj využití ploch ve vybraných modelových územích v letech 1845–2000 obecné trendy? In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): *Geografie na cestách poznání*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 71–82.
- WIRTH, E. (1963): Zum Problem der Nord-Süd-Gegensätze in Europa. In: *Festschrift für Otto Berninger 1963*, s. 138–154.
- ZAPLETALOVÁ, J., STRACHOVÁ, A. (1999): Marginal Regions and the State Border. In: *New Prosperity for Rural Regions*, Geographica Slovenica, 31, Institute of Geography, Ljubljana, s. 117–128.
- ZEMÁNEK, L. (2003): Lokální kultura v životě našeho venkova. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): *Geografie na cestách poznání*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 124–149.
- ZICH, F. ed. (2003): Regionální identita obyvatel pohraničí. Sborník příspěvků z konference „Evropská, národní, či regionální identita?“, Praha 3. 10. 2003. Sociologický ústav AV ČR, Praha, 262 s.

Diplomové, bakalářské a ročníkové práce, které vznikly v součinnosti s řešením tematiky periferních oblastí při tzv. „Slupské škole“ na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK v Praze:

- ADAMŮ, T. (2004): Vývoj dojízdky za prací na Mladoboleslavsku. Diplomová práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 78 s. + příl.
- ANDĚLOVÁ, M. (2002): Hodnocení přeshraniční spolupráce a perspektivy dalšího vývoje na příkladu Euroregionu Nisa. Magisterská práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 117 s. + příl.
- BARTŮŇKOVÁ, J. (2001): Přístupy ke studiu periferních oblastí. Ročníková práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 31 s.
- BOHUSLAV, D. (2004): Program Phare CBC – Společný fond malých projektů: implementace a regionální diference v Česku. Diplomová práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 85 s. + příl.
- BRABEC, J. (2002): Perspektivy vývoje periferních oblastí Plzeňského kraje v letech 1991–2001. Magisterská práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 86 s. + příl.
- ČERMÁK, L. (2004): Hodnocení vztahu dopravní dostupnosti a perifernosti území na příkladu územních obvodů pověřených obecních úřadů. Bakalářská práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 52 s.

- ČIERNÝ, E. (2004): Vliv dálnice D5 na město Žebrák. Diplomová práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 120 s. + příl.
- HALLÉR, M. (2003): Posúdenie vplyvu premenlivosti hraníc na regionálnu diferenciaciu Slovenska. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 42 s.
- HŮLKA, J. (2004): Hodnocení vybraných polohových a socioekonomických charakteristik při výzkumu periferních oblastí Česka v transformačním období (na příkladu Středočeského kraje). Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 42 s. + 9 příl.
- JANSA, J. (2000): Vliv železnice na regionální a hospodářský rozvoj na Náchodsku. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 27 s. + příl.
- JANSA, J. (2004): Veřejná doprava na Náchodsku. Diplomová práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 87 s. + příl.
- JENÍŠTA, S. (2004): Vliv dopravy na regionální rozvoj na příkladu Kolínska. Diplomová práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 100 s. + příl.
- JIROUSOVÁ, M. (2004): Geografické aspekty ochrany památek LA v ČR. Diplomová práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 72 s. + příl.
- KOSTIČ, M. (2002): Příspěvek k výzkumu vnitřních periferií na území Středočeského kraje a okresu Kutná Hora. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 39 s. + příl.
- KOSTIČ, M. (2004): Vnitřní periferie v Česku: příklad středočesko-jihočeského pomezí. Diplomová práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 112 s., 10 příl., 20 map. příl.
- KOUBOVÁ, M. (2005): Vnitřní periferie na příkladu pomezí Jihočeského kraje a kraje Vysočina. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 45 s.
- KVĚTOŇ, V. (2004): Změny dopravních poměrů na Jesenicku v průběhu transformačního období. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 55 s. + příl.
- KUČERA, Z. (2004): Zanikání sídel a jeho příčiny v kontextu vývoje osídlení a krajiny Česka (příspěvek k historické geografii sídel a osídlení). Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 42 s.
- KULDOVÁ, S. (2004): Podbořansko – „nová“ či „klasická“ periferie? Bakalářská práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 53 s. + příl.
- MARKOVÁ, L. (2003): Historickogeografický potenciál rozvoje centrálních Brd. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 42 s.+příl.
- MIKŠÁTKOVÁ, A. (2004): Vývoj přeshraničních kontaktů a spolupráce v periferní oblasti Jesenicka a Bruntálska v 2. polovině 20. století. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 57 s. + 5 příl.
- MIŠKOVSKÝ, J. (2002): Hraniční přechody Česka v 90. letech. Magisterská práce. KSGRR PŘF UK, Praha, 93 s. + příl.
- NEBEROVÁ, A. (2004): Transformace zemědělství ve Středočeském kraji (v období 1990–2000). Bakalářská práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha.
- NOVÁČEK, A. (2004): Historickogeografické aspekty perifernosti a mikroregionální diferenciace kraje Vysočina z pohledu populačního vývoje. Diplomová práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 122 s. + 13 příl.
- PILEČEK, J. (2004): Problematika vymezování periferních oblastí – příklad území okresu Prachatice. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 43 s.+příl.
- POKORNÝ, O. (2005): Polarizace mikroregionů Středočeského kraje. Diplomová práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 117 s. + příl.
- RAŠÍN, R. (2005): Změny ve využití krajiny na Šluknovsku od poloviny 19. století: historickogeografická analýza katastrálního území zaniklé obce Fukov. Diplomová práce. UK v Praze, PŘF, ÚŽP, Praha, 117 s. + příl.
- SEMERÁKOVÁ, B. (2005): Změny ve využití krajiny na Frýdlantsku od poloviny 19. století: historickogeografická analýza katastrálního území Dolní Oldřív. Diplomová práce. UK v Praze, PŘF, ÚŽP, Praha, 121 s. + XXVI s. příloh.
- STOCKMANN, J. (2003): Vliv periferní a přihraniční polohy na rozvoj mikroregionu (příklad: Moravské Kopanice). Magisterská práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 119 s. + přílohy.
- ŠLECHTA, M. (2004): Vývoj a zánik osídlení Doupovských hor. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 48 s. + 10 příl.

- ŠTĚTINOVÁ, K. (2003): Územní identita obyvatel okresu Prachatice. Ročníková práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 46 s.+ příl.
- VANDUCHOVÁ, M. (2001): Periferní území a možnosti jejich rozvoje (na příkladu modelového území Křinec – Rožďalovice na Nymbursku). Magisterská práce. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK Praha, Praha, 119 s., 13 příl.
- VANĚHÁT, P. (2004): Změny ve využití krajiny v bývalém VVP Ralsko – na příkladu katastrálního území Holičky. Diplomová práce. UK v Praze, PřF, ÚŽP, Praha, 82 s. + 5 příl.
- VEVERKOVÁ, I. (2000): Moravské Kopanice. Bakalářská práce. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, Praha, 48 s.
- VIKTOROVÁ, M. (2003): Reforma veřejné správy: příklad modelového území v kraji Vysočina. Ročníková práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 48 s. + příl.
- VONDRÁČKOVÁ, P. (2004): Dálnice D8 a regionální rozvoj. Ročníková práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 48 s.
- ZEMAN, K. (2001): Vliv hranic na příhraniční území na příkladu Jindřichohradecka. Magisterská práce. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK Praha, Praha, 149 s., 15 příl.

Tomáš Havlíček, Pavel Chromý, Vít Jančák, Miroslav Marada

Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta,

katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2

e-mail: tomhav@natur.cuni.cz, chromy@natur.cuni.cz, jancak@natur.cuni.cz, marada@natur.cuni.cz

Vývojové trendy polarizace prostoru v Česku

ALEŠ NOVÁČEK

Příspěvek byl připraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autor děkuje GA ČR za podporu.

Úvod

Nástup post-industriálních rozvojových mechanismů umocněný v Česku potřebou komplexní socioekonomické transformace po roce 1989 se zákonitě projevuje v rovině prostoru, především ve formě obnovy jeho přirozené územní diferenciaci. Tyto změny pochopitelně působí jako výrazný podnět právě pro geografii. V oblasti regionální diferenciaci (polarizace prostoru) se její pozornost doposud soustředí na detekci a vysvětlení současných transformačních změn a stavu s možností percepce budoucího vývoje. Vzhledem k zaměření takových studií se většinou sleduje pouze krátkodobý časový horizont několika posledních let, případně období od konce 2. světové války. Nejinak je tomu i u většiny nejnovějších prací vzniklých na platformě grantového projektu GA ČR č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ (Havlíček 2005; Jančák 2001; Marada 2001, 2003; Marada, Chromý 1999). Dnešní územní hierarchie a regionální organizace jsou ovšem výsledkem daleko delšího vývoje a postupného formování stavu (Hampel, Gardavský, Kühnl 1987; Havlíček, Chromý 2001; Chromý, Jančák 2005). Tento fakt se stal hlavním důvodem hlubší a komplexnější historickogeografické analýzy (Nováček 2004).

Predikce budoucího vývoje (např. v oblasti regionální politiky, strategického či územního plánování) vyvolává v současné době zvýšenou nutnost znalosti dlouhodobé kontinuity vývoje regionů a jeho funkčních sociálně prostorových vztahů, vazeb a struktur (Chromý 1999, 2001, 2003, 2004). Zde nachází pole své vědecké působnosti historická geografie, jejíž paradigma se stalo zastřešujícím i z pohledu zpracovávaného tématu (Chromý, Jeleček 2005). V této oblasti lze předpokládat i možný přínos studie. Z důvodu omezeného rozsahu práce a potřeby sledovat dlouhodobé vývojové trendy polarizace prostoru na základě pevných a reprezentativních statistických dat s dostatečným dosahem do minulosti byl zvolen k demonstraci regionální disparity a dynamiky rozvoje faktor populační (např. hustota zalidnění). Pro vymezení sledovaných regionů bylo akceptováno současné krajské uspořádání (14 VÚSC), a to díky přijatelnému počtu administrativních jednotek, jejich vzájemné srovnatelnosti, možnosti statistických hodnocení a konečně i aktuálnosti samé.

Cíle práce

Uchopením problematiky z historickogeografického hlediska, v tomto případě pomocí vývojově proměnlivé územní a populační reality, v rozměrech prostoru a času bylo sledováno několik základních cílů: 1. objasnit kořeny současného stavu; 2. odhalit a specifikovat trendy vývoje polarizace prostoru (ve smyslu modelu jádro–periferie); 3. na základě analýzy vývoje obyvatelstva sledované na mezoregionální úrovni (kraje) konstruovat „stav“ polarizace prostoru (jádro–periferie), a to v různých historických průřezích; 4. diagnostikovat hlavní determinanty vývoje polarizace prostoru.

Naplněním těchto cílů by mělo dojít k zodpovězení klíčových otázek: Co vedlo k tomuto stavu? Jak se na tom podílely jednotlivé faktory? A lze mluvit o jakési „vývojové předurčenosti“? Za tímto účelem bylo nutné vycházet z některých vývojových předpokladů – premis stanovených na základě znalosti teoretických východisek a obecně uváděných zákonitostí: 1. V minulosti nejlépe postavení regionu demonstrovala míra (hustota) jeho zalidnění. 2. Územní rozložení a koncentrace obyvatelstva závisí na jeho ekonomických aktivitách a příležitostech obživy. 3. V rámci regionů se projevuje jistá míra kontinuity a setrvačnosti (inercie) vývoje. 4. Tržní systém kapitalistického hospodářství vede k růstu regionálních disparit, zatímco řízené – socialistické hospodářství vykazuje prvky nivelizace.

Metodika a přístupy hodnocení vývoje polarizace prostoru

Teprve ze zorného pole uvedených hypotéz bylo možné volit statistickou základnu i postup práce v rámci samotné historickogeografické analýzy. V první řadě postup vyžadoval rozfázování časové linie (faktoru času) tak, aby následně mohla posloužit k přehlednému sledování prostorových aspektů vývoje. Při periodizaci se ukázalo jako nevhodné uplatnění běžných historických etap vývoje. Namísto užívaných historicko-politických zvrátů vychází zde uplatněné periody z analýzy ekonomických a demografických trendů, a to v měřítku regionálních dějin. Jako základní vývojové členění proto byly aplikovány následující etapy: předindustriální, industriální a post-industriální.¹ Podrobnější dělení pak bylo vázáno na dostupnost statistických dat (roky pravidelného sčítání obyvatelstva, příp. roky vystihující dílčí širší milníky ekonomických dějin) a záviselo na převažujících trendech a tendencích socioekonomického vývoje.

Velký význam při zpracování dat měly především statistické – kvantitativní metody. Po jejich aplikaci došlo k systematizaci dat, generalizaci a odhalení informací a trendů důležitých pro podložení a zobecnění badatelských závěrů. Postup se zákonitě rovněž dotýkal metod demografických, jinak nepostradatelných pro pochopení demografických změn ve vývoji a pro lepší práci se statistickými daty. Primárně bylo nezbytné transformovat stávající údaje ze sčítání lidu za daná období do sledovaných územních jednotek (dnešních VÚSC). Pro kraje tak bylo učiněno součtem hodnot jednotlivých „velkých“ okresů bez jejich dalších úprav.²

¹ Tuto periodizaci užil Rostov a v českém prostředí především Purš (1960) a nověji též Hampl (1998, 2001).

² Současné změny příslušnosti několika obcí k jiným krajům byly pominuty jakožto zanedbatelné.

Nejdůležitější a z hlediska následného vyvozování závěrů nosná se stala historickogeografická analýza vývoje obyvatelstva v krajích a jejich vzájemné srovnání. Jejím výsledkem bylo vytvoření ucelené tabulky (viz tabulka 1), na jejímž základě bylo možné přejít ke komparaci a výpočtu ostatních dílčích ukazatelů. Pro lepší představu o této klíčové fázi výzkumu je zde proto uveden způsob konstrukce zmíněné tabulky:

Zdrojem dat o obyvatelstvu, podobně jako u ostatních podkladových studií, byl Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970 (1978) a ostatní doplňující příslušné statistické prameny.³ Pro období 1764 až 1850 byly převedeny hodnoty uváděné Kárníkovou (1965).⁴ Dále byla takto získaná čísla transformována na veličinu relativní, a tedy vzájemně porovnatelnou – na hustotu zalidnění regionů. Jako odhady pro dobu starších než 1764 posloužily (pochopitelně jen přibližně) mapy hustot zalidnění (Fialová a kol. 1998). Takto získané hodnoty prošly statistickou komparací s celkovou hustotou zalidnění českých zemí (pro dobu starší než 1869 existují fundované odhady).⁵ Teprve dle míry této vypočítané odchylky od průměru byl při kategorizaci stanoven příslušný stupeň: odchylka nad +25 % = 1 (jádro), +5 až +25 % = 2 (spíše jádro), +/-5 % = 3 (neutrální průměrné postavení), -5 až -25 % = 4 (spíše periferie), nad -25 % = 5 (periferie). Podobný postup byl uplatněn i v případě relativního indexu změny.⁶ Z výsledného čísla byly stanoveny i kategorie vývoje; následovně dle intervalů: nad 1,051 = silné a 1,011–1,05 = lehké zvýšení postavení na ose jádro–periferie, 0,99–1,01 = stagnace, 0,95–0,989 = lehký a pod 0,949 = silný pokles pozice na ose jádro–periferie. Pro období do 1869 bylo totéž řešeno jen přibližně, spíše s přihlédnutím k historickým reáliím a skutečností.⁷

Získané ukazatele vytvořily podklad pro srovnání postavení jednotlivých krajů v systému osídlení Česka a souhrnné závěry. Jedná se tedy o metodu komparativní, a proto je nutné poukázat na relativní rozměr závěrečné kategorizace stavu (jádro–spíše jádro–neutrální průměr–spíše periferie–periferie) i samotné dynamiky (zvýšení–stagnace–pokles postavení). Ovšem aplikace historickogeografické reality krajů na stav před rokem 1869 se nemohla obejít bez komplikací a nepřesností. Z tohoto důvodu šlo pracovat jen s čísly přibližnými, resp. s rámcovými demografickými odhady. Nebezpečí výrazné odchylky, resp. závažné chyby, bylo proto nezbytné minimalizovat verifikačními postupy, užitím více pramenů a různé literatury a důkladným poměřením s historickými tematickými kartografickými materiály.⁸ V konečné fázi – vlastním vzájemném porovnáváním krajů tak již bylo použito dat relativních (hustota zalidnění, příp. odhadovaná váha výrobních aktivit na územní jednotku). Jen takto bylo možné stanovit na základě sledovaného faktoru klíčové hodnocení daného regionu ve smyslu polarizace jádro–periferie. Je ale vhodné opakovaně připome-

³ Viz seznam literatury na konci textu.

⁴ Hodnoty zde byly autorkou vztaženy buď k jí vymezeným výrobním oblastem, nebo starým – dobovým 24 krajům. Proto je bylo nutné buď zkombinovat, nebo danou oblast rozdělit tak, aby potřebný díl byl zahrnut do vymezeného území, které se mělo co nejvíce blížit rozloze a vymezení dnešních VÚSC.

⁵ Některé uvádí rovněž Fialová a kol. (1998).

⁶ Příklad výpočtu: počet obyvatel daného kraje v r. 1980/poč. obyv. daného kraje v r. 1970 k počtu obyvatel Česka 1980/počtu obyvatel Česka 1970.

⁷ Příklad: za třicetileté války zasáhly procentuálně nejcitelnější ztráty populaci nejurodnějších oblastí, neboť jediné ty byly s to dlouhodobě uživit početné válčící armády, které zde svým působením šířily smrt, nemoci, hlad a zkázu.

⁸ Atlas československých dějin (1965).

Tab. 1 – Kategorizace diferenciac regionů Česka (14 krajů) z pohledu populačního vývoje

Kraj	11. stol.	12.–14. stol.	14./15. stol.	15.–16. stol.	kol. 1600	1600–1650	kol. 1650	1650–1764	kol. 1764	1764–1790	kol. 1790	1790–1850	kol. 1850	1850–1869	1869	1869–1880	1880	1880–1890	1890	1890–1900
PHA	1	1	1	3	1	5	1	1	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1
STČ	1	4	2	3	2	5	4	2	4	3	4	2	4	2	4	3	4	4	4	4
JHČ	4	2	3	3	3	3	3	4	4	5	4	4	5	3	5	4	5	5	5	5
PLK	4	2	3	3	3	2	3	4	4	4	4	4	4	3	4	3	4	4	5	4
KVK	5	2	4	2	3	2	3	4	4	3	4	2	2	3	3	2	3	3	3	1
ULK	2	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	4	2	2	2	1	1	1	1	1
LBK	5	3	5	2	3	1	2	2	1	2	1	2	1	3	1	4	1	3	1	4
HKK	3	3	3	2	2	2	2	2	1	2	1	2	1	3	1	4	2	4	2	5
PAK	3	4	4	2	3	2	3	2	2	2	2	3	2	3	2	4	2	4	3	5
VYS	5	1	4	3	4	2	3	4	4	3	4	3	4	4	4	4	5	5	5	5
JHM	1	3	1	3	1	5	3	2	2	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	3
OLK	2	3	2	3	2	4	3	2	2	2	2	4	2	3	2	3	2	3	3	4
ZLK	3	3	3	2	3	4	4	2	3	3	3	4	4	4	4	3	4	3	4	4
MSK	3	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	3	2	3	2	2	2	2	2	1

Zdroj: Příslušná sčítání obyvatelstva, Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970 (1978), Kárníková (1965), Fialová a kol. (1998)

Poznámky: a) Půltně dobové postavení regionu v rámci polarizace systému osídlení Česka: 1 – jádrové, 2 – spíše jádrové, 3 – středové (neutrální), 4 – spíše periferní, 5 – periferní.

b) Kurzívou dobová dynamika: 1 – silné a 2 – lehké zvýšení postavení na ose jádro–periferie, 3 – stagnace, 4 – lehký a 5 – silný pokles pozice na ose jádro–periferie. Metodické vymezení kategorií viz text článku.

nout, že se jedná o označení ve své podstatě relativní a závislé na řádovostní úrovni sledování (makro-, mezo-, mikro-), v našem případě Česka. Případnou komplikací, se kterou bylo nutné počítat, byl problém fyzickogeografické a jí přirozeně podmíněné sociálněgeografické diverzity regionů. Dnešní a pro účel této studie akceptované administrativní členění totiž často zahrnuje více rozdílných oblastí, na jejichž území, jak se ukázalo, probíhal i díky fyzickogeografickým podmínkám (nadmořská výška, bonita půd, klima, řeky, nerostné suroviny) leckdy značně rozdílný demografický a ekonomický vývoj (Kárníková 1965). Při projekci dobové reality na sledované území proto byla nezbytná jistá dávka opatrnosti a především pak komplexního přístupu.

Závěry 1: Detekce dlouhodobých trendů

K detekci dlouhodobých trendů polarizace prostoru v Česku lze přistupovat jednak za účelem samotného odhalení jejich rostoucí/klesající tendence, ale také z pohledu vývojové dynamiky. Při uplatňování obou pohledů nutně narážíme na několik skutečností. Především s postupem času automaticky docházelo k oslabování hospodářské autarkie nejnižších jednotek, prohlubování ekonomických vztahů a tím i užším propojování a interakci regionů

Tab. 1 (pokr.) – Kategorizace diferenciac regionů Česka (14 krajů) z pohledu populačního vývoje

Kraj	1900	1900–1910		1910	1910–1921		1921–1930		1930–1950		1950–1961		1961–1970		1970–1980		1980	1980–1991		1991	1991–2001		2001
PHA	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	4	1	2	1	2	1	2	1	4	1		
STČ	4	4	4	3	4	3	4	2	4	4	4	4	4	5	4	4	4	4	4	2	4		
JHČ	5	4	5	4	5	5	5	4	5	4	5	4	5	2	5	2	5	2	5	2	5		
PLK	5	4	5	2	5	4	5	5	5	4	5	4	5	4	5	4	5	4	5	3	5		
KVK	2	2	2	4	2	2	2	5	5	1	5	2	5	3	5	4	5	2	5	2	5		
ULK	1	2	1	4	1	3	1	5	2	3	2	3	2	3	2	4	2	3	2	3	2		
LBK	1	4	1	5	1	3	1	5	3	4	3	4	3	2	3	2	3	2	3	2	3		
HKK	2	5	2	4	2	4	3	4	3	5	4	4	4	3	4	4	4	4	3	4			
PAK	3	4	3	4	4	4	4	3	4	3	4	4	4	3	4	3	4	3	4	3	4		
VYS	5	4	5	4	5	5	5	2	5	4	5	4	5	3	5	3	5	3	5	3	5		
JHM	3	2	3	2	2	3	2	1	2	2	2	3	2	3	2	3	2	3	2	3	2		
OLK	3	4	3	3	3	3	3	4	3	4	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3		
ZLK	4	4	4	2	4	2	4	1	2	2	2	3	2	2	2	3	2	3	2	3	2		
MSK	2	1	1	2	1	2	1	2	1	1	1	1	1	2	1	2	1	2	1	3	1		

uvnitř sociálněgeografického systému. Tak se dělo jak mezi různě hierarchicky postavenými stupni – na vertikální linii (svět–Evropa–české země–kraje–mikroregiony), tak mezi jednotkami v rovině horizontální (např. mezi kraji). Tento proces byl navíc urychlen rostoucím počtem obyvatel (koncentračními, urbanizačními procesy – zvyšující se hustotou zalidnění atd.), zvláště pak od 18. století v součinnosti s industrializačními procesy a budováním sítě komunikací (zintenzívnila přepravu materiálu, osob a informací).

Rozborem vývojové dynamiky na mezoregionální úrovni došlo v konfrontaci se získanými statistickými údaji k vysledování některých obecně platných dějinných trendů a zákonitostí vývoje. Prvním trendem byl postupný růst dynamiky vývoje (populační, ale také sociální a ekonomické) vrcholící koncem 19. století (Purš 1973 – tzv. „komplexní revoluce moderní doby“: buržoazní, vědecká, technická, komunikační, zemědělská, průmyslová a demografická revoluce) a její pozvolné snižování v průběhu 20. století (s výjimkou několika let po 2. světové válce) v důsledku stabilizace systému osídlení. Druhý trend se vztahuje k prohlubování rozdílů mezi regiony (resp. polarizaci prostoru na bázi modelu jádro–periferie). Na začátku sledovaného období byla patrná značná diferenciac regionů na základě jejich fyzickogeografických podmínek (geografický/přírodní determinismus): zpočátku málo početná populace se usazovala převážně na místech nejvhodnějších pro tehdejší způsob života a mohla si dovolit „ignorovat“ výše položená a málo úrodná území. Následný vzrůst počtu obyvatel narazil v nejstarších sídelních oblastech na omezenou možnost obživy, a tak zahájil difúzi na dosud nevyužívaná a neobydlená území.⁹ Tuto fázi osidlování českých zemí končí zhruba přelomem 18. a 19. století lze proto, byť s rezervami, označit za období s převahou nivelizačních tendencí. S nastupujícími změnami ve výrobě – průmyslo-

⁹ Masovější kolonizace u nás probíhala především v 12.–14. století.

Tab. 2 – Vývoj polarizace krajů Česka (bez Prahy)

	11. stol.*	14./15. stol.*	kol. 1600*	kol. 1650*	kol. 1764*	kol. 1790*	kol. 1850*	1869	1880	1890
kraj max.	JHM	JHM	JHM	?	LBK	LBK	LBK	LBK	LBK	LBK
obyv./km ²	20	55	60	35	50	73	126	146	154	161
kraj min.	VYS	LIB	VYS	?	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ
obyv./km ²	5	20	15	9	29	43	60	68	72	71
území Česka (obyv./km ²)	13	30	33	22	37	57	85	96	104	110
polarizace**	4,00	2,75	2,40	2,33	1,72	1,70	2,10	2,15	2,14	2,27

Zdroj: Příslušná sčítání obyvatelstva, *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970* (1978), Fialová (1998), Kárníková a kol. (1965).

Poznámky: * pro období do 1850 se jedná o odhady autora na základě jmenovaných zdrojů,

** polarizace zde vyjadřuje podíl dobové hustoty zalidnění nejvíce (max.) a nejméně (min.) zalidněného kraje (= x násobný rozdíl: „čím vyšší rozdíl, tím vyšší polarizace na mezikrajské úrovni“).

vou revolucí a kapitalismem se již zmiňovaná dynamika rozšířila i do vývoje obyvatelstva. Díky výraznému nárůstu populace a jeho zvýšené determinaci ekonomickými (sociálními) faktory¹⁰ došlo ruku v ruce s koncentrací kapitálu rovněž ke koncentraci populace do měst a průmyslových oblastí. Proto se též nesla většina 19. a 1. poloviny 20. století na úrovni krajů ve znamení územní polarizace a diferenciacie – zvyšování rozdílů mezi jádrem a periferií. Nastoupivší období socialismu v 2. polovině 20. století přineslo do hospodářského vývoje systém regulací, který ve svých důsledcích vedl ne přímo k obnovení nivelizačních tendencí (sledovatelné jen zčásti), jako spíše k deformovanému zakonzervování stávající situace. V posledním desetiletí se opět dostává do pohybu „přidušená“ přirozená územní diferenciacie a polarizace, a to se všemi pozitivními i negativními důsledky.

Závěry 2: Periody vývojových trendů

Při aplikaci výše uvedeného členění socioekonomického vývoje můžeme vysledovat zjevné proměny v charakteru, determinantech a mechanismech, a tím i trendech polarizace prostoru pro jednotlivá období.

Předindustriální éra, kterou můžeme chápat jako „adaptivní osvojování přírodní krajiny lidskou populací spojené s omezeným zpětným ofenzivním působením“ (Hampl 2003, s. 185), stála u zrodu rané formy regionální organizace. Pro naše území ji lze vymezit do 1. poloviny 19. století a až na její samý závěr bývá charakterizována poměrně nízkou dynamikou rozvoje s kvantitativním – extenzivním charakterem přeměn, vysokou stabilitou trendů, slabou intenzitou využití zdrojů, difúzí obyvatelstva a pomalejším populačním přírůstkem, jenž byl relativně často narušován demografickými krizemi. V tomto období převládala determinující role fyzikogeografických faktorů a existovala ve větší míře než dnes jakási přímá úměra mezi nadmořskou výškou (resp. úrodností půdy, geografickou polo-

¹⁰ Výrazně determinačně se v systému osídlení v industriálním období projevovala makroexponovanost (k Vídni a Praze), inercie koncentračních procesů, doprava (zvláště pak železnice) a těžba uhlí.

Tab. 2 (pokr.) – Vývoj polarizace krajů Česka (bez Prahy)

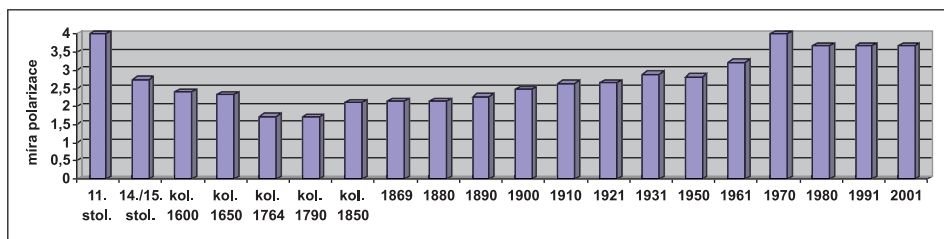
	1900	1910	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001
kraj max.	ULK	ULK	ULK	ULK	MSK	MSK	MSK	MSK	MSK	MSK
obyv./km ²	180	198	194	209	155	184	228	224	228	228
kraj min.	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ	JHČ
obyv./km ²	73	75	73	72	55	57	57	61	62	62
území Česka (obyv./km ²)	119	128	127	135	113	121	124	130	131	129
polarizace**	2,47	2,64	2,66	2,90	2,82	3,23	4,00	3,67	3,68	3,68

hou, vodními a surovinovými zdroji) a rozložením obyvatelstva. Jejich míra podmíněnosti se spolu s negativním (periferním) hraničním efektem sice po celou dobu držela na vysoké úrovni, nelze ovšem přehlédnout jistý sestupný trend. Z tohoto důvodu bychom mohli v předindustriálním období pozorovat v meziregionálním (krajském) měřítku v silně generalizovaném pojetí převahu nivelizačních procesů. Jejich výsledek – relativně nejméně polarizovaný stav lze spatřovat v době od třicetileté války¹¹ po začátek industrializace českých zemí (zač. 19. století). Toto období, jež nazýváme protoindustrializací, s sebou ovšem přineslo řadu změn. Již tehdy se začínal rýsovat rozdíl mezi vývojem geograficky vymezené severní a jižní poloviny českých zemí. Zatímco na „Severu“ brzy zapustily své kořeny intenzivní způsoby výroby (manufaktury a následně továrny) a (proto)kapitalistické podnikání, „Jih“ zůstával převážně zemědělský, chudý, s nízkou produktivitou práce.¹²

Industriální éra vývoje, zvláště pak její nejdynamičtější fáze – již zmiňovaná komplexní revoluce moderní doby, znamenala v celkovém rozsahu základní proměnu sociálněgeografického obrazu českých zemí (a koneckonců i světa). Došlo k zintenzivnění vazeb uvnitř socioekonomického systému a vůbec k vytvoření jeho moderní integrované podoby. Kapitalistický způsob výroby zasáhl postupně všechny sféry ekonomické aktivity lidí, zvýšil celkový objem produkce, intenzitu výroby a podstatně rozšířil možnosti pracovního uplatnění. Stal se i u nás katalyzátorem demografické revoluce, urbanizace a koncentrace obyvatelstva. V tomto smyslu lze hodnotit vývoj industriálního období jako jakousi kvantitativní – extenzivní expanzi s dominancí selektivních tendencí a konečně v jejich důsledku pak narůstající polarizací prostoru. Z tradiční podmíněnosti populačního vývoje přírodními faktory nabylo na významu rozložení přírodních zdrojů (především uhlí a voda), naopak ostatní ustoupily poněkud do pozadí. Vůdčí roli přebraly z tohoto důvodu v procesu koncentrace obyvatelstva sociálněekonomické podněty: dopravní poloha (železnice), exponovanost vůči formujícím se metropolitním areálům, v menší míře i státní politika (v hospodářské

¹¹ Třicetiletá válka znamenala ve svých důsledcích jakousi „násilnou nivelizaci“ českých zemí, neboť zvláště těžce postihla dosavadní koncentrační jádra – zemědělské a úrodné regiony.

¹² První vysvětlení se nabízí pomocí teorie (fyzicko)geografického determinismu: manufakturní výroba a následně akumulaci kapitálu více svědčily oblastí s potřebnými přírodními zdroji, zvláště pak horská a podhorská území. Druhý pohled se týká mentalitních předpokladů historického vývoje (Weber 1904/5: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*): liberálnější smýšlení a podnikatelský duch (nejen bývalých, převážně německých) protestantů se dokázal rychleji zorientovat v možnostech nové situace než tradicionalismus katolického „Jihu“. Ať tak či onak, hranice mezi „Severem“ a „Jihem“ bývá za průmyslové revoluce vedena přibližně po linii: horní Poohří–Praha–Kolín–Litomyšl–Šternberk–Nový Jičín.

Obr. 1 – Vývoj polarizace krajů Česka (bez Prahy). Polarizace zde vyjadřuje podíl dobové hustoty zalidnění nejvíce (max.) a nejméně (min.) zalidněného kraje (= násobný rozdíl: „čím vyšší rozdíl, tím vyšší polarizace na mezikrajské úrovni“). Osa x – čas, osa y – míra polarizace. *Zdroj – viz tab. 2.*

a územněsprávní oblasti), geopolitická situace nebo tzv. faktor mentalit (konzervativnost). Těmito faktory podmíněný vývoj vedl k postupnému propadu „Jihu“ Česka v rámci polarizujícího se hierarchického systému. Projevem toho zde bylo celkové zaostávání v rozvoji a populační stagnace.

V konkrétnější rovině¹³ odstartovala zmíněnou bipolarizaci vývoje v tomto období prve industrializace v textilní výrobě, kterou od 70. let 19. století nahradily svou intenzitou koncentračních projevů jiné obory výroby (především strojírenství, hutnictví, těžba uhlí a potravinářství). Zvýšená dynamika populačního vývoje byla z pohledu polarizace území zajišťována již z větší části mechanickým pohybem – migrací. Tento jev měl za následek značnou depopulaci, a tedy i další prohlubování perifernosti „Jihu“ (především dnešního Jihočeského kraje a Vysočiny) včetně emigrace za hranice českých zemí (emigrační spádovost k Vídni) vrcholící koncem 19. a začátkem 20. století. Právě tato dosud nejvyšší dosažená míra sociální a ekonomické vývojové dynamiky stála u zrodu moderního a dodnes kontinuálně přetrvávajícího systému i struktury osídlení našeho území (Hampl, Gardavský, Kühnl 1987). Do popředí se v procesu koncentrace dostala nejdůležitější průmyslová centra, která víceméně ve svém jádrovém postavení přetrvávala až dodnes. Geopolitický předěl rozpadu Rakousko-Uherska a vzniku samostatného Československa v roce 1918 ve svých důsledcích nebyvale posílil centrální postavení Prahy na úkor Vídně. Rovněž odstartoval posilování postavení moravských krajů, díky jejich strategické poloze mezi Čechami a Slovenskem a ukončení odlivu pracovních sil do Vídně. Po celé období existence 1. republiky tak přetrvávala nadále vysoká sociální a ekonomická vývojová dynamika a dominance polarizačních tendencí vedoucích ke zvyšování koncentrace obyvatelstva v rámci již stabilní sídelní struktury. Stejně tak období politických otřesů a populačních přesunů 1938–1948 znamenající dosud nejintenzivnější zásah do kontinuity osídlení Česka se na mezoregionální úrovni vyznačovalo polarizací: početní rozšíření skupiny periferních krajů na jedné a další posílení významu Prahy na straně druhé.¹⁴ Proměnu v mechanismech, méně však v trendech polarizace prostoru na sledované úrovni ukázalo následné období 1948–1989. Ve své podstatě představovalo jednak poslední fázi industriální éry, jednak ji navzdory trendům hospodářství rozvinutého kapitalistického světa nepřiměřeně prodlužovalo. Tímto oddalováním vstupu do nové etapy ekonomického vývoje – období post-industrializace

¹³ Z důvodu nutnosti omezeného rozsahu mého příspěvku zde uvádím jen některé polarizační aspekty.

¹⁴ Viz závěry plynoucí z tabulky 1. Naopak graf na obrázku 2 z důvodu specifčnosti metody jeho konstrukce o tomtéž nevypráví.

došlo k jistým deformativním projevům. V rovině regionálního rozvoje vykazovala první fáze období socialismu (50. a 60. léta) poměrně značnou míru vývojové dynamiky. Ta byla určována hlavně realizací plánů socialistické industrializace a projevila se ve velkém stahování pracovní síly do vybraných strategických průmyslových jader (Ostravsko, Brno, Pomoraví) a později v rámci nivelizačních koncepcí do mikroregionálních (okresních) center. Vnitřní migrace se držela od doby svého dějinného vrcholu v 2. polovině 40. let i v letech 50. na relativně vysoké úrovni. Od těchto roků postupně slábla a rovněž populace se stala v řádu pohybů mezi regiony stabilizovanou až statickou (Čermák 1996). To značilo pozvolné utlumování extenzivního trendu vývoje sociálněekonomického systému. V 70. a 80. letech pak převládaly mezi kraji spíše nivelizační tendence nad makrokoncentračními. Střední a menší centra se už tehdy vyznačovala vyšším tempem růstu než tradiční koncentrační střediska, snad jen s výjimkou Prahy. Všechny moravské kraje vykazovaly za uplynulých čtyřicet let nadprůměrný populační růst. Na konci období socialismu – v 80. letech již nešlo kvůli zanedbatelné míře vývojové dynamiky na úrovni dnešních krajů pozorovat jakoukoli polarizaci, ba ani žádné jiné výrazné posuny v hierarchickém systému osídlení krajů (opět s výjimkou Prahy).

Pro dosud poslední éru – nastupující *post-industrializaci* – se ukázala metoda kvantitativního vyjádření populačního vývoje jako nevhodná a nereprezentativní. Příčinou toho je současná proměna dosud převládajících extenzivních forem vývoje na formy intenzivní, které lze pozorovat v rozměru kvalitativních přeměn, ovšem samotné kvantitativní posuny jsou jen minimální. Tím pádem pozbývá platnost i vstupní premisa č. 1 („V minulosti nejlépe postavení regionu demonstrovala míra/hustota jeho zalidnění“), z níž bylo doposud možné konstruktivně vycházet ve výzkumu populačně prostorových změn. To znemožňuje i smysluplné použití faktoru obyvatelstva pro sledování polarizačních trendů. Nízká míra dynamiky populačního vývoje do jisté míry kontrastuje se vzrůstající dynamikou ekonomického vývoje. Zintenzivnění koncentračních trendů v rámci ekonomických aktivit vytváří v součinnosti s nedostatečnou flexibilitou a fluktuací pracovní síly velké rozdíly mezi hospodářsky silnými a preferovanými místy (Praha a jiná velká města) a slabými venkovskými, příp. problémovými regiony. V samotných změnách rozložení obyvatelstva se obnovená dominance selektivních tendencí a regionální diferenciacie výrazně neprojevila, a stále tak převládá dosavadní stabilita.

Po provedení závěrečného shrnutí analýzy vývojových trendů polarizace prostoru v Česku můžeme tedy konstatovat, že dějinné zákonitosti vývoje, byť podmíněné různými dobově proměnlivými faktory, potvrdily v rámci sledované problematiky svou existenci a platnost. Zatímco v předindustriálním období převažoval v mezikrajském srovnání trend nivelizace, v období industriálním docházelo k postupně se zvyšující polarizaci.¹⁵ Dynamika vývoje populace a geografické organizace území na mezoregionální úrovni se postupem času zvyšovala a kulminovala v posledních desetiletích 19. století, aby následně s odeznívající demografickou revolucí nastoupila na cestu pozvolného útlumu a stabilizace. Celkový popsáný průběh vývoje pak víceméně potvrzuje v úvodu vytčené hypotézy, zvláště pak tezi o podmíněnosti demografické a ekonomické složky celého socioekonomického systému. V rámci tohoto vztahu se též ukázala vyšší schopnost územní koncentrace a flexibility ekonomických příležitostí (závislých mj. na kapitálu) než u obyvatelstva, jehož akumulace navíc vykazovala dílčí zpoždění za kumulací ekonomických příležitostí.

¹⁵ Post-industriální období nelze zobecňovat, neboť se, jakožto dějinná éra socioekonomického vývoje, nachází u nás ve své počáteční fázi.

Jak je patrné, netkvěl cíl práce v komplexním hodnocení veškerých aspektů vývojových trendů polarizace prostoru v Česku, což by pochopitelně daleko přesáhlo možný rozměr této práce, a ani by neměl být takto chápán. Vzhledem k omezenosti datové základny pro smysluplné analýzy lze konstatovat, že zvolený způsob zpracování problematiky prostřednictvím hodnocení vývoje populace se ukázal dostatečně adekvátní především pro sledování koncentračních procesů, polarizace prostoru, selektivních tendencí a mechanismů územního rozvoje, zvláště pak míry vlivu jednotlivých geografických faktorů. Přesto, že výsledné generalizace a závěry nemůžeme považovat za definitivní a neměnné, je oprávněné se domnívat, že by historickogeografický přístup opírající se o statistické a zčásti exaktní metody mohl přispět k výzkumu formování vzájemných vztahů a interakce společnosti a prostředí, resp. ke studiu současných procesů a možností regionálního rozvoje.

Prameny a literatura

- Atlas československých dějin. ÚSGK a HÚ ČSAV, Praha 1965, 45 map. listů + 17 s. textu + 39 s., rejstřík.
- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D. (2002): *Teorie regionálního rozvoje*. Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, Praha, 212 s.
- BOHÁČ, Z. (1987): Postup osídlení a demografický vývoj českých zemí do 15. století. *Historická demografie*, 12, s. 59–87.
- ČERMÁK, Z. (1996): Transformační procesy a migrační vývoj v České republice. In: Hampl, M. a kol.: *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. PpF UK, Praha, s. 179–197.
- FIALOVÁ, L. a kol. (1998): *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Mladá fronta, Praha, 399 s.
- HAMPL, M. (1998): *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. PpF UK, Praha, 110 s.
- HAMPL, M. (2001): *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. PpF UK, KSGRR, Praha, 328 s.
- HAMPL, M. (2003): *Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní příklad nebo obecný vzor?* *Geografie–Sborník ČGS*, 108, č. 1, s. 173–190.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Univerzita Karlova, Praha, 256 s.
- HAVLÍČEK, T. (2005): *Pohraničí a periferie v regionálním rozvoji: příklad českého pohraničí*. Disertační práce. PpF UK, KSGRR, Praha, 44 s.+přil.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): *Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti*. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 1–11.
- HÄUFLER, V. (1966): *Changes in the geographical distribution of population in Czechoslovakia*. *Rozpravy ČSAV*, 76, sešit 8, Academia, Praha, 128 s.+přil.
- HORSKÁ, P. (1965): *K otázce vztahu ekonomiky a populace v českých zemích ve druhé polovině 19. století*. *Demografie*, 7, s. 344–351.
- CHROMÝ, P. (1999): *New trends in Czech and world Historical Geography*. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica Supplementum*, 2/1, Univerzita Komenského, Bratislava, s. 267–278.
- CHROMÝ, P. (2001): *Výzvy pro českou historickou geografii*. *Historická geografie*, 31, s. 87–108.
- CHROMÝ, P. (2003): *Historical-Geographical and Cultural-Geographical Research of the Development in Border, Marginal and Peripheral Regions in Czechia*. In: Kowalczyk, A. (ed.): *Theoretical and Methodological Aspects of Geographical Space at the Turn of the Century*. Warsaw University, Faculty of Geography and Regional Studies, Warszawa, s. 187–192.
- CHROMÝ, P. (2004): *Historická a kulturní geografie a nové přístupy v regionálním studiu*. Dizertační práce. UK v Praze, PpF UK, KSGRR, Praha, 60 s.+přil.

- CHROMÝ, P., JANČÁK, V. (2005): Periferní oblasti Česka jako jeden z pólů polarizovaného prostoru. *Životné prostredie*, XXXIX, č. 2, Bratislava, s. 106–108.
- CHROMÝ, P., JELEČEK, L. (2005): Tři alternativní koncepce historické geografie v Česku. *Historická geografie*, 33, s. 327–345.
- JANČÁK, V. (2001): Příspěvek ke geografickému výzkumu periferní oblasti na mikroregionální úrovni. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 26–35.
- KÁRNÍKOVÁ, L. (1965): Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914. HŮ ČSAV, Praha, 402 s.
- LEIMGRUBER, W. (1998): From highlands and high-latitude zones to marginal regions. In: Jussila, H., Leimgruber, W., Majoral, R. (eds.): *Perceptions of marginality – Theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space*, Ashgate, Aldershot, s. 27–34.
- Malý lexikon obcí ČR 2001. ČSÚ, Praha 2002, 236 s.
- MARADA, M. (2001): Vymezování periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 12–24.
- MARADA, M. (2003): Dopravní infrastruktura a hierarchie středisek v českém pohraničí. *Geografie–Sborník ČGS*, 108, č. 2, s. 12–24.
- MARADA, M., CHROMÝ, P. (1999): Contribution to studies on Peripheric Regions of Czechia. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica Supplementum*, 2/1, Univerzita Komenského, Bratislava, s. 241–255.
- NOVÁČEK, A. (2004): Historickogeografické aspekty perifernosti a mikroregionální diferenciace kraje Vysočina z pohledu populačního vývoje. Diplomová práce. UK v Praze, PFF, KSGRR, Praha, 122 s. + 16 s. příloh.
- PINTOROVÁ, B. (1975): Migrace a populační vývoj českých zemí v období kapitalismu (do vzniku samostatného Československa). *Slezský sborník*, 73, s. 12–20.
- PURŠ, J. (1960): Průmyslová revoluce v českých zemích. Státní nakladatelství technické literatury, Praha, 168 s. + příl.
- PURŠ, J. (1973): Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce. Academia, Praha.
- Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970. Díl I/1 (ČSR) a I/2 (Morava a SSR). FSÚ, Praha 1978, 679 s. a 680–1184 s.
- SEMOTANOVÁ, E. (2002): Historická geografie českých zemí. HŮ AV ČR, Praha, 279 s.
- SINGH, R.B., MAJORAL, R., eds. (1996): Development issues in marginal regions. *Calcutta*, 320 s.
- Statistický lexikon obcí ČSSR 1982. Díl I. FSÚ, Praha 1984, 1101 s.
- Statistický lexikon obcí České republiky 1992. ČSÚ, Praha 1994, 895 s.
- ŠTIKA, R. (2003): Srovnání krajů Česka. *Geografické rozhledy*, 13, č. 1, s. 18–19.

Aleš Nováček

student postgraduálního studia, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2
e-mail: quispe@post.cz

Informační a komunikační technologie pro rozvoj periferních oblastí – zkušenosti ze zahraničí

EVA REINÖHLOVÁ

Príspevek byl připraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autorka děkuje GA ČR za podporu.

Úvod

V oblasti informačních a komunikačních technologií (ICT) a jejich zavádění a využívání ve veřejné správě se v Česku v posledních letech „pohnuly ledy“. Jedním z významných faktorů, který bezesporu přispěl ke zvýšené aktivitě v tomto ohledu byl blížící se vstup Česka do Evropské unie. Na začátku roku 2004 již bylo možno konstatovat, že se v Česku zlepšila situace v oblasti nízkorychlostního přístupu k internetu. Byl tak naplněn cíl, ke kterému se Česko zavázalo v rámci iniciativy sEurope+. Podle zahraničních zkušeností je saturování poptávky po nízkorychlostním připojení jednou z podmínek žádoucího rozšíření vysokorychlostního přístupu k internetu, k němuž Česko nyní směřuje.

Význam celkové *informatizace společnosti*¹, a zvláště využívání *internetu*, pro rozvoj národních ekonomik i celé EU je dostatečně znám². Konkrétně se odrazil v přijetí „Akčního plánu eEurope 2005“ (schválen v červenci 2002), jehož cílem je mj. prosazovat vytváření širou dostupné infrastruktury, s důrazem na elektronický přístup ke službám *veřejné správy*. Akční plán ukládá každému členskému státu EU úkol zpracovat vlastní „Strategii vysokorychlostního přístupu k internetu“³.

Tomuto požadavku EU vychází Česko vstříc⁴. Již před vstupem do EU byla usnesením vlády ČR č. 265 dne 24. března 2004 schválena „Státní informační a komunikační politika“, v lednu 2005 byl vládě předložen ke schválení Návrh „Národní politiky pro vysokorychlostní přístup“, která na výše uvedenou „Státní informační a komunikační politiku“ nava-

¹ Světový summit o informační společnosti (World Summit on Information Society, Ženeva, 10.–12. 12. 2003, WSIS) hovoří dokonce o „informační revoluci“.

² Evropský parlament vyhlásil v prosinci 2001 přístup k internetu za univerzální právo evropských občanů.

³ Pro tuto strategii se obvykle používá anglický termín „Broadband Strategy“.

⁴ Svým vstupem do EU se Česko, podobně jako ostatní členské země, přihlásilo k plnění Lisabonského procesu, jehož principem je ekonomika založená na znalostech („knowledge based economy“), resp. vzniku informační společnosti.

zuje. Ve zprávě k předloženému Návrhu se konstatuje, že „ČR kvalitní přístup k internetu potřebuje, zejména pak v *odlehých oblastech*, protože zvyšuje informační a komunikační kvalitu života a pomáhá udržet vhodnou strukturu obyvatel, zejména pak inteligence“.

Fakt požadavku celoplošné dostupnosti ICT pro všechny skupiny obyvatelstva, včetně podpory přístupu k internetu pro „venkovské a odlehlé oblasti“, je v Česku poměrně novou záležitostí. Ve „starých“ členských zemích EU však nyní probíhá proces, který je již o krok dále: hodnocení dosavadních výsledků a zkušeností se zaváděním nových informačních a komunikačních technologií – a zvláště internetu – do periferních oblastí. Ty jsou vesměs chápány jako oblasti *venkovské*. Zástupci Evropské komise i řada odborníků⁵ hodnotí nejen možná – a dnes již evidentní – pozitiva, ale upozorňují také na nebezpečí některých mýtů, které jsou s ICT⁶ tradičně spojovány.

Diskuse o prostorovém působení nových technologií začaly ve světě s jejich dynamickým rozvojem. Země EU (tehdy ES) se touto otázkou začaly vážně zabývat již koncem 80. let, svůj boom tato problematika zažila koncem 90. let. V tomto období podporovala Evropská komise celou řadu projektů na zavádění ICT (informatizaci), zvláště do veřejné správy. Základní vize Evropské komise pro rozvoj venkova vycházela z premisy, že rozvoj nových informačních a komunikačních technologií, především internetu a mobilních komunikací, přináší příležitost k *udržitelnému rozvoji venkova*, resp. periferních oblastí. Kromě některých otázek zásadních zde byla i celá řada otázek spojených s přehnanými očekáváními, která nebyla vždy naplněna. Za závažné a rozhodující považují diskuse, týkající se nejen vztahu město–venkov, resp. jádro–periferie, ale také role venkova v celkovém inovačním procesu, resp. otázek, zda nositelem inovací jsou města nebo naopak venkovské oblasti, i otázek, zda venkov může uspět v současném procesu globalizace.

Zkušenosti těchto zemí pro nás mohou být inspirativní a mohou nám pomoci vyvarovat se chyb i zbavit se některých mýtů. Současně nám mohou pomoci odpovědět na otázky (nebo alespoň přispět k diskuzi o těchto otázkách), které se zdají být pro periferní oblasti zásadní:

1. Může být informatizace periferních oblastí nástrojem, který bude stimulovat rozvoj těchto oblastí?
2. Jaký je v době moderních informačních technologií vztah jádra a periferie/města a venkova?
3. Jakou roli hraje veřejná správa v informatizaci periferních oblastí?
4. Mohou periferní oblasti/venkov uspět v současném procesu globalizace?

Informatizace periferních oblastí – nástroj jejich rozvoje?

Přesto, že Magel (Magel, Winter, eds. 2000, s. 236) dosavadní diskuse k otázce, zda zmíněné nové technologie mohou vůbec mít pozitivní přínos pro periferní/venkovské oblasti označuje jako oscilaci mezi skepsí a optimismem, sám definuje jejich šance: „prostřednic-

⁵ Profesor Holger Magel z TU Mnichov pořádá k této problematice pravidelné semináře, na něž zve odborníky nejen z jednotlivých spolkových zemí Německa a Rakouska, ale prakticky z celé Evropy.

⁶ V německy mluvících zemích je již řadu let zaveden pojem telematika, který zahrnuje prakticky všechny ICT, přičemž významné místo mezi nimi zaujímá internet.

tvím nových technologií (a zvláště internetu) jsou eliminovány ty nevýhody obcí a oblastí, které by byly za normálních okolností překonatelné pouze prostřednictvím dopravně stavební infrastruktury – a to ještě ne zcela“. Autor se zabývá „pozitivní deformací prostoru“, která bezesporu je jedním z hlavních argumentů snah zavádění internetu do venkovských, a především odlehklých a malých obcí. Základní premisa tedy zní, že ICT (a zvl. internet) mohou – do určité míry – překonat vzdálenost a nevýhody, plynoucí z geografické polohy a tím vyrovnat rozdíly mezi regiony. To praxe vesměs potvrzuje, bylo by však iluzorní domnívat se, že samotná poloha, resp. vzdálenost nadále již nehraje žádnou roli. Je zřejmé, že geografické podmínky nemohou být vždy překonány „elektronickou cestou“ a v rozvoji periferních oblastí je nutno soustředit pozornost na jiné faktory, např. lidské zdroje, dynamiku inovačních procesů místní ekonomiky, kvalitu životního prostředí, spolupráci obcí a vytváření zájmových sdružení obcí na základě tzv. lokální partnerství.

V německém územním plánování byla dosud panující představa, že proces zavádění internetu a využívání jeho výhod se týká pouze velkých urbanizovaných oblastí, v polovině 90. let nahrazena přesvědčením, že *v internetizaci spočívá obrovská šance pro decentralizaci*. Některé názory a myšlenky však byly spojeny s přílišným optimismem a nadsazenými očekáváními. Rötzer (Magel, Winter, eds. 2000, s. 55) se např. odhodlává k odvážnému tvrzení, že póly růstu dnes již nejsou centra měst, ale jejich periferie, kde pak vzniká nová urbanita. Podobně se mění i názory ve francouzském územním plánování – zde jde o decentralizaci ve smyslu přesunu na periurbánní pás. Zkušenosti z realizovaných podpůrných programů Evropské komise v zemích EU však naznačují, že decentralizace je často pouze mýtem – představa, že moderní informační a komunikační technologie posílí decentralizaci či dokonce „rovnost“ mezi centrálně položenými a periferními oblastmi byla v mnoha případech vyvrácena. Skutečnost byla často taková, že zavedení ICT nedokázalo překonat lokální nebo regionální zábrany. Překážky rozvoje jsou často založeny na zcela jiných faktorech, např. „kultuře“ inovací, nedostatečné kvalifikaci, ale také nedostatečně schopném managementu, který nedokáže uspět v měnícím se ekonomickém a informačním prostředí, negativní roli často sehrává doslova „defenzivní chování“ v soutěži jednotlivých obcí nebo celých oblastí o finanční prostředky z veřejných zdrojů apod.

Mnohdy kontroverzní diskuse byly spojeny s otázkou „zhodnocování“ periferních oblastí prostřednictvím decentralizace pracovních míst, přičemž nové technologie byly chápány zvláště jako příležitost pro *tvorbu nových pracovních míst*. Na otázku, jaká jsou očekávání v oblasti vzniku nových pracovních míst v informačním sektoru odpovídá Nefiodow⁷: „rozhodujícím lokálním faktorem je schopnost lidí zacházet s narůstajícím množstvím různě použitelných informací (to může být problém pro starší, někdy i střední generaci obyvatel oblasti)“. To koresponduje se známým faktem, že informace jsou nepoužitelné, pokud s nimi člověk neumí zacházet – tedy třídít je, analyzovat, zpracovávat, prezentovat, zprostředkovávat. Tvorba nových, a to především kvalitativně nových, pracovních míst v periferních oblastech je úzce spojena s aspektem změny myšlení – ve smyslu vzdělávání, resp. dalšího vzdělávání, mediální kompetence, technologií atd.

S dalším rozvojem tematiky (ICT) byly spojeny obavy zastánců teorie koncentrace, že se disparity v neprospěch periferie budou ještě více prohlubovat, neboť boom technologií se – na základě poptávky – odvíjí od center, nositelem inovací jsou města. Naopak zastánci

⁷ Leo A. Nefiodow, autor více než 70 publikací, je považován za jednoho z průkopníků informační společnosti.

teorie dekoncentrace předpokládali, že v souvislosti s novými technologiemi budou odbourány tradiční výhody urbanizovaných oblastí, plynoucí z jejich geografické polohy. Díky ICT mělo být dosaženo nezávislosti na lokalizačních výhodách. Předpokládala se převaha práce z domova, která měla vést ke geograficky rovnoměrnému rozdělení práce a bydlení.

Významný faktor růstu periferních oblastí zcela jistě představují *služby*. Ze zkušenosti však vyplynulo, že např. služby s vysokou přidanou hodnotou (na něž se v rozvoji periferie a zavádění ICT hodně spoléhá) se koncentrují hlavně do měst, resp. oblastí centrálně položených. U ostatních služeb se často nejedná o soukromý sektor, ale veřejné služby, které pak představují nikoliv zdroje, ale naopak veřejné výdaje. Problém se spatřuje rovněž ve faktu, že služby mnohdy „jen“ nahrazují průmyslovou výrobu, která z těchto oblastí ustupuje.

Právě očekávání od ICT, která se spojovala s rozvojem *industrializace*, přinesla asi největší zklamání. Přes jistou počáteční euforii se nyní konstatuje, že zavedení ICT do periferních oblastí není možné považovat za nosný pilíř procesu jejich industrializace. Stále více je dnes podporována myšlenka, že mnohem důležitější jsou investice do vzdělání a odborných znalostí. Naopak nechuť k využívání nových technologií a sebevzdělávání mohou být brzdou rozvoje.

Role informačních technologií ve vztahu jádra a periferie

S rozvojem nových technologií je spojeno přehodnocování vztahu město–venkov, resp. jádro–periferie. S ohledem na udržitelný rozvoj je dnes zásadní otázkou, zda by investice měly být směřovány spíše do měst⁸ nebo zda finančně, a to masivně, podpořit rozvoj venkova. Otázkou je, zda venkov/periferie musí být vždy v pozici „bezmocného chudáka“, natahujícího ruku po penězích⁹. Ke vztahu města a venkova/jádra a periferie zaujímají různí autoři různá stanoviska, zdá se však, že rozvoj nových technologií může změnit poměry na pomyslných miskách vah tohoto vztahu¹⁰.

Určitou protiváhu tvrzením, že v Evropě budoucnost patří městům a že pouze ve městech je možný pokrok, dnes představují názory územních plánovačů, stejně jako ruralistů, v Německu a Rakousku. Přesto, že nehovoří v jednoznačný prospěch venkova/periferie, vyslovují se pro *partnerství* mezi městem a venkovem, resp. jádrem a periferií. Tuto myšlenku výrazně podporují spolkové vlády obou zemí. Idea partnerství do jisté míry „otupuje“ antagonismus mezi přístupem anti-urbánním, který idealizuje venkovský život a odmítá jeho případný zánik (urbanizační proces je nahlížen jako proces destrukce, vedoucí dokonce k destrukci sociální) a přístupem pro-urbánním, který nahlíží na urbanizaci jako na progresivní proces a jako na jeden z klíčů k technologické inovaci, ekonomickému rozvoji a soci-

⁸ Podle odhadu OSN bude v roce 2015 podíl městského obyvatelstva až 60 %, značná část městského obyvatelstva však bude obývat slumy a kolonie na okraji metropolí.

⁹ K finanční podpoře venkova/periferií se vyzývá na významných mezinárodních fórech – např. generální ředitel FAO vyzval ke všeobecné mohutné finanční podpoře venkova v r. 2000 na postupimské konferenci RURAL 21, v podobném duchu se nesly závěry konference o rozvoji venkova v Salzburku v r. 1997.

¹⁰ Např. Klaus Töpfer (výkonný ředitel Programu OSN pro životní prostředí) ve své výzvě k posílení vztahu mezi městem a venkovem odsuzuje dosavadní, bohužel po staletí udržované, pojetí dichotomie město–zázemí a antagonismus názorových poloh – na jedné straně neústupné, přísné „antiměstské“ a na druhé straně výrazně „proměstské“.

álně-politickým šancím¹¹. K postupnému odbourávání dichotomie město–venkov vyzvala i II. konference Habitat¹². Především však jde o to, aby se problematika rozvoje periferie a jejího vztahu k jádru dostala do centra pozornosti rozvojové agendy, a to nejen na úrovni EU, ale především na úrovni národní. Jistým pokrokem je zde zahrnutí venkova do polycentrického městského systému, jak jej chápe nový Evropský koncept územního plánování (EUREK)¹³. Jiný názorový proud představuje „urbanizace venkovských oblastí“, která je chápána jako přijímání městského způsobu života a myšlení, přičemž obyvatelé venkova se podle této teorie stávají „městskými venkovany“. Značnou roli v přibližování města a venkova přikládá moderním informačním a komunikačním technologiím např. známý švýcarský filozof Hermann Lübbe (Magel, Winter, eds. 2000, s. 27). Domnívá se, že díky ICT rozdíl mezi „provincií“ a „metropolí“ dnes již prakticky patří minulosti, neboť vzdálenost již není překážkou. To je přece jen odvážné tvrzení, rozdíl mezi městem a venkovem, resp. jádrem a periferií zcela jistě zůstávají a zůstanou, nové technologie však podle mého názoru dávají oběma srovnatelné šance.

Dovolím si zdůraznit, že moderní technologie mohou výrazně usnadnit zmíněnou a žádoucí spolupráci města a venkova, přesto, že se může na první pohled zdát, že jde pouze o „technické“ řešení problému. Praxe ukazuje, že každé usnadnění nástrojů komunikace nakonec vede k samotné pozitivní komunikaci. Komunikační technologie v periferních oblastech je nutné chápat ne jako komerční službu, ale jako nástroj rozvoje. Základním cílem je dosažení kvalitního života obyvatel periferie, srovnatelného se životem v jádru.

Periferie/venkov a globalizace – role ICT

Jak na jádro, tak na periferii má vliv všudypřítomná globalizace, globální komunikace a globální obchod. Rovněž periferní oblasti evropského prostoru se ocitají pod tlakem globálních procesů: celosvětová globalizace, internacionalizace, europeizace, společný hospodářský růst a nyní nově informatizace (internetizace). Zatímco tyto procesy mohou být na jedné straně chápány jako hrozba pro další rozvoj periferních oblastí a zánik jejich identity, zdá se, že na druhé straně vyvolávají určitou reakci: hovoří se o renesanci vlasteneckého uvědomění a regionalismu, spojené s maximální podporou specifík venkovských oblastí jednotlivých regionů. Venkov se v blízké budoucnosti stane nejen nutným, ale také atraktivním životním prostorem. Stále naléhavěji bude totiž představovat nutnou prostorovou psycho-sociální protivažbu městu. Princip je v tom, že malé územní jednotky (myšleny jsou obce) mají – v procesu globalizace stále více postrádaný – „lidský rozměr“. V Německu a v Rakousku se nyní velmi posiluje pocit patriotismu a preferování pojmů „vlast“ a „region“, resp. „subsidiarita“ (v Rakousku byl tento trend markantní zvláště před vstupem země do EU). Informační společnost a rozvoj moderních informačních a komunikačních techno-

¹¹ Tyto přístupy vycházejí z představy velkých městských center (megapolí). Často se však zapomíná na to, že vedle velkých městských center (mega cities, megapolis) existuje množství malých měst, často v převážně venkovských oblastech, které jsou obecně zahrnovány do periferie, které však představují významná lokální centra a která jsou pro venkovské oblasti doslova „esenční“ (v Česku tato malá města často tvoří jádra zájmových sdružení).

¹² Habitat, The UN Plan For Human Settlement, Istanbul, 3.–14. 6. 1996.

¹³ Europäisches Raumentwicklungskonzept (EUREK), Potsdam, 1999.

logií posilování těchto pojmů podmiňují. Nabízejí totiž minimalizaci negativních důsledků plynoucích ze vzdálenosti od jádra – centra dění, jimiž dříve řada regionů trpěla. Je ovšem třeba upozornit i na to, že výhody, které ICT přinášejí, mohou na druhé straně vést k určité *izolaci obcí*. Lidský kontakt by neměl být nahrazován „technickými“ prostředky. K tomuto široce diskutovanému tématu se většinou jako řešení nabízí podpora volnočasových aktivit, zvl. turismu.

Role veřejné správy

Podle Charváta (2003) je zavádění ICT do periferních/venkovských oblastí možno chápat jako celostátní záměr integrace odlehklých oblastí, nejen pro zajištění Rychlé pomoci v případě nouze, poskytování nástrojů pro rozvoj těchto oblastí a podporu obchodu a cestovního ruchu.

Není bez zajímavosti, že v řadě zemí bylo zavádění ICT, a zvl. internetu, ve veřejné správě spojeno s významnými změnami ve veřejné správě a společnosti vůbec (celková modernizace veřejné správy, příp. změna struktury). Vůle po zavedení těchto „komunikací usnadňujících“ prostředků je však především v rukou regionální a lokální vlády.

Informační a komunikační technologie pronikají všemi hospodářskými oblastmi a velkou částí sociálního, kulturního a politického života. Právě proto má lokální úroveň veřejné správy – především v periferních oblastech – obrovský význam v procesu vzdělávání a modernizace. To potvrzuje i závěrečná zpráva skupiny expertů Evropské komise na téma „Evropská informační společnost pro všechny“. Její závěry lze shrnout jedinou větou: informační společnost spočívá především ve vzdělávání a způsobu myšlení, nikoliv v technické úrovni.

Schreiner (2000) na příkladu Rakouska zkoumal vztah regionální politiky a rozvoje informační společnosti. Samostatnost zcela malých obcí v periferní oblasti je možno zachovat ve stále více síťemi protkaném světě pouze za předpokladu spolupráce, a to „pokud možno se všemi“. Podle Schreinaera „Splendid isolation“ u malých obcí není dále možná – pokud chtějí zůstat samostatné. Velký důraz se přitom ovšem klade na zachování a rozvíjení identity regionu. Periferie si uchovává hodnoty, které jsou vysoce ceněné a často vyhledávané právě obyvatelstvem jader (i když často jen krátkodobě – ve formě rekreace). Chápeme-li periferii jako převážně venkovský prostor, pak těmito hodnotami jsou: tradice – identita – kultura.

Sociální aspekty zavádění ICT v periferních oblastech

K sociálním otázkám zavádění a používání informačních a komunikačních technologií v periferních oblastech se objektivní stanovisko snaží zaujmout Magel (Magel, Winter, eds. 2000, s. 243): nové informační a komunikační technologie podle něj jednoznačně podporují demokracii, přispívají k podpoře „nové občansko-sociální kultury“ a vedou tak k trvale udržitelné občanské společnosti. U Magela se poprvé objevuje i kritický podtón pro zavádění nových technologií. Autor se domnívá, že především pro starší obyvatele obcí je zrychlené tempo života, umožněné právě moderními technologiemi, věcí nepřírozenou a často i ne-

přijatelnou – nejsou na ni připraveni a nejsou ochotni se s ní smířit. Poukázání na negativní stránky znamená žádoucí snahu po objektivním zhodnocení možného přínosu moderních technologií, která nebývá častým jevem. Aspektem důsledků procesu internetizace, a to ve smyslu nemateriálním, kdy jde především o sociální a kulturní aspekt nových technologií, se zabývá málokdo. Domnívám se, že jsou-li lidé přívalem nových informací stresováni, pak tyto informace pozbývají smyslu. Nejde jen o otázku generační, nechuť k využívání těchto „vymožeností“ moderní doby je otázkou individuální a otázkou osobního rozhodnutí. Obavy vzbuzuje mj. i vytváření tzv. „e-elity“ (skupiny obyvatel s přístupem nejen k internetu, ale i dalším zdrojům informací), prohlubující diferenciaci společnosti v relativně malém a vymezeném prostoru. S přemírou (overflow) informací (a zvláště stále stoupající rychlostí přenosu informací) nemusí být schopen vyrovnat se každý. Občané ve „starých“ zemích EU nebyli často na novou realitu připraveni. Osobní nechuť by však neměla být určujícím momentem u osob odpovědných, resp. spoluodpovědných za rozvoj konkrétní obce, resp. celého území – tedy především u starostů¹⁴.

Závěr

Ptáme-li se na konkrétní přínos ICT (internetu) pro periferní oblasti, není zřejmě nutné – a v současné chvíli asi ani dobře možné – přesně konkretizovat, v čem jsou, resp. mohou být pozitiva a v čem negativa procesu informatizace (internetizace), obecně není možno přednosti internetu zpochybnit. Je nutné se spíše zamýšlet nad celkovým směřováním dalšího vývoje, rozvíjet myšlenku praktického využívání ICT pro rozvoj oblastí. Odborníci se shodují v tom, že v rámci rozvoje periferních oblastí musí dojít k nové formě praktického využívání ICT – především v zájmu „nadmístní“ spolupráce. Domnívám se, že tato spolupráce by se v českých podmínkách měla začít odvíjet od spolupráce obcí v rámci mikroregionu, resp. zájmového sdružení, přičemž tato spolupráce by měla zahrnovat jak menší obce, tak města. Představit si lze (pravděpodobně pro další, „vyšší“ fázi rozvoje ICT) i novou formu spolupráce – „elektronický“ podíl obyvatel na rozvoji obce, resp. oblasti.

Po určitém boomu a euforii ze zavádění ICT nyní ve „starých“ zemích EU dochází ke zpětnému bilancování a reálnému hodnocení možností ICT pro rozvoj periferních oblastí, s respektováním některých negativních aspektů, resp. možných hrozeb. Domnívám se, že v současné době je pro periferní oblasti různých typů nutné formulovat vize, které by obsahovaly reálná očekávání přínosu ICT. K tomu je možno připojit názor Magela, že vize budoucího vývoje nelze navrhnout, pokud by měly znamenat pouze prolongaci dosavadního vývoje. Vzhledem k rychlému technologickému vývoji pro vize nedostačuje ani kvalitně provedená analýza SWOT, ani extrapolace vývoje – je nutné uvažovat zcela nově. V procesu tvorby celosvětových informačních sítí dnes není nadále možno postupovat podle regionální politiky, která již je pro novou realitu překonaná a zastaralá.

Na moderní informační a komunikační technologie je nutno pohlížet především jako na rozvojový faktor, který otevírá nové možnosti, jejichž celkový přínos, obsah a dosah dnes ještě nedokážeme plně popsat a docenit. Jejich využívání však bezesporu napomáhá zvýšení

¹⁴ Otázkou role starosty v inovačních procesech (především u malých venkovských obcí) se zabývá např. Perlín (2000).

efektivitu mnoha činností, v oblasti veřejné správy umožňuje poskytování nových služeb a usnadňuje kontakt mezi veřejnou správou a občany, bez geografického omezení.

Literatura

- BLAŽEK, B. (1998): Venkov/města/média, SLON, Praha.
- BLAŽEK, B. (2004): Venkovy: anamnéza, diagnóza, terapie. ERA, Brno, 184 s.
- EICKERMANN, A.CH., ed. (2001): Planung in den ländlichen Räumen. Strukturförderungs-massnahmen der Europäischen Union zur Entwicklung ländlicher Räume. Referatesammlung aus dem 414. Kurs (Januar 2001) des Instituts für Städtebau Berlin.
- CHARVÁT, K. (2003): Nové trendy v oblasti mapových e-slужeb. In: Sborník z konference Internet ve státní správě a samosprávě, Hradec Králové, 30.–31. 3. 2003, s. 136–139.
- LÜBBE, H. (1997): Modernisierung und Folgekosten. Trends kulturell und politischer Evolution. Springer Verlag.
- LÜBBE, H. (2002): Medien und Gesellschaftswandel. Hambacher Mediendialog, Kopäd Verlag.
- MAGEL, H. (2003): Urban-Rural-Interrelationship for Sustainable Development. In: 2nd FIG Regional Conference in Marakech, Morocco, 2nd Dec. 2003; www.fig.net/council/magel-papers
- MAGEL, H. (2004): City and Rural Area: Problems and Attitudes. Interrelationship in Sustainable Development. GIM International, 18, č. 2/2004, s. 67–71.
- MAGEL, H., WINTER, A., eds. (2000): Der ländliche Raum und die Informationsgesellschaft. Internationale Fachtagung der Bayerischen Akademie Ländlicher Raum e.V., der Leopold-Kohr-Akademie, Neukirchen und der kulturellen Sonderprojekte, Land Salzburg. Salzburg, 263 s.
- PERLÍN, R. (2000): Představitelé veřejné správy jako aktéři lokálního rozvoje. Sociologický průzkum mezi starosty venkovských obcí okresů Písek a Tábor. In: Kubeš, J.: Problémy stabilizace venkovského osídlení ČR. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, PedF, České Budějovice, s. 133–150.
- SCHREINER, H. (2000): Eine Region rüstet sich für die Informationsgesellschaft. In: Magel, H., Winter, A. (eds.): Der ländliche Raum und die Informationsgesellschaft. Internationale Fachtagung der Bayerischen Akademie Ländlicher Raum e.V., der Leopold-Kohr-Akademie, Neukirchen und der kulturellen Sonderprojekte, Land Salzburg. Salzburg, s. 31–42.
- www.strukturalni-fondy.cz
- www.micr.cz/eintegratece/programy.htm
- www.micr.cz/images/dokumenty/obecne_zasady.pdf

Eva Reinöhllová

Ministerstvo zahraničních věcí ČR, Loretánské náměstí 5, 118 00, Praha 1
e-mail: Eva_Reinohlova@mzv.cz

Hodnocení vztahu dopravní dostupnosti a exponovanosti území

LADISLAV ČERMÁK

Příspěvek byl připraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autor děkuje GA ČR za podporu.

Úvod

Období 90. let 20. století je v české společnosti spjato s jejím postupným přechodem ze socialistického systému na systém demokratický, s tzv. společenskou transformací. Průběh tohoto složitého procesu se nevyhnutelně dotýká všech obyvatel Česka. K zásadním proměnám dochází nejen v ekonomice, která přechází od plánovaného hospodářství k hospodářství tržnímu, v (geo)politické orientaci země, ale i ve fungování společnosti jako celku. Jedním z důležitých projevů změn probíhajících právě v ekonomice je odlišný vývoj jednotlivých oblastí Česka (Hampl 2001). Dochází ke zvyšování rozdílů mezi regiony, čili k růstu polarity mezi jádrovými a periferními oblastmi.

Studium polarizace prostoru, potažmo periferních oblastí, tedy rozdílného rozložení přírodních a společenských prvků a aktivit v prostoru, se tak stává stále více důležitým a vnímaným tématem řady vědních oborů. Přínos geografie k výzkumu periferních oblastí spočívá zejména ve schopnosti posuzovat současně faktory přírodní a společenské. Přístupy k výzkumu periferních oblastí jsou však velmi rozdílné a také chápání tohoto pojmu se u různých autorů často liší. Existence velkého množství přístupů (Leimgruber 1993) a pojetí se pochopitelně odráží i v širokém a nejednotném metodickém aparátu, který jednotliví autoři používají ke svým hodnocením.

Jednou z charakteristik, která je převážnou většinou autorů považována za důležitou, je poloha území vzhledem k jádrovým oblastem (např. Marada 2001). Způsob vyjádření geografické polohy se pohybuje od čistě geometrického až po nejrůznější kombinace časových a finančních nároků pro překonání vzdálenosti. Ověření vstupního předpokladu, že územní rozložení periferních území se relativně dobře shoduje s územním rozložením dopravně odlehklých oblastí Česka, je hlavním cílem tohoto příspěvku, který je shrnutím autorovy bakalářské práce, zpracované a obhájené na katedře sociální geografie a regionálního rozvoje PŘF UK v Praze (Čermák 2004).

Metodika

Sledováno je celé území Česka, přičemž základní nižší jednotkou jsou obvody obcí s pověřeným obecním úřadem (dále subregiony). Z hodnocení byly vyjmuty obvody nových krajských měst a vojenských újezdů, tedy celkem 18 subregionů. Důvodem jsou jejich některé extrémní hodnoty sledovaných ukazatelů a populační nevýznamnost vojenských újezdů. Po „očišťení“ souboru zůstává tedy celkem 372 jednotek, pro něž je vyjádřena míra exponovanosti a dopravní dostupnost. Na jejich základě jsou následně provedena hodnocení jejich vzájemného vztahu, tedy vlastní ověření vstupní hypotézy. V závěrečných výstupech jsou proto vojenské újezdy a subregiony krajských měst označeny jako nehodnocená území. Tabulka 1 podává základní přehled o rozloze, počtu obyvatel a hustotě zalidnění ve sledovaném území.

Dopravní dostupnost

Klíčovým problémem při prováděném sledování bylo vhodné nadefinování pojmu dopravní dostupnosti a exponovanosti území a následný výběr takových ukazatelů, jež by zvolené definice dostatečně vystihovaly. Pojem dostupnosti území je možné popsat několika způsoby, kdy záleží na subjektivním pohledu autora, jaké charakteristiky pro její určení zvolí. Převažujícím kritériem je „tvrdá“ kilometrická vzdálenost. Bývá měřena například od aglomeračních center, či vyspělých zahraničních regionů (Marada 2001). Vyjadřuje se jednak kilometrickou vzdáleností po komunikacích nebo zjednodušeně vzdušnou vzdáleností, ale také jako vzdálenost časová. Tedy jako čas, který je potřebný k překonání určité vzdálenosti.

V této studii je dopravní dostupnost chápána jako soubor dvou složek (časové dostupnosti a frekvence spojů veřejné dopravy), který ukazuje snadnost/obtížnost dostat se dopravními prostředky z obce s pověřeným obecním úřadem, tzv. obce II. stupně, do nového krajského města, pod které dle nového administrativního uspořádání spadá. Hodnotu délky spojení z obce II. stupně přiřkneme celému jejímu obvodu (subregionu). Pro účely uváděné práce však nepostačuje pouhé vyjádření dopravní dostupnosti pomocí času. Dalším důležitým ukazatelem, který nám může mnohé napovědět o kvalitě dopravní obslužnosti území je počet (frekvence) uskutečněných dopravních spojů. Pro vyjádření polohy subregionu tak bylo nezbytné vytvořit ukazatel, který obě složky kombinuje. Výsledný ukazatel dostupnost se skládá ze dvou charakteristik. První je časová dostupnost, jejíž hodnoty jsou získány z aplikace routeplanner, která je dostupná na internetových stránkách společnosti Škoda auto, a. s. (www.skoda-auto.cz). Druhou je frekvence spojů. Její hodnoty odpovídají počtu přímých i nepřímých spojů veřejné do-

Tab. 1 – Základní charakteristiky souboru subregionů

	Výměra (km ²)	Počet obyvatel	Hustota zalidnění (obyv./km ²)
Maximum	795,14	116 165	1 237,38
Minimum	22,15	2 292	10,44
Medián	158,83	13 700,5	84,51
Průměr	198,12	19 511,7	112,34
Medián/průměr	0,80	0,70	0,75

Zdroj: ČSÚ – SLDB 2001, vlastní výpočty

pravy (www.idos.cz) v běžný pracovní den mezi 6.00 a 9.00 hod. Časové rozpětí bylo zvoleno záměrně, neboť v této části dne je pohyb obyvatel největší (Anděl, Bičík 1982). Výsledná hodnota dostupnosti odpovídá číslu, jež získáme ze vztahu: $dostupnost = \text{čas} / \text{frekvence spojů}$.

Kombinace „modelové“ hodnoty pro časovou dostupnost a reálné hodnoty v případě frekvence spojů je vedena snahou postihnout jak individuální, tak i hromadnou dopravu. Zejména individuální doprava nabývá v posledních 10–15 letech na intenzitě, ovšem chybí relevantní údaje o jejím využívání. Navíc jsou takto časové nároky očištěny od ztrát, jež jsou způsobeny například zajištěním autobusů na nádraží apod.

Exponovanost území

Slovník cizích slov (1993) pod heslem periferie uvádí: „okrajová, vedlejší nebo obvodová část“. Tato definice je ovšem pro geografický výzkum nedostatečná, protože uvažuje pouze pohled vzdálenosti a navozuje geometrický přístup k vymezování periferních oblastí. Mnohem vhodnější je definice, kterou ve svém článku uvádějí Havlíček a Chromý: „periferie je územím nedostatečné integrace do, v daném místě a čase dominujících, struktur, procesů a systémů“ (Schmidt 1998, cit. v Havlíček, Chromý 2001, s. 2), protože postihuje i důležitý fakt vztahovosti (podřízenosti) mezi jádrem a periferií.

Pro vyjádření ukazatele *exponovanost* byla použita syntéza následujících charakteristik: hustota zalidnění, index vzdělanosti, index zatížení II, podíl vyjíždějících, nájemné, migrační saldo a index progresivity ekonomické aktivity. Soubory hodnot jednotlivých charakteristik byly seřazeny vzestupně/sestupně podle toho, zda je nízká/vysoká hodnota považována za znak periferních oblastí. Následně byl soubor rozdělen na deset částí (dle variačního rozpětí) a s využitím půlbodů obodován od 1 do 10 a to tak, aby nízká hodnota byla přiřknuta periferním oblastem. Pouze v případě extrémní šíře souboru (např. hustota zalidnění) byl soubor oříznut a obodován vyššími hodnotami (maximálně však do 15).

Konkrétní výpočet nebo způsob získání některých méně častých charakteristik (nebudeli uvedeno jinak jsou všechny hodnoty platné pro rok 2001 a vycházejí ze Sčítání lidu, domů a bytů) je následující:

Migrační přírůstek – relativně vyjádřený průměrný roční migrační přírůstek na 1 000 obyvatel v období 1991–2001.

Index vzdělanosti – k dispozici byla data rozčleněná do čtyř kategorií, tj. základní, střední odborné, úplné střední a vysokoškolské vzdělání. Samotný index vzdělanosti byl poté vypočítán s použitím odlišných vah pro jednotlivé kategorie jako:

$$I_v = (1 * Z\check{S} + 1,5 * SO + 2 * S\check{S} + 3,5 * V\check{S}) / (Z\check{S} + SO + S\check{S} + V\check{S}),$$

přičemž bylo bráno do úvahy pouze obyvatelstvo ve věku vyšším než 15 let.

Index závislosti II – je jedním z často používaných ukazatelů věkového složení obyvatelstva. Vyjadřuje ho vztah:

$$I_z^{II} = 100 * (\text{počet obyvatel ve věku 60 a více let}) / (\text{počet obyvatel ve věku 15–59 let}).$$

Index progresivity ekonomické aktivity obyvatelstva – počet zaměstnaných v jednotlivých ekonomických sektorech byl vážen 1, 2 a 3,5 v pořadí primér, sekundér a terciér. Výsledný vztah má tedy podobu:

$$IEAO = (1 * \text{primér} + 2 * \text{sekundér} + 3,5 * \text{terciér}) / (\text{primér} + \text{sekundér} + \text{terciér}).$$

Orientační hodnota místního nájemného – byla získána z databáze Institutu regionálních informací a je volně přístupná na internetové adrese www.iri.cz. Hodnoty udávají výši orientačního nájemného (k 15. listopadu 2000), jež je stanoveno: „v úrovni navýšení regulova-

ného nájemného o jednu třetinu rozdílu mezi úrovní nabídkového a regulovaného nájemného – není uvažováno s inflací“ (www.iri.cz). Jednotkou je Kč/m²/měsíc. Výše nájemného se vztahuje na bytový standard: I. kategorie, podlahová plocha 68 m², opotřebením bytu cca 30 %, v osobním nebo družstevním vlastnictví. Nevýhodou je, že nebyla k dispozici data pro všechny obce s pověřeným obecním úřadem, tudíž bylo nutno hodnoty pro několik chybějících obcí doplnit odborným odhadem.

Hodnocení vztahu exponovanosti a dostupnosti území

Pro hodnocení vztahu mezi exponovaností a dopravní dostupností území byla použita korelační analýza. Ta prostřednictvím korelačního koeficientu určuje těsnost závislosti mezi dvěma veličinami. Zvolen byl Spearmanův koeficient korelace, který je vhodný k použití při relativní spojitosti porovnávaných charakteristik, neboť využívá hodnot pořadí pro každý z ukazatelů (Zvára 2001).

Výsledky

Územní diferenciaci charakteristik dopravní dostupnost a exponovanost území ilustrují kartogramy (viz obr. 1 a obr. 2), připojen je komentář, který popisuje jejich územní rozložení a poukazuje i na možné nepravidelnosti.

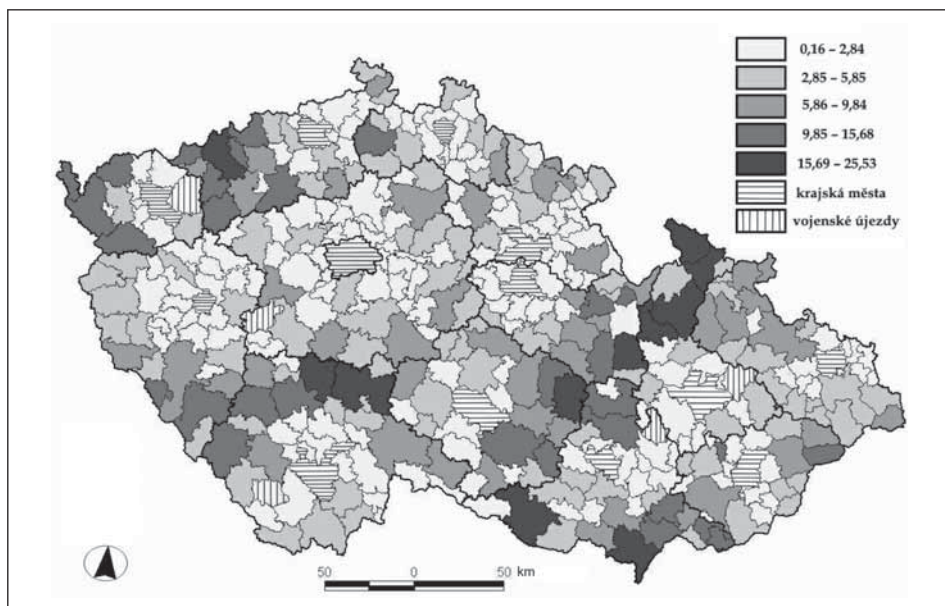
Dostupnost

Územní rozložení (obr. 1) hodnot dopravní dostupnosti je relativně jednoduché a dá se říci, že bylo očekávané. Zvolený postup je však možné i přesto považovat za správný, protože se podařilo dosti významně snížit vliv časové vzdálenosti, která je samozřejmě nejvíce závislá na vzdálenosti kilometrů a na kvalitě dopravní infrastruktury. Ta se ovšem v Česku regionálně nijak významně neliší (Rölc 2001).

V úrovni dostupnosti existují v různých krajích poměrně významné rozdíly. K dopravně velmi dobře dostupným krajům z centra patří zejména kraje Středočeský, Plzeňský, Liberecký, Královehradecký a Moravskoslezský kraj. U ostatních krajů se situace mění a dobře dopravně dostupné bývá spíše blízké okolí krajských měst, zatímco vzdálenější části jsou dostupné hůře. Jasným příkladem je Jihočeský nebo Jihomoravský kraj, kde jsou často některé kilometrů bližší subregiony hůře dostupné, než subregiony vzdálenější. Důvodem je relativně nižší počet spojů vypravovaných z centra subregionu do krajského města. U Karlovarského kraje je nutné připomenout nižší regionální působnost centra pro západní část kraje, tedy subregiony Aš, Kraslice, Cheb a Mariánské Lázně. Podobným případem je i kraj Vysočina, kde jsou špatně dostupné zejména bývalé okresy Třebíč a Žďár nad Sázavou. Obecný závěr je možné stanovit tak, že vzdálenější subregiony jsou hůře dopravně dostupné, než subregiony ležící blíže krajskému městu.

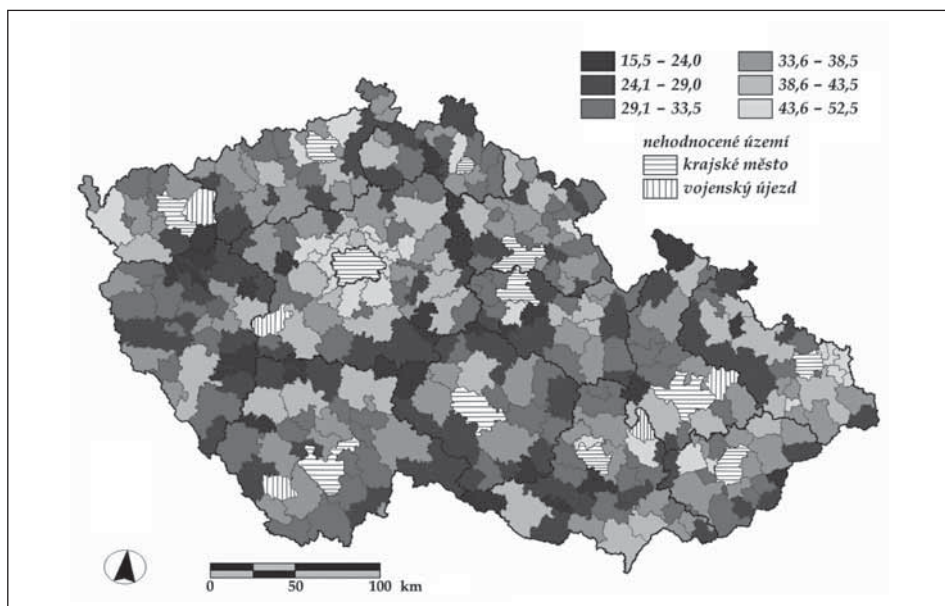
Exponovanost

Následující kartogram (obr. 2) zachycuje konečné výsledky vymezení periferních území Česka pomocí zvoleného kvantitativního přístupu k vybraným sociálněgeografickým charakteristikám. Ke zvýraznění periferních oblastí byla převrácena barevná škála tak, aby periferní subregiony byly tmavé a jádrové světlé. Před samotným hodnocením je vhodné si

Obr. 1 – Dostupnost

Zdroj: www.idos.cz, www.routeplanner.cz, vlastní výpočty

Obr. 2 – Exponovanost

Zdroj: SLDB 2001, www.iri.cz, vlastní výpočty

uvědomit metodiku, pomocí které byly subregiony bodovány a následně označovány za málo nebo naopak hodně exponované, periferní či jádrové. K očekávané pravidelnosti, že odlehlejší oblasti (oblasti hůře dostupné) budou více periferní, tedy že budou vykazovat slabší úroveň zvolených charakteristik, neplatí absolutně. K výjimkám došlo pouze zvláštní, výjimečnou hodnotou třeba i u jediné ze sledovaných charakteristik.

Při posuzování výsledku jež je prezentován kartogramem na obrázku 2 je vhodné považovat za periferní pouze ty oblasti, které jsou tvořeny několika periferními subregiony. Osamocené výjimky jsou převážně způsobeny netypičností některých charakteristik. Stejný přístup se musí použít i při vymezování více exponovaných území. Zde se často projevila vliv hustoty zalidnění, jejíž riziko spočívá ve velké nespojitosti souboru subregionů. Které oblasti definitivně označíme za periferní, závisí tedy na subjektivním přístupu k metodicky jednotně provedenému hodnocení zvolených ukazatelů.

Společným znakem velké části periferních území je jejich poloha v blízkosti krajských a státních hranic. Tato skutečnost se také projevovala u velké části zvolených charakteristik. Příkladem může být pomezí Karlovarského, Plzeňského, Ústeckého a Středočeského kraje, kde se nachází rozsáhlá periferní oblast v okolí Žlutic, Manětína, Podbořan a Jesenice. Podobným územím na pomezí tří krajů, Středočeského, Jihočeského a Plzeňského, je Rožmitál pod Třemšínem, Březnice, Mirovice, Mirovice, Blatná, Nepomuk a Blovice. Velmi výrazná je hranice kraje Vysočina s ostatními kraji. Tedy například Vlašim, Votice a Pacov na hranici se Středočeským a Jihočeským krajem nebo Vranov nad Dyjí, Dačice, Telč a Jemnice na pomezí s Jihočeským a Jihomoravským krajem. Dále Golčův Jeníkov, Chotěboř a Nasavrky při hranici s Pardubickým krajem a při hranici s Královéhradeckým krajem jsou to subregiony Městec Králové, Kopidlna a Sobotka. Celkově se potvrdilo, že kraj Vysočina tvoří vnitřní periferii na pomezí Čech a Moravy a výrazně nepomáhá (a to i z hlediska dostupnosti) ani „nové“ krajské středisko Jihlava, která přitom leží téměř uprostřed kraje. Nízká míra exponovanosti se projevuje také v oblasti ležící jihovýchodně od Brna. Z velké části to způsobuje vysoký index závislosti II a nižší index progresivity ekonomické aktivity a také poměrně nízká vzdělanostní úroveň. Právě tyto charakteristiky se na označení oblasti jako periferní podílejí nejvyšší měrou. Blízkost hranice, ovšem ne krajské, ale státní, se projevila také ve Zlínském kraji. Zde se jako periferní jeví například subregiony Horní Lideč, Slavičín, Broumov-Bylnice nebo Uherský Brod. Poslední podobnou oblastí, která je však poněkud nevýrazná v důsledku rozdělení „jádrovým“ Bruntálem, Krnovem a Jeseníkem, je území tvořící hranici s Polskem a současně pomezí Moravskoslezského a Olomouckého kraje. Periferními subregiony jsou zde Javorník, Osoblaha, Zlaté Hory, Město Albrechtice a Vrbno pod Prádem. Vysoké hodnoty jsou u „jádrových“ subregionů opět způsobeny vysokou hustotou zalidnění, vyšší vzdělaností a indexem progresivity ekonomické aktivity obyvatelstva. Poslední oblastí, která byla vyznačena jako periferní je okolí Hradce Králové a Pardubic. Důvodem je opět nižší hodnota hustoty zalidnění a indexu progresivity ekonomické aktivity obyvatelstva, nižší nájemné a poměrně vysoký podíl obyvatel poproduktivním věku proti počtu lidí ve věku produktivním.

Tabulka 2 obsahuje konkrétní hodnoty korelačního koeficientu mezi exponovaností/dopravní dostupností a sociálněgeografickými charakteristikami zahrnutými do výpočtu exponovanosti. Z tohoto důvodu není silná korelace mezi exponovaností a sociogeografickými charakteristikami nikterak překvapivá. Také dopravní dostupnost významně koreluje téměř se všemi charakteristikami. Výjimku představuje pouze index závislosti II, což se dá

Tab. 2 – Korelace exponovanosti, dostupnosti a zahrnutých charakteristik (372)

	Exponovanost	Dostupnost
Vzdělání	0,718**	-0,395**
Index závislosti II	-0,290**	-0,086
Hustota	0,689**	-0,512**
Vyjížd'ka	-0,332**	-0,335**
Nájem	0,423**	-0,348**
Migrace	0,242**	-0,341**
EAO_01	0,761**	-0,433**

Zdroj: ČSÚ – SLDB 2001, www.iri.cz, www.idos.cz, www.routeplanner.cz, vlastní výpočty

Pozn. 1: ** hodnota je signifikantní na 99% hladině významnosti

Pozn. 2: v záorce v názvu tabulky je uveden počet jednotek v souboru

odůvodnit tím, že starší lidé se více koncentrují do větších měst (i nekrajských), která mají lepší dopravní dostupnost. Důvodem je například vyšší kvalita služeb, lokalizace domovů s pečovatelskou služkou, sociálních zařízení atd.

Závěr

Z provedených hodnocení je možné vyvodit několik závěrů, jež jsou inspirativní pro další studium periferních oblastí obecně:

1. Většina zvolených charakteristik je pro určování periferních území vhodná a jejich vypovídací schopnost je dobrá. Výběr ukazatelů se tudíž s určitými výhradami jeví jako správný. Důležité ovšem je, uvědomit si nutnost pozorného rozlišování vypovídacích schopností a možností jednotlivých charakteristik. Zde se znovu dostáváme k problému vážení jednotlivých složek při vyjádření exponovanosti obdobným způsobem, jaký byl použit. Vzhledem ke zjednodušení, kdy byly všechny charakteristiky uvažovány jako rovnocenné, vzniká zákonitě zkreslení.
2. Nelze se spoléhat pouze na číselný výsledek. Naopak je třeba zjistit, které ze složek exponovanosti se na její hodnotě podílejí nejvyšší měrou a teprve po uvážení jejich „kvality“ rozhodnout o správnosti výsledku.
3. Vymezení periferních území není příliš výrazné a nelze přesně určit hranice, kde je vhodné „kontinuum“ rozdělit.

Před závěrečným zhodnocením je třeba připomenout obtížnost zvoleného úkolu, která vyplývá především z nejednoznačného chápání pojmu periferní území. Díky tomu také existuje velké množství ukazatelů, které můžeme k vymezení periferií použít. Dále datová základna pro zvolené územní celky neumožňuje výběr nejvhodnějších charakteristik, které by byly dostatečně reprezentativní především pro vyjádření vztahové závislosti jádra a zázemí. Kromě toho vypovídací schopnost je u každé ze zvolených charakteristik jiná a tudíž je jejich agregace do jednoho ukazatele nutně zkreslující.

Hlavním cílem této práce bylo ověření vstupního předpokladu, že „územní rozložení periferních území se relativně dobře shoduje s územním rozložením dopravně odlehých oblastí Česka“. Zvolený způsob ověření prostřednictvím korelační analýzy přinesl výsledek,

na jehož základě je možné hypotézu přijmout. Negativní korelace mezi exponovaností a dostupností znamená, že existuje statistická závislost mezi exponovaností a dopravní dostupností území (koeficient korelace $-0,414$). Korelační koeficient je při rozsáhlosti souboru statisticky významný na 99% hladině významnosti. Taktéž při subjektivním pohledu na problematiku a po zvážení kvality zvolených ukazatelů a použitých metod se přijetí tohoto závěru jeví jako oprávněné.

Studium periferních oblastí není pro geografii v žádném případě vyčerpaným tématem. Naopak každá studie přináší nové poznatky i další otázky. Tato práce má pro budoucí výzkum několik užitečných závěrů. Prvním je výběr charakteristik, s jejichž pomocí je možné periferie vymezovat. Některé použité ukazatele se pro studium periferií jeví jako vhodné (hustota zalidnění, index vzdělanosti, index progresivity ekonomické aktivity obyvatelstva či nájemné), jiné jsou vhodné méně a jeví se spíše jako doplňkové (např. podíl věřícího obyvatelstva). Existují pochopitelně i jiné charakteristiky, které nejsou v této práci použity (podíl venkovského obyvatelstva, podíl lesních ploch, svažitost půdy, intenzita kontaktů apod.). Překážkou je ovšem nedostatečná datová základna pro obvody obcí s pověřeným obecním úřadem.

Budoucí výzkum periferních oblastí by se měl zaměřit mimo jiné na zjištění příčin vzniku periferie v konkrétním území, dále na kvalitu jejich ekonomického, kulturního a společenského potenciálu a využití tohoto potenciálu v regionálních aktivitách. Tyto výsledky by mohly být velmi přínosné pro volbu vhodných nástrojů regionální politiky a následný rozvoj periferních území.

Literatura

- ANDĚL, J., BIČÍK, I. (1982): Příspěvek k hodnocení geografické mobility obyvatelstva. *Acta Universitatis Carolinae – Geographica*, XVII, č. 1, s. 13–28.
- Atlas Československých dějin. ÚSGK, Praha 1965.
- ČERMÁK, L. (2004): Hodnocení vztahu dopravní dostupnosti a perifernosti území na příkladu územních obvodů pověřených obecních úřadů. Bakalářská práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 52 s.
- HAMPL, M. (2001): Geografie transformace v České republice: celkové zhodnocení. In: Hampl, M a kol.: *Regionální vývoj: Specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, Praha, s. 27–41.
- HAMPL, M. (2003): Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor? *Geografie–Sborník ČGS*, 108, č. 3, s. 173–189.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 1–11.
- CHANG-YI, D. Ch. ed. (1994): Marginality and development issues in marginal regions. IGU Study Group on Development Issues in Marginal Regions, National Taiwan University, Taipei, Taiwan, 308 s.
- JANČÁK, V. (2001): Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 1–11.
- LEIMGRUBER, W. (1994): Marginality and marginal regions: Problems of definition. In: Chang-Yi, D. Ch. (ed.): *Marginality and development issues in marginal regions*. IGU Study Group on Development Issues in Marginal Regions. National Taiwan University, Taipei, Taiwan, s. 1–18.
- MARADA, M. (2001): Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 12–25.
- RÖLC, R. (2001): Dopravní dostupnost a regionální význam krajských měst. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 4, s. 222–233.

Slovník cizích slov. Encyklopedický dům, spol. s r.o., Praha, 1993, 251 s.

ZVÁRA, K. (2001): Biostatistika. Karolinum, Praha, 210 s.

Zdroje dat:

www.idos.cz – elektronický vyhledavač jízdních řádů

www.routeplanner.cz – aplikace pro vyhledávání dopravních tras na stránkách společnosti Škoda auto, a. s.

www.iri.cz – databáze Institutu regionálních informací, spol. s r. o.

Ladislav Čermák

student navazujícího magisterského studia, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta,

katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2

e-mail: cermak.l@atlas.cz

Venkovský maloobchod v Česku a jeho nová pozice: diskusní příspěvek k problematice periferních oblastí

ZDENĚK SZCZYRBA

Úvod

Dosavadní rozvoj uvnitř maloobchodní sítě Česka byl kvantitativně i kvalitativně spjat především s rozvojem ve městech. Podstatně menší pozornost byla zatím věnována venkovskému prostoru a problematice poskytování obchodních služeb v něm, ačkoliv jde o nezanedbatelnou část našeho sídelního systému a území státu. V Česku je skoro pět tisíc venkovských obcí, tj. 80 % veškerých obcí, které zaujímají 75 % rozlohy státu. Žije v nich ale jen necelá čtvrtina populace se specifickými nákupními zvyklostmi a omezenými kupními fondy, což pro další směřování rozvoje odvětví je klíčová geografická informace, která společně s jinými posouvá venkov do stále zřetelnější „ekonomické izolace“ a prohlubuje jeho perifernost (Smolová 1999, 2002).

Ačkoliv nejde a priori ztotožňovat venkov s pojmem periferie, přesto v mnoha ohledech lze mezi tato dvě slova položit rovnítko. Minimálně ve venkovských oblastech, které se „vzdalují“ v sídelním a regionálním systému od svých přirozených center, a tím leží na okraji společenského i hospodářského zájmu. Geografická poloha území je tak základním diferenciacním znakem venkova/periferie (tzv. geometrická periferie), která se prohlubuje s rostoucí vzdáleností od určitého centra území (Havlíček, Marada 2004). Tento vztah periferie–jádro zakládá určitou problémovost periferních oblastí ve vztahu k vnitrozemí, které si všímá řada prací v oboru a která bývá vnímána velmi citlivě. Vesměs se autoři ve svých pracích zaměřují více na vymezování periferních území a při tom pracují s relativně širokým terminologickým aparátem, selektivně však akcentují jen některé z charakteristických rysů problémovosti oblastí stojící mimo centra. Takto např. je často popisován problém *hospodářské periferie*, kterou se rozumí regionální diferenciacie ekonomických aktivit v území (Chromý, Jančák 2005), přitom zdaleka ne všechny relevantní atributy této izolovanosti jsou brány na zřetel. Rozhodně k nim patří také otázka zachování obchodu a jeho funkcí na venkově, který v periferních oblastech dostává nový rozměr s prohlubující se globalizací a který je vnímán jako jeden z klíčových sídelně stabilizačních faktorů (Kubeš, Pohorecká 2000). Cílem následujícího příspěvku je proto na příkladu problematiky venkovského obchodu v Česku v nových společenských a ekonomických podmínkách diskutovat širší spektrum otázek spojených s periferností území. Tak jako rozlišujeme vnější a vnitřní periferii, máme co do činění s územími, která nemusí být zrovna klasickým pohraničím, ale procesy typické pro periferie zasahují hlouběji do vnitrozemí. Škála problémů je tak územně daleko širší a z pohledu tématu příspěvku se ukazuje, že venkov je parciálně periferním územím, částečně integrovaným do systému, na rozdíl od

marginálních regionů, které jsou vyčleněny z regionálního systému (Havlíček, Chromý 2001; Chromý, Jančák 2005).

Venkovský obchod – situace před rokem 1989

Vybavenost území maloobchodem, charakterizovaná souborem maloobchodních jednotek v sídelních útvech, vystihuje úzký vztah mezi maloobchodní sítí a sídlem. Výskyt, kapacity a stupeň využití maloobchodních zařízení přitom úměrně rostou s velikostí obce a s její funkcí v sídelním systému. Jde o velmi těsné propojení, které však vykazuje nerovnocenný vztah, kdy maloobchod dosahuje odlišného stupně koncentrace než samo obyvatelstvo. s růstem velikosti sídla roste i počet druhů zařízení v něm. Nadkoncentrace maloobchodních funkcí nad obytnými pak podmiňuje střediskové chování sídel, přičemž venkov sehrává úlohu jejich gravitačních zázemí.

Z hlediska obecných charakteristik jeví venkovská maloobchodní síť následující známky chování:

- uspokojuje místně málo koncentrovanou poptávku;
- realizuje se v ní pouze část poptávky venkovského obyvatelstva díky spádovosti do měst (středisek), což nevytváří podmínky pro efektivní šíři sortimentní nabídky;
- realizace tržeb ve venkovské maloobchodní síti bývá s ohledem na výše uvedené faktory spojena s vysokými náklady oběhu zboží ve srovnání s městskou sítí.

Tendence v lokalizaci maloobchodních jednotek ve venkovském prostoru byly v zahraničí předmětem menšího zájmu, neboť tato část území států nebyla pro celkový rozvoj zpravidla příliš podstatná. Prodejní kapacity ve venkovských oblastech západní Evropy se postupně výrazně snížily, k čemuž přispěla nejen zvyšující se koncentrace maloobchodní sítě, ale i rostoucí mobilita a poměšující se charakter života venkovské populace. Naopak ve východoevropských státech byl rozvoj sítě na venkově ve vztahu k průměrným celostátním tendencím poněkud jiný a vedl k relativnímu vyrovnávání úrovně vybavenosti měst a venkova. Akcentování těchto sociálních principů bylo v jednotlivých centrálně plánovaných ekonomikách různě významné, přičemž nejvýrazněji se projevilo právě v tehdejších Československu, kde v některých případech vedlo až k příliš iracionálnímu vynakládání jinak velmi omezených investičních prostředků (Krásný 1990).

I přes silně podprůměrné hodnocení tuzemské maloobchodní sítě ve srovnání s maloobchodní vybaveností většiny zemí západní Evropy (chybějící prodejní kapacity, neadekvátní sortimentní profílance, disproporce v prostorové struktuře aj.) představoval český venkov prostor relativně dobré úrovně vybavenosti. Téměř v každém menším venkovském sídle (většinou nestředisková sídla) byla samozřejmostí prodejna smíšeného zboží, ve větších pak od 60. let minulého století vznikala tzv. družstevní nákupní střediska (především ve střediskových sídlech venkovského charakteru). Šíře sortimentu byla úměrná kapacitě nákupního střediska. Typizačně se rozlišovala družstevní střediska malého (do 400 m² prodejní plochy) a velkého typu (nad 400 m²). Nejmenší sídla bez stacionární sítě zásobovaly pojezdné prodejny potravinářského a smíšeného zboží, výjimečně průmyslového zboží a odívání. V podmínkách českého venkova byl obchod dlouhá desetiletí spjat s aktivitami spotřebních družstev (SD), která měla v direktivně řízené socialistické ekonomice monopol na tuto část území státu. Transformace venkova (v tom i periferních oblastí) po roce 1989 tedy do značné míry

souvisí s otázkou transformace a restrukturalizace českého a moravského spotřebního družstevnictví.

Nové podmínky pro venkovský obchod

Transformace venkovského obchodu byla ovlivněna zejména procesem transformace spotřebních družstev (tzv. transformační zákon), která byla významnou součástí reformy tuzemského maloobchodu počátkem 90. let 20. století. Její realizace probíhala v souladu s novým obchodním zákoníkem a byla ukončena v roce 1993. Kromě toho zde probíhaly také rozsáhlé restituce majetku původním majitelům (tzv. restituční zákon). V letech 1991–1992 vrátily státní a družstevní organizace původním majitelům více než 11 000 prodejen, tj. cca jedna čtvrtina předtransformačního stavu (Pražská, Jindra 1997)¹.

Liberalizace ekonomického prostředí počátkem 90. let a tzv. „atomizace“ maloobchodu vyvolala rozsáhlé kvantitativní a kvalitativní změny v odvětví. Na trhu se objevila celá řada nových maloobchodních provozoven, které přirozeně začaly vyplňovat stávající mezery v občanské vybavenosti. Ve venkovském prostoru šlo především o nabídku prodeje zboží denní potřeby, místy pak v menším rozsahu i nepotravinářského zboží, přičemž rozvíjeny byly zejména malé formy prodeje. Naproti tomu mnohé družstevní provozovny na venkově byly nuceny z ekonomických důvodů omezovat svou nabídku obchodních služeb snížením prodejních ploch, pronájmy či dokonce uzavíráním prodejen. Některá venkovská sídla se tak najednou ocitla bez základní občanské funkce či byla výrazně omezena tato funkce.

„Zboží z Jednoty do každé samoty“

I když jsou spotřební družstva u nás spojena s pojmem venkov, přesto jejich původní teritorium, ve kterém vznikla a působila, byla téměř výhradě města. Až politické a vládní direktivy v roce 1952 vnutily družstvům zásobovat podle sovětského vzoru venkovské obyvatelstvo a opustit tak města (s výjimkou velkých měst). Obchodování v novém venkovském prostředí se družstva musela teprve učit. Navíc prodělávala ještě v 50. letech četné reorganizace. Až v roce 1960 se ustálil systém spotřebních družstev se základními články „Jednota v každém okrese“, nadřízenými krajskými svazy spotřebních družstev v krajích, Ústředním svazem spotřebních družstev v Praze a s monopolem obchodování na venkově.

Díky investičním dotacím z centra si Jednoty oproti státnímu obchodu vybudovaly novou prodejní síť. Postupně byla vybavována střediska osídlení místního významu, a to především formou budování družstevních nákupních středisek. V rámci tzv. akce Z (svépomocí obyvatel obce s příspěvím státu) byla navíc vybavována i nestředisková sídla, často i ta, kde ekonomika provozu byla od samého začátku přinejmenším diskutabilní. Koncem 80. let minulého století disponovala spotřební družstva zhruba 17 tisíci prodejny stacionární sítě, tj. přibližně 40 % podílu na maloobchodní síti v Česku! Polovinu z nich tvořily pro venkov typické malé smíšené prodejny, přibližně čtvrtinou menší potravinářské jednotky, necelá pětina připadala na prodejny průmyslového zboží a početně nejmenší, zato ale obrátově významný podíl reprezentovala družstevní nákupní střediska. Tuto síť doplňovalo ještě zhruba 700 velkých dobře vybavených pojezdých prodejen.

¹ Na konci 80. let bylo v tuzemské stacionární maloobchodní síti evidováno přes 43 tis. prodejen.

Tab. 1 – Vybrané ukazatele spotřebních družstev sdružených ve Svazu českých a moravských spotřebních (SČMSD) družstev v letech 1987–2003

Vybrané ukazatele	1987	1991	1995	1997	2003	Index 2003/1991
Počet SD SČMSD v Česku	73	73	73	69	63	86,3
Členové SD (v tis.)	1 511	1 039	619	555	380	36,6
Počet stálých prodejen	16 945	9 941	4 831	4 004	3 117	31,4
Pracovníci	98 473	71 031	27 228	24 932	16 777	23,6

Pramen: Pražská, Jindra 1997; SČMSD (Svaz českých a moravských spotřebních družstev), www.scmsd.cz

Prodejní síť spotřebních družstev v předtransformačním období byla ve skutečnosti příliš nákladná, než aby mohla vykazovat známky efektivity provozu. Po roce 1989 tak logicky docházelo ve venkovském obchodu ke strukturálním změnám. Družstva vystavená tlaku trhu nemohla svou rozdrobenou síť malých vesnických jednotek udržet a značnou část jich rozprodala, pronajal či dokonce uzavřela. Také provozně nákladné pojízdné prodejny byly zrušeny, když je zlikvidovala konkurence soukromníků, kteří si v první vlně podnikatelského nadšení zřizovali prodejny. Adekvátně tomu došlo k celé řadě změn uvnitř spotřebních družstev, zejména k redukci maloobchodní sítě.

Zatímco na začátku transformačního období bylo aktivních ještě přes sedmdesát SD (viz tab. 1), v roce 2003 to již bylo 63, z toho obchodní činností se zabývalo 54 SD. Některé z Jednot neobstály v konkurenci a přirozeně zanikly, čímž v některých periferních oblastech vý-

Obr. 1 – Na mnoha místech v českém pohraničí (a nejen tam) se lze ještě dnes setkat s podobným obrázkem transformace maloobchodu (Jesenicko, 1999).

znamně přispěly k omezení obchodní nabídky (např. Jednota Hronov, Jednota Bruntál). Prakticky ale většina spotřebních družstev byla nucena přizpůsobit se nové ekonomické situaci a tím i modifikovat svou síť prodejen a služeb na venkově (mimo jiné i v periferních oblastech). Jak dokumentují statistické údaje, současný podíl SD na celkovém maloobchodním obrátu v zemi dosahuje zhruba 4 %, u potravinářského zboží je to přes 6 % (Semeniuk 2003)². V rámci spolupráce vznikly mezi jednotlivými Jednotami a Konzumy v roce 1993 dvě nákupní centrály COOP Centrum a COOP Morava, které vykonávají pro členská družstva centrální nákup.

Výsledkem kooperace spotřebních družstev za uplynulé období není jen centrální nákup, ale rovněž vznik speciálně vyprofilovaných maloobchodních řetězců, kterými se SD snaží konkurovat zahraničním obchodním řetězcům. Na rozdíl od ostatních kooperací (viz následující kapitola) jsou družstevní řetězce specifické tím, že SD do nich zapojují jen část své prodejní sítě. Výsledkem jsou tak „zařazené“ a „nezařazené prodejny, přičemž těch „nezařazených“ je podstatně více (v síti SD je více než tři tisíce prodejen). v současné době provozují SD celkem šest řetězců na celém území státu: COOP TUTY, COOP TIP, COOP TEMPO, COOP DISKONT, COOP TERNO a COOP STAVEBNINY. Každý z řetězců má svého správce, který ho řídí a určuje strategii prodejní linie. Takto například řetězec COOP DISKONT (síť družstevních diskontních prodejen) řídí Konzum Ústí nad Orlicí.

Malí prodejci a kooperační formy spolupráce

Kooperace představují snahu soukromých vlastníků sdružit se tak, aby bylo možno získat obdobné výhody, jaké poskytuje obchodní činnost velkých integrovaných podniků. Jde o racionalizaci nákupu (nákup za nízké ceny) a racionalizaci prodeje spočívající nejen v hledání vhodných typů jednotek a forem provozu, ale z titulu kooperace i ve zvýšení účinnosti sortimentu, ve zvýšení přitažlivosti prodejního místa atd. (Pražská, Jindra 1997). Hlavním smyslem vzniku kooperací je tedy partnerství a spolupráce obchodníků v propojených sítích a řetězcích, které nakupují a prezentují zboží za konkurenceschopné ceny jako velkoformátové provozní jednotky kapitálově silných obchodních koncernů (provozující síť diskontů, supermarketů, hypermarketů ad.). Pro venkov a periferní oblasti představují kooperační svazky samostatných prodejců v podstatě jedinou možnou alternativu jak se udržet na trhu.

Při síťovém principu spolupráce mezi firmami neexistuje centralizované řízení. Vedoucí firma koordinuje plány a běžnou činnost, jež jsou obsaženy v dohodě firem, a zároveň organizuje výměnu informací. Ačkoliv podnikatelské sítě mají charakter dlouhodobých dohod, přesto v odvětví obchodu v Česku v jeho iniciační etapě sledujeme u mnohých kooperací časově omezenou existenci (několik let), resp. variuje velikost daná počtem kooperantů a také územní měřítko definující geografický rozměr obchodních sítí. Navíc zapojení do kooperační struktury nemusí být podmíněno exkluzivním partnerstvím v síti.

Kooperační struktury se tvoří na všech úrovních. V praxi má však řada subjektů smíšený charakter, a tak jejich přísná klasifikace není prakticky možná. V zásadě se podle povahy dělí na *velkoobchodní aliance*, které se zaměřují na společný nákup, a *dobrovolné řetězce* s napojením na velkoobchod, pro které je společný nákup také hlavním smyslem spolupráce. Zvláštní

² V rámci vnitřního obchodu dosahovala SD podle realizovaného maloobchodního obrátu až do roku 1990 podíl více než 20 %.

Tab. 2 – Obchodní kooperace v Česku v roce 2003 (vybrané příklady)

Kooperace	Celkový obrat (v mlrd. Kč)	Počet maloobchodních jednotek	Velkoobchodní základna	Poznámka
Maloobchodní COOP řetězce spotřebních družstev				
COOP Tuty	3,72	262	Jednoty + COOP centrály	
COOP Tip	1,86	60	Jednoty + COOP centrály	
COOP Terno	1,55	4	Jednoty + COOP centrály	
COOP Diskont	1,05	32	Jednoty + COOP centrály	
COOP Tempo	0,87	12	Jednoty + COOP centrály	
Maloobchodní aliance nezávislých obchodníků				
Hruška	6,60	383	VO Hruška	
ENAPO	6,06	300	Rosamarket, TPH, KBH	
SVOP	5,11	135	PDS	
Bala	4,14	621	Členské velkoobchody Čeposu	
FLOP – jih	3,93	291	Flosman	
Eso Market	3,72	226	Ekostyl CZ, Zava–Z, Trial	člen AFEP
Ardanas	3,69	170		člen AFEP
MO Partner	3,39	272		člen AFEP
Brněnka	1,60	145	RAPO, JASO	
SPAR maloobchod	1,50	123	SPAR Šumava	
Vega	0,80	130		
Foldr	0,80	130	Nuget	člen AFEP

Pramen: Ročenka českého a slovenského obchodu 2004 – Moderní obchod; Ministerstvo průmyslu obchodu ČR. Vysvětlivky: AFEP – Družstvo sdružující kooperace Ardanas, Foldr, Eso market a Partner

skupinou jsou marketingové aliance, jež jsou většinou iniciované velkoobchody pro propagaci výrobků v řadách maloobchodníků (tzv. „letákové sítě“). Velkoobchodní kooperační struktury si tak hledají maloobchodní síť pro svůj odbyt a maloobchodní sítě bývají různým způsobem napojeny na velkoobchody.

Kooperační struktury – aliance jsou dnes v českém obchodě již poměrně rozšířenou formou organizace. Mnohé z nich podle působnosti na maloobchodním trhu vykazují regionální dimenze časovou proměnlivost, a tak zmapovat jejich aktivity je poměrně složité. Obchodní sítě lze s ohledem na jejich územní působnost rozdělit na *celostátní obchodní sítě* – plošně pokrývají celé území státu, typické velkým počtem kooperantů (několik set) a *regionální obchodní sítě* – zabírají různě velká území, od velkých regionů až po menší územní celky, vesměs několik desítek kooperantů (Szczyrba 2004). Mnohé regionální obchodní sítě mají charakter kooperací vytvořených právě na principu sdružení obchodníků v periferních oblastech. Příkladem je oblast Novohradská, kde je aktivní maloobchodní síť Flop-jih nebo SPAR na Šumavě. Na řadě míst v periferních územích fungují přirozeně celostátní obchodní sítě (Bala, Teta ad.) nebo regionální obchodní sítě velkého měřítka jako např. Enapo na Žacléřsku či v okrajových mikroregionech jihovýchodní Moravy³.

Obchodní aktivity sítí velmi často územně prolínají a vzniká tak poměrně složitá prostorová struktura, která se navíc v čase dynamicky mění. Obchodní sítě se mohou podobně

Obr. 2 – Nová architektura i funkce venkovského obchodu v periferních oblastech Česka (Králíky, 2004).

jako kterékoli podnikatelské subjekty mezi sebou spojovat nebo i rozdělovat, čímž dochází k modifikaci operačního pole v rámci obchodní sítě. Z regionálních obchodních sítí tak časem mohou vzniknout sítě s celostátní působností, případně sítě operující na území státu se mohou atomizovat na několik sítí regionálního měřítka. Ve stejném sledu mohou vznikat případně i zanikat sítě na regionální úrovni. Jde o dynamicky proces, jehož aktuální forma je řízena výhradně ekonomickým přínosem kooperace pro maloobchodce. Jinými slovy řečeno, je to ekonomický faktor, který rozhoduje o přítomnosti obchodní funkce v území, tedy i na venkově. Kooperace pak představují jednu z mála možností, jak tuto funkci uchovat.

Závěr

Všeobecně se uznává názor, že obchod na venkově v současných podmínkách plní nenahraditelnou sociální funkci. Proto také orgány Evropské unie podporují snahy o zachování existence a funkčnosti venkovského obchodu a jeho rozvoj. Do řešení je zapojena většina členských zemí, např. při realizaci pilotních projektů podpory rozvoje venkovského obchodu. Existují totiž přímé důkazy o narůstajících ekonomických a sociálních problémech venkova

³ Zkratka Enapo (ekonomický nákup potravin) vznikla původně jako označení pro obchodní síť sdružující obchodníky na jihovýchodní Moravě (Uherskohradištsko). Časem se ovšem vyvinula v regionální obchodní síť velkého měřítka, zasahující i do jiných moravských a českých regionů, např. Pardubicko, Královéhradecko nebo Liberecko (Szczyrba 2004).

v souvislosti se ztrátou jeho obchodní funkce. Takto např. před několika lety došlo k hospodářskému a kulturnímu úpadku v některých regionech francouzského venkova odlivem obchodníků a odchodem obyvatel do měst. Náprava pak stála mnoho finančních prostředků ze státního rozpočtu i z pokladny EU. Rovněž v Česku již existují první náznaky koncepčního řešení problematiky stabilizace venkovského obchodu. Jednou z nich je dlouhodobý záměr ministerstva průmyslu a obchodu podporovat kooperace a podnikání v sítích v rámci státních programů podpory malého a středního podnikání. Jde o dlouhodobý program, jehož výsledek je nejistý zejména v periferních oblastech, kde snaha zachovat obchodní funkce má své limity geodemografické a ekonomické (Smolová, Toušek 1998).

Literatura

- BROŽEK, P. (1999): Modernizace družstevního obchodu v ČR. In: Sborník příspěvků konference o rozvoji obchodu v ČR. VŠE, Praha, s. 56–62.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje se zaměřením na periferní oblasti. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 1–11.
- HAVLÍČEK, T., MARADA, M. (2004): Územní diferenciacie v Česku. In: Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. a kol.: České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? *Academia*, Praha, s. 103–114.
- CHROMÝ, P., JANCÁK, V. (2005): Periferní oblasti Česka jako jeden z pólů polarizovaného prostoru. *Životné prostredie*, 39, č. 2, s. 106–108.
- Kooperace – cesta k prosperitě malého a středního podnikání. Ministerstvo průmyslu a obchodu, Praha, 1999, 62 s.
- KRÁSNÝ, T. (1990): Mezinárodní srovnání maloobchodní sítě. VÚO, Praha, 50 s.
- KUBEŠ, J., POHORECKÁ, J. (2000): Obslužná vybavenost a střediskovost venkovských sídel (okresy Písek, Tábor a okolí, rok 1998). In: Kubeš, J. (ed.): *Problémy stabilizace venkovského osídlení ČR*. Katedra geografie JU, České Budějovice, s. 61–96.
- PASEKOVÁ, K. (2000): Hodnocení občanské vybavenosti sídel v periferním území Jesenicka. Diplomová práce. Katedra geografie Přírodovědecké fakulty UP, Olomouc, 69 s.
- PRAŽSKÁ, L., JINDRA, J. (1997): Obchodní podnikání. Retail management. Management Press, Praha, 880 s.
- SEMIENIUK, P. (2003): Spotřební družstva a Evropská unie. In: Hesková, M. (ed.): *Družstevnictví 2003* (sborník referátů). Zemědělská fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice, s. 23–27.
- SIMONIAN, A. (1998): Jednota se stahuje ze vsí. *Ekonom*, 42, č. 30, s. 14–17.
- SMOLOVÁ, I. (1999): Stimuly rozvoje cestovního ruchu v pohraničních oblastech (na příkladu okresu Náchod). *Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Presoviensis, Folia Geographica*, 32, č. 3, Prešov, s. 287–292.
- SMOLOVÁ, I. (2002): Broumovsko – kraj za Stěnami. *Geografické rozhledy*, 11, č. 4, s. 90–91.
- SMOLOVÁ, I., TOUŠEK, V. (1998): Demografický potenciál Broumova. Výzkumná zpráva pro Ministerstvo pro místní rozvoj, POV, Olomouc, 19 s.
- SZCZYRBA, Z. (2004): Regionální obchodní síť – nová forma obchodního podnikání. In: Vystoupil, J., Klímová, V. (eds): *VII. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách* (sborník referátů). ESF MU, Brno, s. 167–174.
- ŠEVERA, M. (1978): Rozvoj obchodní sítě ve venkovských sídlech. VÚO, Praha, 68 s.

Zdeněk Szczyrba

Univerzita Palackého v Olomouci, Přírodovědecká fakulta, katedra geografie,
tř. Svobody 26, 771 46 Olomouc
e-mail: szczyrba@prfnw.upol.cz

Dlouhodobé změny využití krajiny v méně příznivých oblastech pro zemědělství v kontextu vývoje zemědělské dotační politiky

PŘEMYSL ŠTYCH, RADEK STRÁNSKÝ

Příspěvek byl připraven v rámci grantových projektů č. 205/05/0475 „Hybné síly změn diferenciace využití ploch Česka a sousedních zemí. Perspektivy po připojení do EU.“ a č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autoři děkují GAČR za podporu.

Úvod

Před více než dvaceti lety se na tehdejší katedře ekonomické a regionální geografie PřF UK začal rozbíhat výzkum zaměřený na srovnání změn využívání půdního fondu (dále ZPF) podle nejmenších územních jednotek Česka. V dalších letech byla vypracována metodika výzkumu, výsledky, interpretace a hledání hlavních hybných sil působících na tyto změny (Bičík, Götz, Jančák, Jeleček, Mejsnarová, Štěpánek 1996; Bičík, Chromý, Jančák, Jeleček, Kupková, Štěpánek, Winklerová 2001). O tyto vytvořené metodické postupy se opírá předložená práce. Jejím hlavním cílem je zhodnocení celorepublikových dopadů státní zemědělské dotační politiky na dlouhodobé změny využití ZPF v méně příznivých oblastech pro zemědělství (less favoured areas – dále LFA) a mimo tyto oblasti, tj. v oblastech příznivých.

V úvodní části článku je představena metodika výzkumu. Vymezením samotného pojmu LFA, vývojem stanovení kritérií LFA a dotačních politik v Česku (Československu) se zabírají následující dvě kapitoly. Tak je možné získat představu o vývoji kategorizace LFA a o změnách přístupů k jejich vymezení. V hrubých rysech je diskutován rozdíl zemědělských dotačních politik před a po roce 1990, tzn. ve zcela politicky i ekonomicky odlišných systémech. Následující část článku se zaměří na zhodnocení změn využití krajiny (land use/land cover changes, dále LUCC) Česka v časových horizontech 1845–1948–1990–2000. Konkrétně je zde srovnán dlouhodobý vývoj LUCC v LFA s příznivými oblastmi s cílem najít signifikantní vývojové odlišnosti (územní polaritu). V závěrečném shrnutí změn ve využití krajiny a zhodnocení vlivů dotací na LUCC jsou též vztaženy zjištěné výsledky k výstupům podobně orientovaných studií.

Metodika

Jako základní informační zdroj o vývoji změn využití půdy v časových horizontech 1845, 1948, 1990 a 2000 posloužila databáze výzkumného týmu PřF UK (LUCC UK databáze), v níž jsou

Tab. 1 – Členění dat využití půdy v databázi LUCC UK

Sumární kategorie ploch	Dílčí kategorie ploch
Zemědělská půda	orná půda
	trvalé kultury
	louky
	pastviny
Lesní plochy	lesní plochy
Jiné plochy	zastavěné plochy
	vodní plochy
	ostatní plochy

je v Česku asi sedmdesát procent. Zbýlých třicet procent katastrů bylo nutno pospojovat dle územní souvislosti tak, aby vytvořily územní jednotku, kde rozdíly v celkové výměře mezi jednotlivými roky nepřekročily jedno procento, čímž je v čase srovnatelná.

Hodnocené časové horizonty 1845, 1948, 1990 a 2000 jsou zároveň mezníky socioekonomického vývoje české společnosti. Stručně řečeno, první časový horizont zobrazuje stav využití půdy před zavedením tržní ekonomiky v éře konce feudálního charakteru zemědělské výroby. Etapu 1845–1948 lze označit obdobím nástupu a rozvoje kapitalismu, průmyslové a zemědělské revoluce, industrializace a urbanizace. Rok 1948 tak charakterizuje stav krajiny v době po druhé světové válce, před změnami vyvolanými nástupem komunistického režimu a těsně po odsunu německé menšiny z pohraničních území. Revoluční společenská změna koncem roku 1989 umožnila opětovné fungování tržních mechanismů v ekonomice. Období po roce 1990 lze nazvat obdobím transformace naší společnosti. Podrobněji viz např. Bičík, Jeleček (1995) či Bičík (2002).

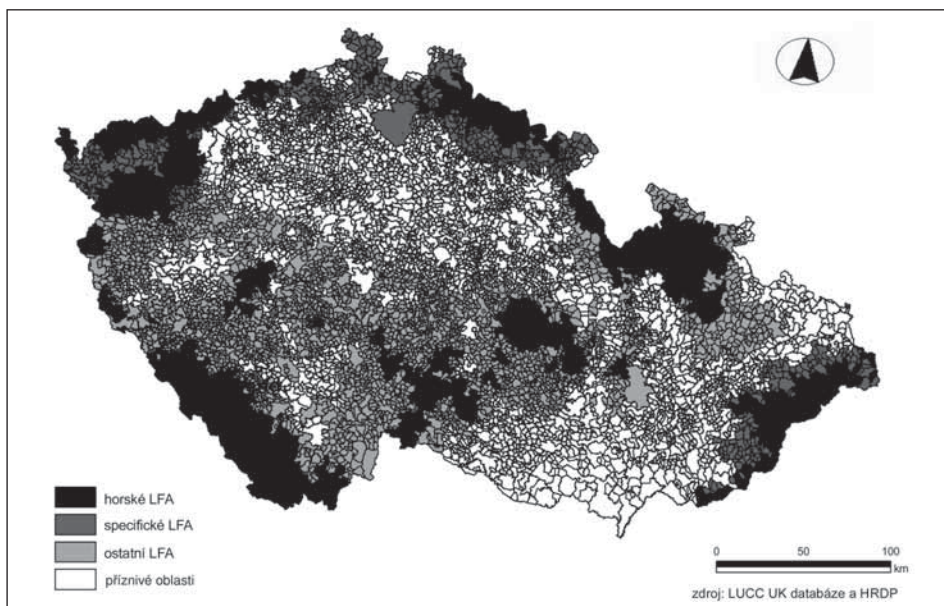
Výzkumy LUCC založené na statistických datech jsou limitovány jak přesností (aktuálností) dat, tak i měřítkovým pohledem (chybí detailnější pohled). Kromě sběru aktuálních statistických dat je proto úsilí výzkumného týmu PFF UK zacíleno dalšími směry. V první řadě je to zdokumentování prostorových změn struktury ZPF ve velmi detailním pohledu (Kupková 2001; Winklerová 2003). Ve vybraných modelových územích Česka jsou analyzovány změny krajinných struktur pomocí kartografických materiálů v prostředí GIS. Tento metodický postup se tak snaží eliminovat omezené vypovídací schopnosti LUCC UK databáze ve výzkumu detailních změn krajinné struktury uvnitř jednotlivých ZÚJ.

Další směr se zaměřuje na dokonalejší pochopení příčin zjištěných změn (driving forces). Hledají se tak souvislosti mezi LUCC a vybranými geografickými charakteristikami území Česka. Např. Bičík, Kupková (2002) provedli analýzu změn využití ploch v závislosti na průměrné ceně ZPF. Hodnocením vlivu nadmořské výšky reliéfu a socioekonomické exponovanosti na dlouhodobý vývoj využití půdy se zabývali Štych (2001) či Mareš, Štych (2004).

O tento vypracovaný metodický postup, tzn. klasifikaci jednotlivých ZÚJ dle vybrané charakteristiky s následným hodnocením tohoto faktoru na strukturu ploch, se opírá i metodika této studie. Hodnoceny jsou souvislosti mezi mírou příznivosti (respektive nepříznivosti) podmínek pro zemědělskou činnost jednotlivých ZÚJ s dlouhodobými změnami využití ZPF. Jako podkladový materiál stanovení příznivosti či nepříznivosti podmínek pro zemědělství dané ZÚJ byla použita mapa vymezení jednotlivých kategorií LFA dle Horizontálního plánu rozvoje venkova (HRDP).

k dispozici statistická data o změnách využití půdy v osmi dílčích kategoriích a ve třech souhrnných kategoriích za všechna katastrální území (viz tab. 1).

Pro účel komparace statistických dat ve výše uvedených časových horizontech bylo nutné vytvořit umělé základní územní jednotky (dále ZÚJ). Ty tvoří především původní katastrální území, kde změna celkové výměry ve všech čtyřech sledovaných letech nepřekročila jedno procento. Takových katastrů

Obr. 1 – Zařazení ZÚJ do jednotlivých kategorií LFA

Prostorové ztotožnění výše zmiňované mapy s vektorovými polygony jednotlivých ZÚJ LUCC databáze je zajištěno pečlivou georeferencí (transformování mapy v rastrové podobě do souřadného systému S-JTSK). Následně jsou jednotlivé kategorie LFA zvektorizovány a prostorovým překryvem je tato informace přenesena do LUCC databáze. V posledním kroku je řešen problém, že v některých případech hranice ZÚJ prostorově přesně nekorespondují s hranicemi jednotlivých kategorií LFA. Pro účel zařazení těchto „přeshraničních“ ZÚJ je zvoleno pravidlo, že ZÚJ připadne do té oblasti, kam spadá většinou své rozlohy.

Co se týče sledovaných kategorií využití půdy, hodnocení se zaměřuje pouze na kategorie ZPF. V rámci těchto sledovaných kategorií je srovnán vývoj v LFA a v příznivých oblastech. Ve stručnosti jsou též popsány rozdíly v rámci jednotlivých kategorií LFA (viz obr. 1).

Použitá metodika je v časovém nesouladu se vstupním datovým souborem, jelikož vymezení LFA se vztahuje k roku 2004, zatímco LUCC UK databáze se týká období od roku 1845 do 2000. Přesto však srovnání LUCC v LFA a ostatních oblastech dle vymezení k roku 2004 lze považovat za relevantní především vzhledem ke skutečnosti, že jde o vymezení dle kritérií evropského práva. Kompatibilita s ostatními členy EU v tomto pohledu je pak klíčová pro možné další využití závěrů této práce při srovnání s výsledky sledování LUCC v jiných evropských zemích.

Pojem „méně příznivá oblast“

Méně příznivé oblasti pro zemědělství se v odborné literatuře často označují obecnými termíny, jako například zemědělsky problémové nebo marginální oblasti. Protože přístupy k pro-

blémovosti a marginalitě, resp. jejich vysvětlení se u různých autorů liší, je zde tomuto tématu věnována alespoň základní nezbytná informace pro obecné uvedení do problematiky.

Marginalitě se věnují poměrně detailně zejména obecně ekonomické studie, a to v souvislosti s výpočty dynamického zvyšování účinnosti výrobního faktoru. V souladu s tím jsou pro vymezení marginality ve vztahu k zemědělství např. podle Šrollera a kol. (2001) základní především ekonomická kritéria charakterizující jednotlivá půdní stanoviště. Hranice marginality stanovil tento autor výnosem, kdy při průměrném zpeněžení výrobku bylo dosaženo aspoň nulové rentability výroby. Vígner (1995) na základě studia marginální situace na množině podnikatelských subjektů vyrábějících soukromé statky s podobnou užitnou hodnotou v rozdílných podmínkách dochází k rozdělení této množiny na základě rozlišení schopnosti subjektů realizovat zmíněné statky s efektem, který umožňuje další rozvoj, nebo se ztratou, popř. jen ziskem, který další rozvoj neumožňuje. Havlíček a Chromý (2001) marginální oblasti ztotožňují s oblastmi periferními. Uvádějí však také práce Schmidtové (1998) a Andreoliho (1989), které zdůrazňují míru úspěšnosti integrace konkrétní oblasti do časoprostorově dominujících struktur, procesů a systémů jako zásadní rozdíl mezi oběma uvedenými pojmy. Marginální tedy podle těchto autorů znamená neúspěšný v této integraci. Baldock a kol. (1996) uzavírá svou detailní studii konstatováním, že pojetí termínu „marginalita“ se vždy řídí účelem, který je sledován. Pojem dle něj nelze přesně definovat, neboť to komplikují kombinace různých fyzickogeografických, sociálních, ekonomických a politických faktorů. Šimon a kol. (1997) dochází k závěru, že čím liberálnější je agrární politika a čím je nižší ingerence státu, tím při nezměněném prostoru pro odbyt dochází k tendenci posunu marginality směrem k lepším podmínkám. Podobně konstatuje ve své pozdější práci Vígner a kol. (1997), že při realizaci odlišných agrárních koncepcí bude variabilní i marginalita.

Pro účely této práce je za marginalizaci ze zemědělského pohledu považován proces, v jehož důsledku určité zemědělské oblasti ztrácejí životaschopnost při stávajícím využití zemědělské půdy a sociální a ekonomické struktury (Směrnice Rady 268/1975). Toto pojetí z poloviny 70. let minulého století souvisí s charakteristikou LFA stanovenou komunitárním právem v rámci Společné zemědělské politiky zemí Evropských společenství (ES) za účelem poskytování nejruznějších zvýhodnění a specificky územně cílených příjmových kompenzací zemědělcům za působení nepříznivých faktorů na zemědělskou činnost. Šlo o reakci na divergentní regionální situaci v zemědělství ES jak co se týká charakteristik socio-ekonomických (ceny, příjmy, nezaměstnanost, migrace), tak co se týká charakteristik fyzickogeografických (Buller 2001).

Základními kategoriemi LFA platnými na komunitární úrovni od roku 1975 jsou horské oblasti, ostatní méně příznivé oblasti a oblasti se specifickými nevýhodami. V těchto oblastech jsou vedle nízkých příjmů v zemědělství prioritně diskutovány otázky odlivu pracovníků ze zemědělství, depopulace, sociální exkluze, negativních vlivů zemědělství na životní prostředí a nedostatečná konkurenceschopnost místní produkce. Tento diskusní rámec začal být pro Česko aktuální v souvislosti s přistoupením k Evropské unii a sledování jevů v oblasti Lucc se snaží uvedený pohled také využít.

Vývoj vymezení LFA a souvisejících zemědělských dotací v Česku

V Česku jsou LFA a problémy příjmové diferenciací vyplývající z rozdílných geografických podmínek hospodaření zohledňovány formou vyplácení kompenzací zemědělcům v LFA již

dlouhé období. V polovině 60. let vstoupil v platnost zákon o zemědělské dani a na základě komplexního průzkumu půd, stanovištního výzkumu, klimatické regionalizace a geologického průzkumu byla tehdy v Československu vytvořena soustava 139 přírodních stanovišť (78 z nich bylo v ČSR) rozříděných do sedmi klimatických oblastí (šest z nich se nacházelo v ČSR). Tato soustava přírodních stanovišť se stala základem stanovení diferenciálních příplatků zemědělským podnikům na úhradu vyšších reprodukčních nákladů v méně příznivých přírodních podmínkách. Zatřídění katastrálních území do soustavy přírodních stanovišť přetrvávalo až do roku 1988.

V době vzniku uvedené soustavy se většina zemědělských družstev rozkládala na jednom až dvou katastrálních územích a bylo tedy možné poměrně jednoznačně charakterizovat vliv agroekologických podmínek v jednotlivém podniku a stanovit nástroje pro řešení jejich rozdílných dopadů na ekonomiku při celostátně jednotných nákupních cenách. Další vývoj a úpravy diferenciálních příplatků však směřovaly stále více k řešení nedostatku finančních prostředků způsobeného ekonomickými podmínkami a tedy k doplňování cenové úhrady (Sokol 1994). Tím bylo řešení důsledků diferenciální renty narušeno.

Požadavek intenzifikace zemědělství v 70. a 80. letech a snaha o maximální výtěžnost ZPF vedla k rozšíření počtu podniků a ploch s nárokem na diferenciální příplatky. V roce 1967 se v družstevním sektoru diferenciální příplatky vztahovaly k 55 % výměry zemědělských družstev, v roce 1987 již k 75 % celkové výměry. U státních statků se tento podíl zvýšil z 95 % na 97 %. V roce 1987 byl navíc vykázan tak velký rozdíl mezi daní z pozemků (1,3 mld. Kčs v ČSSR) a diferenciálními příplatky (12,3 mld. Kčs v ČSSR), že nerovnováha této soustavy byla zcela patrná. V roce 1967 byly tytéž daně, resp. příplatky 1,1 mld. Kčs, resp. 2,3 mld. Kč (Bonitace československých zemědělských půd a směry jejich využití 1991).

S rostoucí průměrnou velikostí podniků se s postupem času snižovala objektivita zařazení do přírodních stanovišť, a byla na základě výsledků bonitace ZPF vytvořena nová kategorizace 42 produkčně-ekonomických skupin (PES) dle průměrného produkčně ekonomického ocenění BPEJ v katastrálním území (Jančák, Götz 1997). Podle této kategorizace byly vypláceny diferenciální příspěvky, popř. i další typy kompenzací či podpor v období 1989–1992. Podniky v dané PES musely splňovat minimální stanovenou úroveň efektivity při pevně stanovených sazbách daní z pozemků, resp. diferenciálních příplatků. Neřešenými problémy zůstaly zejména horské oblasti s vysokým podílem trvalých travních porostů (TTP), kde byla nižší intenzita výroby přechodně řešena formou korekce základního zařazení zemědělských podniků – při více než 90 % TTP na celkové rozloze podniku došlo k přeřazení subjektu o 3 PES výše (Bonitace československých zemědělských půd a směry jejich využití 1991). Dále byl zjištěn podstatný rozdíl v produkční schopnosti extrémně těžkých mokřých půd, který ovšem nebyl v zařazení dle PES reflektován.

Po roce 1992 problematika LFA jako regionů složených z obcí nebo katastrálních území bez vazby na okresní hranice zcela zřetelně ztratila svoje dosavadní dominantní postavení. Jen pomalu se ve druhé polovině 90. let začala opět objevovat v podobě nově zaváděných podpor na údržbu TTP a na chov skotu masných plemen.

Jejich prostřednictvím se nezbytné finanční prostředky začaly opět dostávat do LFA, a to vymezených maximální průměrnou úřední cenou zemědělské půdy v katastrálním území 4 Kč/m². Průměrná úřední cena zemědělské půdy byla v roce 1993 v Česku 5,02 Kč/m² (Němec 2001). Toto kritérium platilo v Česku pro vymezení LFA na cca 44 % zemědělské půdy od roku 1993 až do roku 2000.

Systematický program pomoci LFA v Česku byl opět zaveden až od roku 1998 v návaznosti na realizaci nového zákona č. 252/1997 Sb., o zemědělství. Ochrana složek životního prostředí, krajinnotvorba a pomoc LFA se tak stávají od roku 1998 základem podpor multifunkčního zemědělství v Česku.

Přestože na uvedený zákon navázala v šestiletém období před vstupem Česka do EU řada nařízení vlády stanovujících programy pomoci zaměřené na LFA, lze konstatovat, že podíl finančních prostředků směřujících do LFA v uvedeném období kontinuálně klesal, a to z 90 % na téměř 50 % celkových čerpaných prostředků dle uvedených nařízení (Stránský 2003).

Za účelem dosažení kompatibility s právními předpisy EU bylo vyhlášeno nařízení vlády 505/2000 Sb., které poskytlo první stabilnější právní základ pro vymezování LFA v období do přistoupení Česka k EU v roce 2004. Nově zdůrazněným cílem politiky realizované dosavadními nařízeními vlády bylo restrukturalizovat české zemědělství ve smyslu snížení zornění zejména v LFA a dále zvýšení výkonnosti zemědělství v příznivých oblastech. Hospodaření na orné půdě tak mělo být v LFA relativně znevýhodněno. Dosavadní opatření na údržbu TTP bylo přeměněno na podpory pastevního chovu hospodářských zvířat v rámci tzv. agroenvironmentálních opatření a na kompenzační příspěvky vyplácené navíc v LFA, a to diferencovaně dle míry znevýhodnění dané oblasti.

Jedním z nejvýznamnějších kroků při zamýšlené harmonizaci s komunitárními právními předpisy mělo být nové pojetí a vymezení LFA na základě souboru kritérií stanoveného s přihlédnutím ke kritériím používaným v EU. Výsledná varianta vymezení LFA přijatá v posledních třech letech před přistoupením Česka k EU však nezohlednila klíčové kritérium hustoty zalidnění či úbytku obyvatelstva a byla z pohledu rozlohy LFA nejvýznamnější (cca 60 % zemědělské půdy). Horské oblasti, ostatní méně příznivé oblasti, oblasti se specifickými nevýhodami a s ekologickými omezeními tak de facto kopírovaly komunitární systém vymezení, ale pouze pokud jde o charakteristiky přírodních podmínek.

Od roku 2001 zemědělská dotační politika v Česku zahrnovala již většinu typů podpor aplikovaných v EU. Výše uvedené nařízení vlády a program SAPARD pak byly prvním krokem ve směru k podporám komunitární politiky rozvoje venkova dle nařízení Rady 1257/99.

S přistoupením Česka k EU vstoupil v platnost tzv. Horizontální plán rozvoje venkova (HRDP). Tento programový dokument nově stanovuje LFA na úrovni obcí (katastrální území používá pouze jako doplněk pro zajištění celistvosti vymezených oblastí) pomocí základních kritérií (viz tab. 2).

Ostatní LFA byly vymezovány jako ucelené oblasti v rámci okresu, jejichž průměrná výnosnost je nižší než 34 bodů (80 % průměru ČR), přičemž průměrná hustota zalidnění v těchto územních celcích v rámci kraje je menší než 75 obyvk./km² a podíl pracujících v zemědělství, lesnictví a rybnářství na ekonomicky aktivním obyvatelstvu je vyšší než 8 %. Pro dosažení ucelenosti vymezených území se uplatnily následující zásady pro zařazování obcí s výnosností vyšší nebo rovno 34 bodů: musí sousedit s územím obcí s bodovou hodnotou nižší než 34 bodů, nesmí zvýšit průměr LFA okresu nad 34 bodů.

Oblasti se specifickými omezeními byly vytvořeny z obcí nebo katastrálních území s průměrnou výnosností menší než 34 bodů (výjimečně z důvodů zajištění ucelenosti vymezeného území menší než 38 bodů) pouze ve vybraných částech republiky, kde má zemědělství dlouhodobě specifické postavení v rámci Česka a je nezbytné jej zde podporovat pro udržení kul-

Tab. 2 – Kritéria vymezení LFA v Česku dle HRDP

Kategorie	Kritéria
Horské oblasti	průměrná nadmořská výška obce větší nebo rovna 600 m n. m., nebo průměrná nadmořská výška obce v rozmezí 500–600 m n. m. a zároveň sklonitost nad 7° na více než 50 % výměry zemědělské půdy v obci
Ostatní méně příznivé oblasti	NUTS IV průměrná výnosnost zemědělské půdy LFA menší než 34 bodů NUTS III hustota zalidnění menší než 75 obyv./km ² podíl pracujících v zemědělství na celkovém počtu ekonomicky aktivních v rámci kraje větší než 8 %.
Oblasti se specifickými omezeními	průměrná výnosnost zemědělské půdy obce menší než 34 bodů

Pramen: HRDP

Tab. 3 – Rozloha LFA v Česku dle HRDP v roce 2003

Kategorie	Celková výměra území		Zemědělský půdní fond		Orná půda		Trvalé travní porosty	
	tis. ha	% z. p.	tis. ha	% z. p.	tis. ha	% z. p.	tis. ha	% z. p.
Horská	1 762,5	22,3	622,0	14,6	254,1	40,9	349,5	56,2
Ostatní	2 204,4	28,0	1 219,0	28,5	889,0	72,9	286,8	23,5
Specifické	607,6	7,7	298,4	7,0	149,8	50,2	127,2	42,6
LFA celkem	4 574,5	58,0	2 139,4	50,1	1 292,8	60,4	763,5	35,7
Oblasti příznivé	3 312,3	42,0	213,5	49,9	1 775,4	83,2	204,8	9,6
Celkem ČR	7 886,7	100,0	4 272,8	100,0	3 068,2	71,8	966,3	22,7

Pramen: HRDP

turního rázu krajiny a zejména pro zabezpečení potenciálu významného z pohledu plnění rekreačních a environmentálně ochranných funkcí (HRDP). Jde zejména o bývalé ostatní LFA, které však nesplnily požadavky na hustotu zalidnění, resp. podíl ekonomicky aktivních v zemědělství (tab. 3).

Kompenzační příspěvek je stanoven na hektar TTP diferencovaně v jednotlivých kategoriích LFA. Vypáčen je na uživatelské půdní bloky podle jejich nově vytvořené evidence. Výše podpory se v současnosti pohybuje přibližně v rozmezí 2 800–4 700 Kč/ha TTP. Kromě LFA by se měl kompenzační příspěvek dále vztahovat také na tzv. oblasti s environmentálními omezeními (cca 20 000 ha v rámci soustavy oblastí NATURA 2000 chráněných dle směrnic Rady 79/409/EHS a 92/43/EHS). V současné době však tato podpora v Česku aplikována není.

Podpory zemědělství poskytované pro zajištění jeho multifunkční role jsou v současnosti pokryty téměř výhradně opatřeními dvou programových dokumentů – již výše uvedeného HRDP a dále operačního programu Zemědělství. Skutečnost, že spektrum projektových i plošných dotací z předchozího nařízení vlády a programu SAPARD zůstalo do značné míry podobné i po přistoupení Česka k EU, jednoznačně po zkušenostech z mnoha změn v průběhu 90. let přispěla k lepší orientaci subjektů podnikajících v zemědělství v nových podmínkách Společné zemědělské politiky.

Srovnání vývoje struktury ploch v LFA s ostatními oblastmi Česka

Zemědělský půdní fond

Vývoj změn rozlohy ZPF v rámci sledovaných oblastí dokumentuje obrázek 2. Z údajů je patrné, že za celé sledované období 1845–2000 byl úbytek ZPF v LFA o 10 % vyšší ve srovnání s vývojem v příznivých oblastech. K nejdynamičtějším úbytkům došlo v době komunistického režimu, kdy např. horské oblasti ztratily téměř třetinu výměry (za celé sledované období 35 %). Avšak také kategorie ostatní LFA zaznamenala znatelný úbytek, překračující 10 %. Za povšimnutí též stojí odlišná dynamika vývoje před a po roce 1948, kdy úbytek ZPF za více než stoleté období 1845–1948 je mnohem nižší než v následných letech.

Orná půda

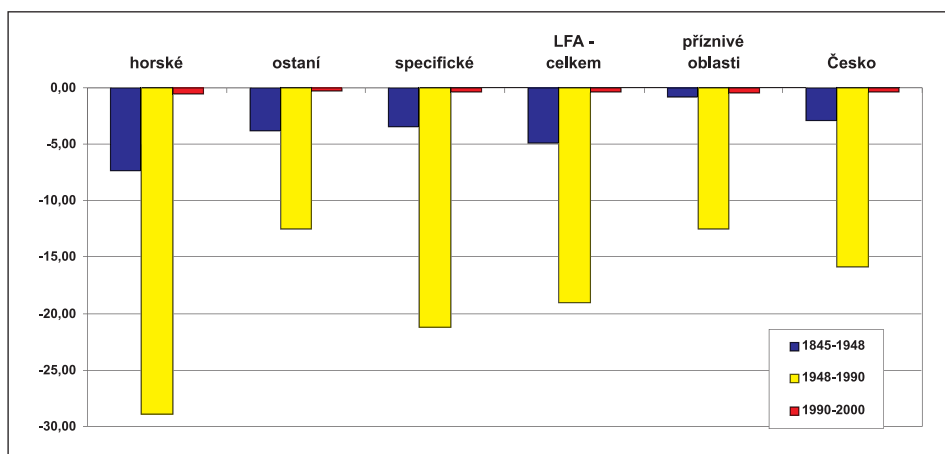
Změny v rámci této kategorie byly časově i územně více diferencovány než u předchozí sledované kategorie. Za celé sledované období jak LFA tak i příznivé oblasti vykazovaly pokles rozlohy orné půdy (Česko jako celek téměř 19% pokles). Podíváme-li se na obrázek 3, zjistíme, že úbytek orné půdy začíná až po roce 1948 (ve skutečnosti však o něco dříve, což je nedostatek stanovení více než stoleté délky prvního časového období; viz Jeleček 1985). Ve sledovaných územích se však rapidně liší dynamika úbytku, když v období 1948–1990 LFA ztratily 23 % rozlohy orné půdy (úbytek u horských a specifických LFA ovšem překročil 30 %) a příznivé oblasti vykazovaly pokles zhruba poloviční. V transformačním období se ještě více polarizoval vývoj v LFA a příznivých oblastech, jelikož změny v rámci sledované kategorie byly koncentrovány převážně do LFA (příznivé oblasti si přibližně zachovaly původní rozlohu orné půdy). Celkový pokles orné půdy v LFA se za toto desetileté období blíží k 10 %. Za zmínku stojí vývoj v rámci horských oblastí. Z údajů na obrázku 3 je zřejmé, že za období 1948–2000 zde poklesla výměra orné půdy o více než 50 % (téměř 1 % ročně), z toho více než 22 % v desetiletém období transformace.

Trvalé travní porosty

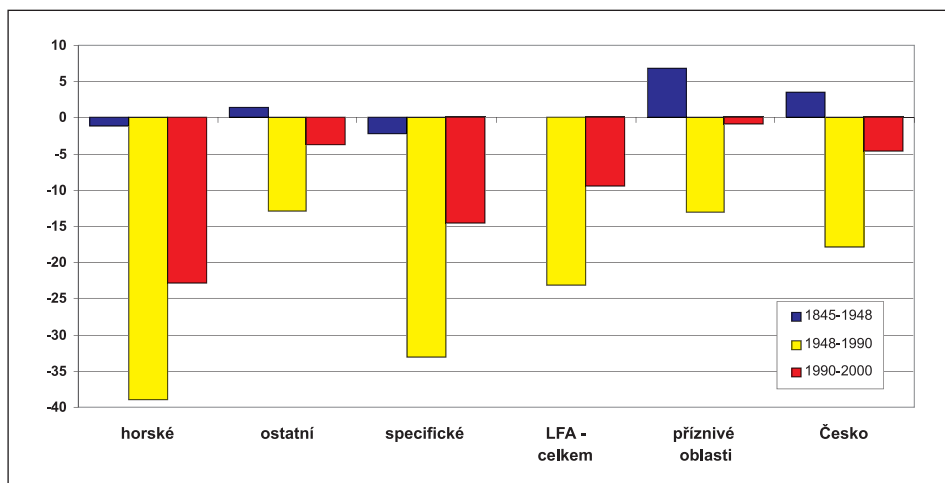
V rámci kategorie TTP můžeme vymezit dvě období se zcela odlišným vývojem (viz obr. 4). První je období do roku 1990, kdy Česko jako celek zaznamenávalo stálý úbytek TTP. V případě příznivých oblastí se pokles blížil ke 40 % v období 1845–1948 a překračoval 30 % v 1948–1990. V těchto letech také LFA, i přes své nepříznivé půdní a geomorfologické podmínky, ztrácelo významně výměru TTP. Zcela odlišný vývoj však nastal po roce 1990, kdy Česko jako celek poprvé v celém sledovaném období zaznamenalo přírůstek rozlohy TTP. Podobně jako u orné půdy je ovšem evidentní územní koncentrace tohoto jevu. Zatrávnění orné půdy bylo totiž v drtivě většině realizováno v LFA, kde se rozloha TTP za deset let zvýšila o více než 20 %. Pro srovnání, příznivé oblasti vykázaly pouze 3% přírůstek.

Závěry

Dosavadní diskuse o regionálním rozvoji a rozvoji venkova potvrdila specifickou roli zemědělství v LFA, zejména pak v horských oblastech. S tím souvisí i otázka ochrany přírody, respektive krajiny v těchto oblastech.

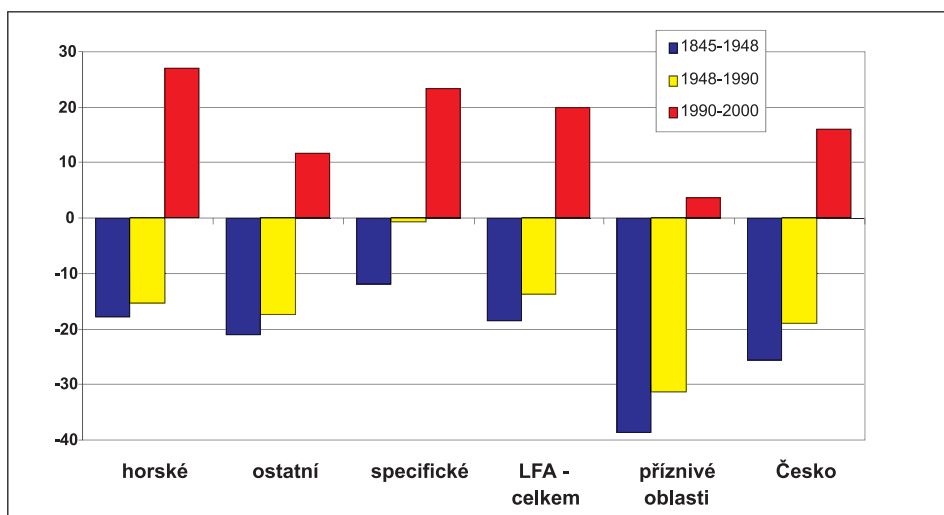
Obr. 2 – Vývoj rozlohy ZPF (%). Zdroj: Databáze LUCC PŘF UK v Praze.

Obr. 3 – Vývoj rozlohy orné půdy (%). Zdroj: Databáze LUCC PŘF UK v Praze.

Z vývoje změn krajiny v celorepublikového pohledu lze vystopovat několik základních trendů, charakteristických pro jednotlivá sledovaná období. První období 1845–1948 je možno z hlediska změn využití půdy považovat za celkem stabilní. Ze zjištěných údajů je však patrné, že již v tomto období započalo opouštění nejméně kvalitního ZPF a na druhou stranu v těchto oblastech svůj podíl začaly postupně zvyšovat lesní plochy.

V období po roce 1948 byly vyhlášeny štedré podpůrné programy pro zemědělskou činnost v LFA, které ovlivnily formu obhospodařování ZPF. Mohlo by se tedy zdát překvapujícím zjištění, že v období komunistického režimu byl zaznamenán výrazný pokles rozlohy orné půdy (resp. ZPF), uvědomíme-li si tehdejší praktikovanou politiku maximální výtěžnosti půdního potenciálu a existenci dosti přísných zákonů na ochranu ZPF. Z dosažených výsledků je však

Obr. 4 – Vývoj rozlohy TTP (%). Zdroj: Databáze LUCČ PŘF UK v Praze.

patrné prohlubování polarizace vývoje struktury ploch v námi sledovaných územních celcích, kterou zapříčinil očividně výraznější úbytek orné půdy v LFA, kde ubylo za období 1948–1990 téměř 20 % ZPF a téměř 25 % orné půdy. V případě orné půdy byl úbytek v LFA o 10 % vyšší než u oblastí příznivých. Tyto závěry potvrzují také Bičík, Kupková (2002), kteří dokumentují významnou koncentraci úbytku ZPF do regionů s méně úrodnými půdami. Na strukturu ploch v tomto období měly však vliv také další významné faktory, jako např. odsun českých Němců, výstavba rozsáhlých investičních celků, rozvoj povrchové těžby uhlí či růst stupně využití mechanizace v zemědělství (viz Bičík, Jeleček, Štěpánek 2001). Tyto další důležité aspekty nelze při závěrečném hodnocení opominout.

Po roce 1990 ztrácejí na krátké období v dotační politice LFA význam a následně přichází změna směřování dotačních prostředků, která byla zacílena na útlum intenzity zemědělského hospodaření v LFA. Z tohoto důvodu vláda začala dotovat snižování rozlohy orné půdy zatravněním či zalesněním (aktivity podílejících se na udržování krajiny). Tato dotační opatření měla zajistit zlepšení plnění mimoprodukční funkce zemědělství. Zemědělci tak mohli čerpat dotace na obhospodařování pozemků s TTP (pravidelné sečení či pastva dobytka). Zatravnění ploch s nízkou produkční schopností lze považovat z pohledu environmentálního a půdně ochranného za pozitivní jev.

Další faktor, který významně ovlivnil nižší produkci zemědělství je celková změna ekonomických podmínek (pokles cen potravin vlivem otevření se bohatě dotovanému evropskému trhu, vysoký růst cen vstupů do zemědělství – hnojiva, pohonné látky a v neposlední řadě také ztráty bývalých exportních trhů) a povětšinou špatná finanční situace zemědělských subjektů, kterým se finančně nevyplatí intenzivně obhospodařovat méně kvalitní ZPF (více např. Bičík, Götz 1996).

Změny v agrárním sektoru a dotační politice měly významný vliv na rapidní změny struktury ploch po roce 1990. Poprvé od roku 1845 byl zaznamenán významný nárůst rozlohy TTP, přičemž zatravnění orné půdy bylo v drtivé většině realizováno v LFA, kde se tak za deset

let zvýšila rozloha TTP o 20 %. Pro srovnání, příznivé oblasti vykázaly pouze 3% přírůstek. V tomto směru lze konstatovat shodu s Bičíkem a Jančákem (2001), kteří ve své studii hodnotí vývoj využití ploch v období 1990–2000 na úrovni bývalých okresů. Dle těchto autorů plných 67 okresů ze 74 charakterizoval úbytek orné půdy a naopak podstatný je nárůst ploch luk a pastvin. Dále dokumentují zformování jakýchsi typologických regionů Česka podle vývoje struktury zemědělské půdy v transformačním období. Dva nejfrekventovanější typy (celkem 37 okresů), jež charakterizuje dynamický úbytek orné půdy, jsou výrazně koncentrovány v horských oblastech pohraničních okresů (s výjimkou okresů Chrudim, Příbram, Olomouc).

Změny dotační politiky a obtížná ekonomická situace v zemědělském sektoru v posledním období měly za následek také zvýšené neobhospodařování ZPF. Vážným problémem většiny LFA se tak stal pokles udržovanosti kulturní krajiny. Uvedený aspekt tato práce založená na statistických datech neumožňuje pokrýt (oficiální statistická data neuvádějí výměru neobhospodařované zemědělské půdy). Pro účel zjištění rozsahu těchto ploch je nutné provést terénní šetření. Z takto provedených výzkumů lze uvést výsledky např. Mareše (2000) či Štycha (2001), kteří ve svých modelových územích, náležejících do LFA, vypočetli až 15% míru neobhospodařovanosti ZPF. Zpráva o stavu zemědělství ČR za rok 2003 např. uvádí rozsah nevyužívané zemědělské půdy cca 170 tis. ha. Na tento nedostatek dat z centrální evidence poukazují též Bičík, Jančák (2001).

Problém uvedené neaktuálnosti dat z evidence by mohla odstranit reforma sběru dat. Při každoroční aktualizaci dat a kontrole výměry zemědělských pozemků by se mohlo využít progresivních metod dálkového průzkumu Země. Tyto metody dosáhly v posledních letech očividného pokroku v možnosti sledování LUCC, a to ve stále detailnějším měřítkovém pohledu.

Srovnáme-li poválečný vývoj LUCC v Česku s vývojem ve vybraných státech střední Evropy, můžeme zjistit mnoho shodných vývojových trendů. Znatelný úbytek jak orné půdy tak i celkové rozlohy ZPF v LFA byl dokumentován na území Slovinska (Gabrovec, Kladnik, Petek 2001) či Rakouska (Krausmann, Haberl, Schulz, Erb, Darge, Gaube 2003). V případě posledně jmenovaného státu začala výrazná transformace orné půdy v TTP mnohem dříve, než v případě Česka. Svoji roli hrály nejen poněkud horší přírodní podmínky tohoto státu, avšak také odlišný politicko-ekonomický režim.

Závěrem nutno konstatovat, že stav struktury zemědělské půdy je zatím nestabilizovaný a v nejbližších letech lze předpokládat další pohyb. Budoucí vývoj ovlivní jak faktory vnější (např. vývoj světových cen zemědělských komodit), tak vnitřní, dané daleko výraznějším vlivem přírodních podmínek na intenzitu zemědělského hospodaření a podmínkami celkového regionálního rozvoje jednotlivých regionů Česka.

Literatura

- ANDREOLI, M. a kol. (1989): I sistemi agricoli in aree marginali. Aspetti socio-economici. In: Zanchi, C. ed. Sistemi agricoli marginali. Mugello-Alta Romagna-Garfagnana – Alto Reggiano. Firenze, s. 281–474. Cit. in: Havlíček, T., Chromý, P. (2001).
- BALDOCK, D. a kol. (1996): Farming at the Margins: Abandonment of Redeployment of Agricultural Land in Europe. London/The Hague, IEEP/LEI-DLO, 154 s.

- BIČÍK, I. (2002): Dynamic land use in the Czech Republic: Data sources, research methods and compatibility. In: *Land Use Changes in Comparative Perspective*. Himiyama, Y., Hwang, M., Ichinose, T. (eds.): Chapter 19. Oxford & IBH Publishing, New Delhi, s. 21–30.
- BIČÍK, I., GÖTZ, A., JANČÁK, V., JELEČEK, L., MEJSNAROVÁ, L., ŠTĚPÁNEK, V. (1996): Land Use/Land Cover Changes in the Czech Republic 1845–1995. *Geografie–Sborník ČGS*, 101, č. 2, s. 92–109.
- BIČÍK, I., CHROMÝ, P., JANČÁK, V., JELEČEK, L., KUPKOVÁ, L., ŠTĚPÁNEK, V., WINKLEROVÁ, J. (2001): Land Use/Land Cover Changes in Czechia Over the Past 150 Years – An Overview. In: Himiyama, Y., Mather, A., Bičík, I., Milanova, E.V. (eds.): *Land Use/Cover Change in Selected Regions in the World*. Vol. I, Part IV, Issued by IGU SG LUCC. IGU–LUCC Research Reports IL-2001-01, Institute of Geography, Hokkaido University of Education, Asahikawa, s. 29–39.
- BIČÍK, I., JANČÁK, V. (2004): The Transformation of the Czech Agriculture after 1990. In: Drbohlav, D., Kalvoda, J., Voženílek, V. (eds): *Czech Geography at the Dawn of the Millenium*. ČGS, Univerzita Palackého, Olomouc, s. 279–292.
- BIČÍK, I., JANČÁK, V. (2001): České zemědělství po roce 1990. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 4, s. 209–221.
- BIČÍK, I., JELEČEK, L. (1995): Metodika hodnocení změn půdního fondu České republiky v posledních 150 letech. In: *Půda v ekonomických souvislostech*. Sborník ze semináře VÚZE 2.–6. 10. 1995, VÚZE, Praha, s. 106–109.
- BIČÍK, I., JELEČEK, L., ŠTĚPÁNEK, V. (2001): Land-Use Changes and their Social Driving Forces in Czechia in the 19th and 20th Centuries. *Land Use Policy*, 18, č. 1, s. 65–73.
- BIČÍK, I., GÖTZ, A. (1996): Regionální aspekty transformace českého zemědělství. In: Hampl, M. a kol.: *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*. Přírodovědecká fakulta UK, Praha, s. 219–238.
- BIČÍK, I., KUPKOVÁ, L. (2002): Long term changes in land use in Czechia based on the quality of agricultural land. In: Bičík, I. *et al.* (eds): *Land Use/Land Cover Changes in the Period of Globalization*. Proceedings of the IGU-LUCC International Conference Prague 2001, Praha, s. 31–43.
- BULLER, H. (2001): *Agricultural Change and the Environment in Western Europe*. Rpt. no. 37, London, HMSO.
- JANČÁK, V., GÖTZ, A. (1997): *Územní diferenciacie českého zemědělství a její vývoj*. KSGRR PřF UK, Praha, 82 s.
- JELEČEK, L. (1985): *Zemědělství a půdní fond v Čechách ve 2. polovině 19. století*. Academia, Praha, 283 s.
- GABROVEC, M., KLADNIK, D., PETEK, F. (2001): Land use changes in the 20th century in Slovenia. In: Himiyama, Y., Mather, A., Bičík, I., Milanova, E. L. (eds.): *Land use/cover changes in selected regions in the world*. I, IGU/LUCC, s. 41–52.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 1–11.
- KRAUSMANN, F., HABERL, H., SCHULZ, N.B., ERB, K., DARGE, E., GAUBE V. (2003): Land-use change and socio-economic metabolism in Austria. Part I: driving forces of land-use change: 1950–1995. *Land Use Policy*, 20, č. 1, s. 21–39.
- KUPKOVÁ, L. (2001): *Analyza vývoje české kulturní krajiny v období 1845–2000*. Doktorská dizertace, PřF UK, Praha, 218 s.
- MAREŠ, P. (2000): *Historické změny krajiny dolního Posázaví sledované pomocí GIS*. Diplomová práce. Ústav pro životní prostředí a Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, Praha, 176 s., příl.
- MAREŠ, P., ŠTYCH, P. (2004): Historical changes of Czech landscape 1845–2000 and their natural and social driving forces studied on different spatial levels.
- NĚMEC, J. (2001): *Bonitace a oceňování zemědělské půdy České republiky*. Praha, VÚZE, 256 s.
- SCHMIDT, M. H. (1998): An integrated systemic approach to marginal regions: from definition to development policies. In: Jussila, J., Leimgruber, W., Majoral, R., eds.: *Perceptions of Marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space*, s. 45–66. Cit. in: Havlíček, T., Chromý, P. (2001).
- SOKOL, Z. (1994): *Příjmová disparita zemědělství. Teoretická a metodologická studie*. Praha, VÚZE, 32 s.
- STRÁNSKÝ, R. (2003): *Méně příznivé oblasti pro zemědělství*. Magisterská práce. KSGRR PřF UK, Praha, 72 s.
- ŠÍMON, J. *et al.* (1997): *Zemědělství v marginálních oblastech*. Studijní zpráva. Rostlinná výroba, č. 3, ÚZPI, Praha, 36 s.

- ŠROLLER, J. a kol. (2001): Pěstitelské soustavy v marginálních oblastech. *Zemědělské informace* 6/2001, ÚZPI, Praha, 46 s.
- ŠTYCH, P. (2001): Hodnocení dlouhodobých země využití půdy ve vybraných územích Sedlčanska. *Magisterská práce*. UK v Praze, PŘF, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 126 s., příl.
- ŠTYCH, P. (2003): Hodnocení vlivu nadmořské výšky reliéfu na vývoj změn využití ploch Česka 1845, 1948 a 1990. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): *Geografie na cestách poznání. UK v Praze, PŘF, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje*, s. 59–70.
- VIGNER, J. (1995): Vývoj pozice marginality – rozsah submarginálních oblastí a jejich předpokládaná regionální alokace v období 1994–2000. *Podkladový materiál. VÚZE, Praha*, 18 s.
- VIGNER, J. *et al.* (1997): Modelování rozsahu českého zemědělství a předpoklady jeho konkurence. *Podkladový materiál. VÚZE, Praha*, 20 s.
- WINKLEROVÁ, J. (2003): Potvrdí vývoj využití ploch ve vybraných modelových územích v letech 1845–2000 obecné trendy? In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): *Geografie na cestách poznání. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha*, s. 71–82.

Další zdroje:

- Bonitace československých zemědělských půd a směry jejich využití. *Souhrn 1.–5. díl, MZe, Praha 1991*, 48 s.
- Horizontální plán rozvoje venkova ČR pro období 2004–6 (HRDP). *Ministerstvo zemědělství ČR, Praha 2004*.
- Zpráva o stavu zemědělství ČR za rok 2003. *Ministerstvo zemědělství ČR, Praha 2004*.

Přemysl Štych

Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra aplikované geoinformatiky a kartografie, Albertov 6, 128 43 Praha 2
e-mail: stych@centrum.cz

Radek Stránský

Ministerstvo zemědělství ČR, Těšnov 17, 117 05 Praha 1
e-mail: Radek.Stransky@mze.cz

Druhé bydlení v periferních oblastech

DANA FIALOVÁ, JIŘÍ VÁGNER

Objekty druhého bydlení jako součást systému osídlení

Objekty druhého bydlení (ODB) představují na území Česka cca 20 % z úhrnu všech obytných staveb. Polovina připadá na rekreační chalupy, tedy objekty původně sloužící k trvalému bydlení, u nichž došlo k přeměně funkce z obytné na rekreační. Druhou polovinu tvoří chaty a rekreační domky, stavěné již primárně pro plnění funkce rekreační. Již ze samotného podílu těchto objektů vyplývá významná úloha druhého bydlení jak v současné struktuře osídlení, tak i v jejím vývoji (Vágner, Fialová 2004, s. 38).

Sídelní síť vznikla a přetvářela se v průběhu historického vývoje podle potřeb společnosti a její ekonomiky. Základní tendence vývoje osídlení Česka je možné vysledovat na základě dat o rozmístění obyvatelstva, která jsou k dispozici od roku 1869, neboť obyvatelstvo představuje v období uplynulých cca 150 let reprezentativní charakteristiku pro vyjádření velikosti a významnosti sídel. Počty objektů druhého bydlení a potenciální počty rekreatantů umožňují zohlednit, která sídla a v jaké míře plní funkci rekreační.

Od druhé poloviny 19. století docházelo k dynamickým změnám v systému osídlení, k procesu urbanizace a v období mezi světovými válkami (především v blízkém zázemí Prahy a Brna) i k procesu suburbanizace, který byl však ve válečném i v poválečném období autoritativně zbrzděn. Důsledkem toho došlo k vylidňování venkova a k následnému zvyšování koncentrace obyvatel ve městech, která přineslo řadu ekologických problémů. Sítila potřeba pobytu mimo město ve volném čase. Tento dřívější přepych, umožněný pouze nejmajetnějším, se stal rozšířeným jevem. Zasáhl všechny vrstvy obyvatelstva, ve formách pro ně přijatelných, ať se již jedná o jevanské vilky státních úředníků z Královských Vinohrad, či vznikající tramské osady především dělnické mládeže, které se tak stávají zárodkem nového typu sídel, sídel víkendových a rekreačních. Tato potřeba nedosahuje v meziválečném období takové masovosti jako po druhé světové válce.

Poválečný vývoj našeho systému osídlení byl deformován socialistickým plánováním. Za jeden z jeho důsledků můžeme považovat právě masové rozšíření jevu nazývaného druhé bydlení. Bezprostředně po válce dochází k mimořádným přesunům obyvatelstva v pohraničních oblastech. Obyvatelstvo německé národnosti je odsunuto a probíhá následné znovuosídlování českým a slovenským obyvatelstvem z vnitrozemí; dosídlení je ovšem pouze částečné. To má za následek opuštění bytového fondu – venkovských usedlostí a chalup, především v pohraničí, ale i ve vnitrozemí postiženém vystěhováním Němců (např. Jihlavsko, Mělnicko, severní Morava) a v územích za 2. světové války zabraných okupační armádou

(např. cvičiště SS na Neveklovsku – po válce téměř nedosídlené). Tyto objekty posloužily v pozdějším období jako velice lukrativní nabídka pro rekreační využití prostřednictvím chalupaření, které v 60. letech započali zejména příslušníci uměleckých a intelektuálních kruhů. Stejný osud potkal i objekty ve vnitrozemí, jejichž obyvatelé v období realizace tzv. socialistické industrializace v padesátých a částečně i v šedesátých letech se stěhují do měst. Jedná se o obyvatele mladšího produktivního věku, jejichž rodiče v objektech na venkově dožívají a děti tyto objekty využívají k rekreaci. Zde je na místě podotknout, že právě chalupaření se ve značné míře zasloužilo o zachování původního stavu a architektonického vzhledu, nejen řady objektů, ale i existence drobných sídel.

Pokud hovoříme o nabídce, je podstatné zmínit se také o poptávce a jejích příčinách. Za jeden z důvodů, proč vznikala poptávka po objektech druhého bydlení, můžeme považovat charakter bytové výstavby a bytové politiky vůbec. Po roce 1948 došlo ke značnému omezení a pokřivení tržních vztahů. Navíc měnová reforma v roce 1953 „ožebračila“ velké množství obyvatelstva. Rozvoj individuální bytové výstavby byl omezen na řadu let a samotný suburbanizační proces byl zcela utlumen (na rozdíl od severoamerických a západoevropských zemí). Vedly k tomu jak společensko-ekonomické, tak legislativně-dírektivní důvody.

Vliv na deformaci přirozeného vývoje systému osídlení měly v první řadě dvě legislativní normy. Byl to především Zákon č. 53 Sb./1966 o ochraně zemědělského půdního fondu a Usnesení vlády č. 283 z roku 1971, zavádějící do praxe střediskovou sídelní soustavu. Zákon o ochraně zemědělského půdního fondu umožňoval např. pro rozvoj města využít pouze plochy, které se nalézaly uvnitř administrativní hranice (hlavní důvod pro dvojnásobné rozšíření administrativní Prahy v roce 1968 a v roce 1974). Přesto však i tak docházelo k problémům s vynětím ploch ze zemědělského půdního fondu a k neodůvodněné ochraně zemědělské půdy. Rozvoj rozptýleného bydlení v soukromých rodinných domcích, kde je nutný větší zábor půdy než při výstavbě v intravilánu obcí či v kompaktní části města, neměl takto možnost se prosadit. Zde také nacházíme vysvětlení, proč se většina lokalit objektů druhého bydlení vzniklých na přelomu 60. a 70. let nachází buď v návaznosti na intravilán obce, nebo v místech obtížně dostupných, která nebyla vhodná pro obdělávání půdy těžkou mechanizací (Fialová 2000).

Cílem střediskové soustavy osídlení bylo přímo regulovat rozvoj, resp. stagnaci jednotlivých sídel. Vycházelo se z teze, že česká sídelní soustava s cca 15 000 sídly je příliš hustá a způsobuje neúměrné náklady na fungování technické a sociální infrastruktury (Ptáček 1996). Sídla byla rozlišena do čtyř kategorií. Investice byly soustředovány do střediskových obcí obvodního a místního významu – kategorie sídel rozvojových; ostatní sídla byla rozdělena na nestředisková trvalého významu a nestředisková ostatní. Právě sídla spadající do poslední kategorie byla de facto odsouzena k zániku, neboť postupné omezování a rušení socioekonomických aktivit (škol, obchodů, zdravotních středisek) přiměla mladší část populace k odchodu. K depopulaci paradoxně docházelo i v sídlech ležících v metropolitních územích. Došlo tak k vytvoření „vnitřních periferií“ zvláště kolem hranic krajů čímž se rozšířil prostor pro nabídku objektů k rekreačnímu využití (Musil 1988; Havlíček, Chromý 2001). Vznik velkého množství rekreačních sídel (lépe používat termín rekreačních lokalit) především v druhé polovině 20. století, měl nezanedbatelný vliv na současnou podobu soustavy osídlení, neboť docházelo k zahuštění stávající sítě sídel. Nová sídla většinou vznikala na místech, kde nikdy v minulosti trvalé osídlení nevzniklo (strže, příkré svahy v údolí řek

a potoků, lokality na lesní hraně), jelikož taková místa neodpovídala dominantní funkci venkovských sídel, totiž zajištění zemědělské výroby.

Rozmístění objektů druhého bydlení v Česku s důrazem na chalupy a periferní oblasti

Při Sčítání 1991 bylo zjištěno na území Česka 395 752 rekreačních objektů, z toho 54 % rekreačních chat a domků (Kučera 1992a). Počet rekreačních objektů tedy od roku 1970 vzrostl více než dvaapůlkrát. Z toho počet chat a rekreačních domků o 62 %, ale rekreačních chalup (vyčleněných i nevyčleněných) více než sedmkrát! Déle trvající depopulace perifernějších venkovských oblastí nabízela větší počet venkovských usedlostí, zájem o chaty poklesl.

Výrazné zvýšení počtu objektů druhého bydlení během sedmdesátých a osmdesátých let bylo tedy způsobeno především převodem téměř 160 000 dříve trvale obydlených venkovských usedlostí a rodinných domů k rekreačnímu využívání. To vysvětluje i značný úbytek trvale obydlených domů ve venkovských sídlech. Nová výstavba chat (82 000) měla zhruba jen poloviční váhu.

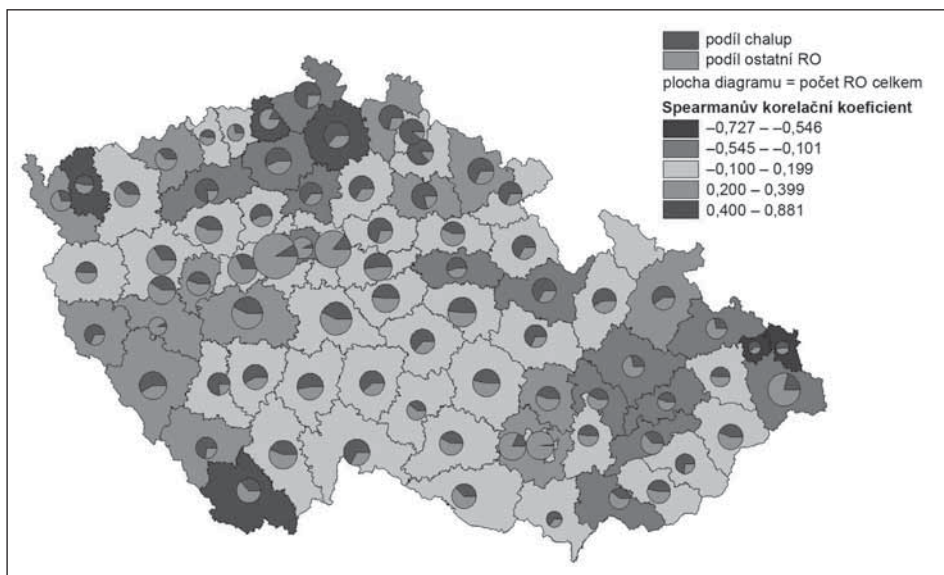
Lze předpokládat, že skutečný počet rekreačních objektů ve vlastnictví fyzických osob v Česku se po roce 2000 pohybuje okolo 500 000, u mnoha neobydlených bytů totiž nebyl důvod neobydlenosti zjištěn. Jiné objekty, uváděné jako trvale obývané, sloužily de facto pouze k rekreačním účelům, mnohé objekty nejsou vůbec statisticky podchyceny (zahradní chaty) apod. Rekreační objekt mělo v roce 2001 k dispozici 11,3 % bytových domácností (www.czso.cz), tento podíl se od roku 1971 téměř zdvojnásobil.

Rozmístění objektů druhého bydlení v Česku a jejich koncentrace jsou poměrně heterogenním jevem, třebaže se druhé domy alespoň v minimálním počtu vyskytují prakticky po celém území republiky. Úplně chybí pouze v malém množství obcí. Převážná většina objektů druhého bydlení (ODB) se však koncentruje do okolí středních a hlavně velkých měst a tvoří jejich rekreační zázemí. Rekreační objekty se soustřeďují především do údolí vodních toků, kolem přehrad a velkých rybníků, na okraje lesních komplexů, do horských podhůří i přímo do výše položených oblastí. Významnou roli hraje i kvalita životního prostředí, veřejné dopravy, časová dostupnost automobily, příp. infrastruktura a vybavenost službami.

Chaty a rekreační domky se pak spíše koncentrují blíže měst, vodních ploch a toků. Chalupy je možno spatřit v omezené míře téměř na celém území republiky, hlavně v podhorských a horských oblastech, kde svým rázem a vybavením umožňují zimní rekreaci i častější celoroční využívání. Vysokou koncentraci ODB do řídkěji osídleného venkovského prostoru dokazuje fakt, že třetina rekreačních objektů leží na území obcí do 500 obyvatel, téměř tři čtvrtiny na území obcí do 2 000 obyvatel. Značnou roli hrají samozřejmě procesy integrace a dezintegrace, obecně však stále platí tendence, že „čím menší obec, tím v průměru vyšší váha staveb sloužících k rekreaci“ (Kučera 1992b, s. 9).

Uvažovali jsme, že za jednu z možných charakteristik perifernosti by se dal považovat podíl chalup (vyčleněných i nevyčleněných – vzhledem k rozdílným přístupům k vyčleňování v jednotlivých okresech pracujeme s jejich součtem) na celkovém počtu objektů druhého bydlení. Tento jev demonstruje obr. 1 (Fialová, Marada 2002).

Dominantní podíl chalup je zřetelný u některých perifernějších horských a podhorských okresů, většinou pohraničních, s výhodnými podmínkami i pro další komerční a sezónní

Obr. 1 – Podíl chalup na všech objektech druhého bydlení

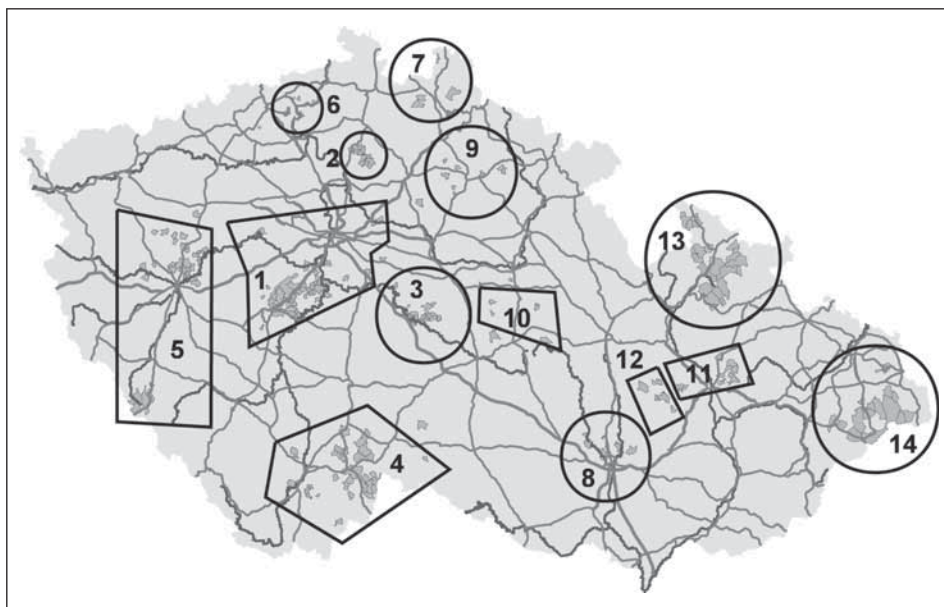
Zdroj: Fialová, Marada 2002

(zimní) formy a aktivity cestovního ruchu a rekreace (Krkonoše – Semily, Trutnov 89 %; Šumava – Prachatice 72 %; Děčín 70 %; Jindřichohradecko; Jeseníky; Vizovické a Hostýnské vrchy). Výrazně nadpoloviční podíl chalup byl však zjištěn i u některých okresů tzv. vnitřní periferie, např. okr. Louny, Strakonice, Tábor a části Vysočiny (Havlíčkův Brod, Pelhřimov) či dokonce v periferních částech vzdálenějšího rekreačního zázemí aglomerací (Kolín, Mělník, Nymburk, pohraniční Liberecko a Jablonecko, Chrudim). V absolutním počtu chalup se výrazně prosazují i Benešovsko, Příbramsko, Plzeňsko a Žďársko (Vágner 1999). Stále přetrvává platnost obecného tvrzení, že „čím větší jsou soustředění rekreačních objektů, čím je jich více a čím blíže jsou u města, tím výrazněji převažují chaty nad chalupami.“ (Kučera 1992b, s. 17).

Výzkumy rekreativity obyvatelstva, především na základě materiálů ČSÚ (Vágner, Fialová 2004) zajímavě ukázaly, že nejvyšší podíly vlastníků ODB na celkové populaci nejsou pouze u velkých měst (Plzeň, České Budějovice, Praha), ale v první desítce figurují také okresní města jihočeská, pošumavská a z Vysočiny (např. Pelhřimov – 22 % domácností vlastních ODB).

Výsledky terénních a dotazníkových šetření v modelových oblastech

Jedním z hlavních cílů projektu GAČR „Regionální diferenciacie druhého bydlení v ČR a vztah k jiným formám cestovního ruchu“ bylo provedení terénních a dotazníkových šetření v modelových oblastech, které proběhlo většinou v období 2001–3 (Vágner, Fialová 2004). Zkoumané regiony včetně znázornění sledovaných katastrálních území ukazuje obr. 2.

Obr. 2 – Modelové oblasti s prováděným terénním a dotazníkovým šetřením

Zdroj: Vágner, Fialová 2004. Oblasti: 1 – Střední Čechy; 2 – Kokořínsko; 3 – Kutnohorský; 4 – Jižní Čechy; 5 – Plzeňsko; 6 – Ústecko; 7 – Liberecko; 8 – Brněnsko; 9 – Jičínsko; 10 – Chrudimsko; 11 – Olomoucko; 12 – Prostějovsko; 13 – Jeseníky; 14 – Beskydy.

Pro účely tohoto příspěvku byly modelové regiony rozděleny do třech skupin (viz tab. 1), z nichž první dvě lze považovat za příklad periferních oblastí (vnitřní periferie a pohraničí). Samozřejmě se jedná o rozdělení velmi hrubé a účelové, sledované regiony jsou často heterogenní a obsahují lokality a prvky např. jak vnitřní, tak pohraniční periferie. Některé oblasti, zařazené do jednoho z typů periferních regionů demonstrují dokonce prvky vzdálenějšího zázemí aglomerace. Z výsledků šetření vyplývají následující zajímavá zjištění zásadnější povahy.

Zhruba 60 % respondentů bylo dotazováno v široce definovaných periferních oblastech – cca třetina v pohraniční (PH) a čtvrtina ve vnitřní periferii (VP).

Jedním ze základních trendů současnosti i v perspektivě je změna funkce druhého bydlení, především na bydlení sezónní a trvalé. K trvalému bydlení dnes de facto slouží již více než pětina ODB ve vnitřní periferii. To je větší podíl než v těsném zázemí aglomerací, kde je vyšší podíl chat, tlak na novou výstavbu, rekreanti mají krátkodobější vztah k lokalitě, zatímco v periferiích se i příslušníci mladší generace často vrací do míst bydliště svých předků, i z důvodu zachování nemovitostí. Více než polovina respondentů nevyklučuje trvalé bydlení ve všech typech modelových regionů.

Co se týče úvah o přeměně funkce rekreačního objektu na komerční využití, větší šance jsou doloženy na periferii (přes 20 % objektů), zřejmě především díky větší škále možných rekreačních aktivit (lyžování, turistika apod.), v oblastech atraktivních pro pobyty v pronájmu či v penzionech.

Tab. 1 – Vybrané výsledky dotazníkového šetření v modelových oblastech

Typ regionu	Vnitřní periferie (VP)	Pohraničí (PH)	Zázemí aglomerace (ZA)
Počet respondentů	998	1 283	1 642
K trvalému bydlení (%)	21	16	14
Nevylučuje možnost (%)	57	56	58
Odmítá komerční využití (%)	79	74	86
Průměrná zastavěná plocha (m ²)	63	75	50
Průměrná plocha parcely (m ²)	763	1 061	731
Průměrný počet lůžek	5,5	5	5
Počet rodin	2,0	2	2
Počet osob	5,8	6	5
Objekt do 30 km od bydliště (%)	57	35	55
Vlastníci v poproduktivním věku (%)	37	32	40
Vzdělání SŠ s maturitou a VŠ (%)	63	72	59

Zdroj: Dotazníkové šetření prováděné KSGRR PFF UK v Praze v letech 1991–1999, řešitelskými pracovišti grantového projektu Regionální diferenciacie druhého bydlení v Česku a vztah k jiným formám cestovního ruchu (GA ČR 2001–2002). Upraveno z Vágner, Fialová 2004, s. 228–229.

Pozn.: VP – Kokořínsko, Kutnohorsko, Plzeňsko, Jičínsko, Chrudimsko; PH – Jižní Čechy, Liberecko, Jeseníky, Beskydy; ZA – Střední Čechy, Ústecko, Brněnsko, Olomoucko, Prostějovsko.

Z morfologických a velikostních charakteristik je zastavěná plocha i plocha parcely v pohraničních oblastech cca o 50 % větší než v zázemí aglomerací a ve vnitřní periférii cca o 25 %. Počet lůžek (5–5,5), využívajících osob (5–6) i rodin (2) je podobný. Ukazuje se, že tyto charakteristiky jsou dány především určitou nivelizací demografických a sociálních faktorů, jež mají dokonce větší vliv, než je velikost a vybavenost objektu. (Vůbec není výjimkou, že např. v malé srubové chatce v těsném zázemí velkoměsta se s častější frekvencí rekreuje více lidí než ve velké chalupě na rozsáhlém pozemku ve vzdáleném pohraničí).

Ve vymezených pohraničních periferních regionech se přirozeně častěji rekreují lidé ze vzdálenějšího trvalého bydliště než v případě zázemí aglomerací, které často celé leží v okruhu 30 km. U zkoumaných vnitřních periférií byl však zjištěn podíl krátké dojíždky též nad 50 %, především proto, že sem spadají četná zázemí regionálních a okresních center.

Zázemí aglomerací je dominantní oblastí rekreace důchodců (40 % vlastníků) – spadá sem velká část tradičních chatových (trampských) osad, setrvačnost vlastnictví ODB původními vlastníky je značná. V perifériích, především pohraničních, směřuje struktura vlastníků více směrem k mladším generacím (cca o 8 % méně důchodců). Vzdálenější objekty si díky pozdějšímu uvolnění domovního fondu (prostorová a hierarchická difúze – Hägerstrand 1967), vyšší finanční náročnosti na dojíždku, údržbu, horší dostupnosti a dalším faktorům více dopřávají vzdělanější a bohatší mladší vlastníci. Tato území, i vzhledem k rozlehlejšímu a izolovanějšímu pozemkům, přispívají k větší individualizaci druhého bydlení (podnikatelé, umělci, intelektuálové, vyhledávající klid) ve srovnání s koncentrovanými, rušnými chatovými osadami z předválečné i socialistické éry, s těsnějšími (prostorovými i sociálními) kontakty mezi rekreanty.

Závěr

Pokusili jsme se na základě statistických dat i výsledků z dlouhodobějších terénních a dotazníkových výzkumů prokázat, že druhé bydlení je významným prvkem nejen v zázemí aglomerací, ale i v periferiích pohraničních, vnitřních, či na okrajích rekreačních zázemí velkých měst Česka.

Vyšší intenzita i význam chalupaření v periferních oblastech přináší pozitivní rysy, především co se týče stabilizace sídelní soustavy. Často dochází díky individuální rekreaci k de facto „umělému přežívání“ sídla téměř či úplně bez trvalého obyvatelstva a základní infrastruktury. Druhé bydlení tak napomáhá snižování depopulace krajiny i k zachování architektonických hodnot objektů i kulturní krajiny. Naopak chatové lokality (především ze 70. a 80. let 20. století), bez přirozeného tradičního vztahu osídlení a krajiny, ekologicky i esteticky krajinu často narušující, se z větší části vyskytují spíše v zázemí aglomerací.

Zřetelným trendem je přeměna funkce objektů druhého bydlení nejen na funkci komerční (objekty volného cestovního ruchu, služeb), především v horských, podhorských, krajinně cenných periferních oblastech se širokou škálou možností aktivit, hlavně sportovních. Dominantní změnou funkce by i v budoucnu měl být přechod na sezónní a trvalé bydlení, který se projevil již u zhruba 20 % objektů s mírně vyšší četností ve vnitřní periférii. Tyto deurbanizační trendy ve většině typů periferních oblastí se budou pravděpodobně prohlubovat a souvisejí především s generační výměnou vlastníků a rekreatantů.

Literatura

- BIČÍK, I. a kol. (2001): Druhé bydlení v Česku. UK PřF KSGRR Praha, 167 s.
 Český statistický úřad, <http://www.czso.cz>. 2. 12. 2004.
- FIALOVÁ, D. (2000): Transformace druhého bydlení v Česku (na příkladu zázemí Prahy). Disertační práce. KSGRR PřF UK, Praha, 130 s.
- HÄGERSTRAND, T. (1967): Innovation Diffusion as a Spatial Process. University of Chicago, 139 s.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, s. 1–11.
- KUČERA, M. (1992a): Hlavní směry dojíždky do objektů individuální rekreace. Zprávy a rozborů ČSÚ, 35 s.
- KUČERA, M. (1992b): Rekreační objekty v České republice. Statistika, č. 8–9, s. 337–347.
- MUSIL, J. (1988): Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení. Územní plánování a urbanismus, XV, č. 2, s. 67–72.
- Předběžné interní materiály ČSÚ ze Sčítání LDB 2001.
- FIALOVÁ, D., MARADA, M. (2002): Chalupářství: příklad venkovské turistiky. In: Hasman, J. a kol. (ed.): Cestovní ruch v České republice. Problémy a možnosti jejich řešení. JČU ZF KCR, Tábor, s. 116–123.
- PTÁČEK, P. (1996): Suburbanizační proces v zázemí Prahy. Magisterská práce. KSGRR PřF UK, Praha, 104 s.
- VÁGNER, J. (1999): Geografické aspekty druhého bydlení v Česku. Disertační práce. KSGRR PřF UK, Praha, 201 s.
- VÁGNER, J., FIALOVÁ, D. (2004): Regionální diferenciaci druhého bydlení v Česku. KSGRR PřF UK, Praha, 286 s.

Dana Fialová, Jiří Vágner

Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2

e-mail: danafi@natur.cuni.cz, vagner@natur.cuni.cz

Příspěvek k metodice vymezení periferních oblastí: modelové území okresu Prachatice

JAN PILEČEK

Příspěvek byl připraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autor děkuje GA ČR za podporu.

Úvod

Článek se zabývá metodikou vymezení periferních oblastí. Tato problematika představuje důležitou součást komplexního studia polarizace prostoru, jež patří v poslední době k velice aktuálním tématům na poli geografického výzkumu, podobně jako např. problematika transformačních procesů, regionálního rozvoje a regionální politiky. Od začátku devadesátých let 20. století byly v Česku totiž nastartovány přirozené procesy, které se projevují diferenciací prostoru. V transformačním období docházelo k prohlubování rozdílů, a to v celém komplexu znaků charakterizujících sociální a ekonomickou vývojovou dynamiku a zprostředkovaně i dosaženou úroveň. Zvyšování rozdílů a nerovnoměrný vývoj také přivodil sociálně-regionální problémy zvláště v pánevních a v některých periferních venkovských oblastech (Hampl 2001).

Příspěvek vychází z autorovy ročníkové práce (Pileček 2004). Má dva hlavní cíle, v oblasti metodické je cílem diskutovat vhodnost použití dostupných ukazatelů a metod jejich zpracování při vymezení periferních oblastí. Druhým, konkrétnějším cílem, je pak vlastní vymezení periferních (potažmo jádrových) oblastí v území okresu Prachatice. Autorem byly sestaveny tři odlišné metody s pracovními názvy „Pořadí“, „Medián“, „Průměr“, které různými způsoby pracují s třináctičlenným souborem ukazatelů na úrovni 65 obcí okresu Prachatice.

Předpokladem je, že a) hlavní dopravní tahy (především silniční) mají velký vliv na formování jádrových oblastí; b) míra perifernosti se bude zvyšovat s poklesem počtu obyvatel jednotlivých obcí; c) výsledné vymezení periferních oblastí se použitím tří odlišných statistických metod nebude navzájem příliš lišit a d) periferní oblasti jsou na území okresu Prachatice rozloženy v celé jeho jihozápadní, jižní a jihovýchodní části (zejména z důvodu špatné dopravní dostupnosti této oblasti, nízké hustoty zalidnění, vyšší zaměstnanosti v průměru, vyšší míry nezaměstnanosti a vyšší lesnatosti jednotlivých obcí).

Vymezování periferních oblastí na území Česka

Procesy polarizace prostoru a problémem vymezení periferních oblastí se čeští autoři začali podrobněji zabývat zhruba koncem osmdesátých let 20. století (Havlíček, Chromý 2001). Z tohoto období pochází práce Hampla, Gardavského a Kühnla (1987). Samotným periferním územím věnoval dále pozornost Musil (1988). Cílem bylo, pomocí shlukové analýzy a na bázi generelových jednotek, vymezit oblasti vyžadující si zvláštní ekonomickou a sociální péči. Hlavním výstupem pak byla mapa vnitřních periferií na území ČSR, které byly z velké části rozloženy podél administrativních hranic tehdejších krajů. Kritika může tomuto příspěvku vytknout především „nezachycení“ periferních oblastí podél státní hranice, neboť zdejší generelové jednotky spojují pohraniční oblasti se středisky dále ve vnitrozemí (Vanduchová 2001, s. 30). Důležité však bylo, že se Musil zabýval vymezováním periferních území na nižší ráđovostní úrovni než je úroveň okresní. Jedním z cílů Hübnera (1985) bylo vymezení „venkova“ a jeho odlišností od „měst“. Podle rozdělení generelových jednotek na městské a venkovské pak nejvíce venkovské oblasti byly v jižní Čechách a na druhém místě na jižní Moravě. Illner (1989) vnesl do své práce, podobně jako Musil, sociální pohled. Autor sestavil soubor charakteristik sociálních podmínek území (např. ekonomická aktivita podle sektorů, vzdělanost, demografické složení obyvatelstva) a soubor charakteristik hmotných životních podmínek území (např. podíl rekreačních ploch, kvalita bytů). Za problémové oblasti označil severozápadní Čechy a jihozápadní pohraničí. Pro vymezení zaostávajících oblastí použil rovněž generelové jednotky. Červenka (1989) se při identifikaci zaostalých oblastí především zaměřil na sociální aspekty v části území bývalých krajů (Jihočeského a Jihomoravského). Současně kladl důraz na porovnání pouze přibližně rovnocenných jednotek z hlediska řáđovostního postavení (Flachs 2003). Koncem devadesátých let minulého století se vymezování periferních oblastí na území Česka věnuje příspěvek Marady a Chromého (1999). Autoři používají komponentní (faktorovou) analýzu a pokoušejí se zjistit, jaké faktory nejvíce ovlivňují kvalitativní diferenciaci okresů v Česku. Jako periferní byly označeny okresy v oblasti Jeseníků, Šumavy, Českého lesa, Českomoravské vrchoviny a širšího okolí Plzně. Podobným příspěvkem je práce Marady (2001). Autor opět využívá komponentní analýzu pro vymezení jádrových a periferních okresů Česka a používá těchto 6 ukazatelů: hustota zalidnění, podíl venkovského obyvatelstva v okrese, podíl obyvatelstva okresu žijícího v obcích do 499 obyvatel, podíl ekonomicky aktivních obyvatel zaměstnaných v priméru a v bankovním sektoru, dále pak průměrnou výši mzdy v okrese. Za nejvíce periferní byly označeny okresy v oblasti Českomoravské vrchoviny, Jeseníků, Orlických hor, Šumavy a Českého lesa. Dále také okresy tzv. vnitřních periferií rozkládající se podél administrativních hranic Středočeského kraje a samostatně pak okresy Nymburk, Jičín a Semily.

Vymezování periferních oblastí má v rámci komplexního studia problematiky zaostávání významné postavení. Z výše uvedeného stručného přehledu přístupů k vymezování periferních oblastí na území Česku je patrná jeho velká rozmanitost, a to hlavně z hlediska použitých ukazatelů a metod. Je možné se domnívat že to velice úzce souvisí se skutečností, že vlastní pojem periferní oblast není na území Česka zcela přesně definován. To umožňuje volit jednotlivým autorům různorodé přístupy k diskutované problematice. Další poznámka by se týkala řáđovostních úrovní, na kterých jsou periferní oblasti vymezovány. V posledních letech docházelo v Česku poměrně často k vymezování periferních oblastí na úrovni okresů (Marada, Chromý 1999; Marada 2001). Z pohledu datové základny se jeví volba řáđovostní úrovně jako

velice vhodná, ale okresy představují územní jednotky vnitřně silně diferencované a heterogenní (Hampel 2001; Jančák 2001; Chromý, Jančák 2005). Jak správně konstatuje Flachs (2003) na příkladu okresu Liberec, spojením exponovaných a periferních oblastí v rámci jednoho okresu (oblast Liberce a okolí – oblast Frýdlantského výběžku) dochází při statistickém hodnocení ke značným ztrátám vypovídací hodnoty dosažených výsledků. Významnou polarizaci, resp. dichotomii „uvnitř“ okresu prokazují na příkladu dlouhodobých změn ve využití ploch v okresu Prachatice Chromý, Jančák, Winklerová (2003); rozdíly pramení nejen z odlišných fyzikogeografických podmínek jednotlivých částí okresu (horská versus podhorská území), ale i ze specifického vývoje území (dosídlená území versus oblasti kontinuálně osídlené). Nelze tedy zůstat na okresní úrovni a je třeba jít v hodnocení na úroveň řádovostně nižší (Jančák 2001). Z tohoto pohledu představovaly zajímavý přístup práce z konce osmdesátých let 20. století (např. Musil 1988; Illner 1989; Červenka 1989). Tito autoři používali pro svá hodnocení tzv. generelové jednotky (v podstatě se jednalo o spádová území střediskových obcí, které zavedl do analytických prací v roce 1979 Terplan, v roce 1980 bylo těchto jednotek 916; Musil 2002). V současnosti se při práci s nižšími územními jednotkami, tj. s obcemi, potýkáme s nedostatečně rozsáhlou datovou základnou, která neumožňuje provádět podobná hodnocení jako na úrovni okresní. Vhodnými jednotkami by mohly být území nově vzniklých obvodů obcí s rozšířenou působností, pravděpodobně i území dobrovolných svazků obcí a mikroregionů. Zde se opět vynořuje problém v podobě dostatečného rozsahu datové základny, resp. funkčnosti daného svazku obcí.

Metodický postup

Jak již bylo uvedeno datová základna pro obce v Česku je poměrně omezená. Při výběru jednotlivých ukazatelů byly převážně použity výsledky ze Sčítání lidí, domů a bytů z roku 1991 a 2001. Dalšími zdroji pak byly např. webové stránky Úřadu práce v Prachaticích.

Výběr souboru vhodných ukazatelů pro vymezení periferních oblastí se vždy jeví jako velice problematický a vždy je klíčovým problémem celého hodnocení. Dále samozřejmě záleží na tom, jakým způsobem se bude se souborem ukazatelů pracovat. Základem práce byla tedy volba vhodného souboru ukazatelů pro 65 obcí okresu Prachatice. Celkem jich bylo vybráno následujících 13: hustota zalidnění, index stárí, index změny počtu obyvatel mezi roky 1991 a 2001, index vzdělanosti, podíl ekonomicky aktivních obyvatel zaměstnaných v priméru, míra nezaměstnanosti, progresivita ekonomické struktury, míra podnikatelské aktivity, procento ekonomicky aktivních obyvatel vyjíždějících za prací z obce, podíl neobydlených bytů na 100 trvale obydlených, počet rekreačních chalup připadajících na 100 trvale obydlených objektů, časová dostupnost, lesnatost.

Sestavování jednotlivých ukazatelů bylo velmi determinováno datovou základnou a prakticky vycházelo z toho, co „dovolila“. Přednost byla dána ukazatelům agregátního (syntetického typu). Byly zahrnuty charakteristiky týkající se obyvatelstva a jeho demografické struktury (index stárí, index změny počtu obyvatel mezi roky 1991 a 2001), struktury osídlení (hustota zalidnění). Dále byly také zahrnuty ukazatele sociální a ekonomické povahy (index vzdělanosti, podíl ekonomicky aktivních obyvatel zaměstnaných v priméru, míra nezaměstnanosti, progresivita ekonomické struktury). Z fyzikogeografických charakteristik byl vybrán podíl lesních ploch na celkové rozloze obce. Polohový faktor pak reprezentuje ukazatel časové dostupnosti.

Zhodnocení vzájemné nezávislosti ukazatelů bylo provedeno pomocí běžné korelační matice. Hodnoty korelačních koeficientů u všech ukazatelů se pohybovaly v intervalu od $-0,644$ (podíl ekonomicky aktivních obyvatel zaměstnaných v priméru a progresivita věkové struktury) do $0,518$ (podíl ekonomicky aktivních obyvatel zaměstnaných v priméru a míra nezaměstnanosti). Míra vzájemné závislosti byla v případě všech ukazatelů poměrně nízká, nebyl tedy důvod některý ze 13 ukazatelů z dalšího hodnocení vyřazovat.

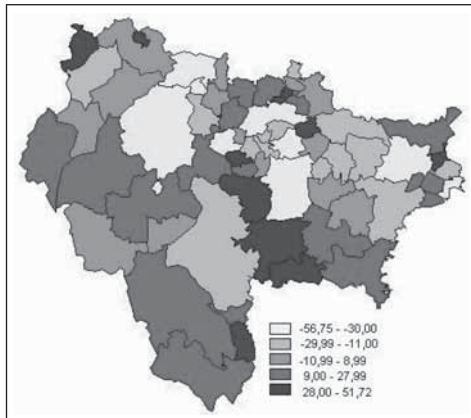
Subjektivně sestavený soubor třinácti ukazatelů nemusí působit zrovna „věrohodně“, a to zejména z důvodu jeho velké různorodosti. Použití prakticky každého ukazatele může být diskutabilní, i když většina z nich již byla v minulosti v rámci vymezování periferních oblastí, i když v rámci různých řadovostních úrovní, použita.

Na otázku, jak vymezovat periferní oblasti, není jednoznačná univerzální odpověď. Obecně lze říci, že vymezování periferních oblastí je do značné míry subjektivní vzhledem k tomu, že nejsou dána jasná kritéria pro toto hodnocení. Celkově lze říci, že metody používané pro vymezování periferních oblastí jsou velice různorodé. Převažují většinou ty, které vycházejí z objektivnějšího kvantitativního hodnocení, nad metodami vycházejícími z hodnocení kvalitativního. V posledních patnácti letech je např. velmi často používánou kvantitativní metodou tzv. komponentní (faktorová) analýza (Červenka 1989; Marada, Chromý 1999; Marada 2001; Van-duchová 2001; Stockmann 2003). Při vymezování periferních oblastí na území okresu Prachatice však byly použity metody zcela odlišné. Autor částečně inspirovaný prací Perlína (1998) vytvořil tři vlastní statistické metody s názvy „Pořadí“, „Medián“ a „Průměr“, které různými způsoby pracují s třináctičlenným souborem ukazatelů za jednotlivé obce okresu Prachatice.

Metoda „Pořadí“

Hodnoty každého ze 13 ukazatelů pro jednotlivé obce okresu byly standardizovány pořadím podle velikosti od nejnižší až po nejvyšší hodnotu každého ukazatele. V každém ze 13 souborů bylo poté dvěma způsoby provedeno obodování jednotlivých obcí a byly jim přidělovány body podle pořadí od 1 do 65 bodů (1 bod znamenal nejmenší „perifernost“, 65 bodů znamenalo největší „perifernost“). Záleželo totiž na tom, zda nejnižší nebo naopak nejvyšší hodnota některého ze 13 ukazatelů vyjadřuje větší „perifernost“. To znamená, že bylo např. inverzně provedeno obodování pro ukazatel index vzdělanosti a pro ukazatel lesnatost. Obec s nejvyšším indexem vzdělanosti dostala 1 bod, ale obec s nejvyšší lesnatostí dostala 65 bodů apod.

Poté byla provedena sumarizace bodů všech 13 ukazatelů pro jednotlivé obce. Dále byl ze 65 hodnot reprezentujících 65 obcí vypočítán průměrný počet bodů a odchylka od průměrného součtu bodů vyjádřena v procentech. Následně bylo provedeno rozdělení obcí podle četnosti do 5 intervalů v závislosti na tom, jaká je procentuální odchylka od průměrného součtu bodů

Obr. 1 – Výsledné vymezení periferních obcí (oblastí) na území okresu Prachatice podle metody „Pořadí“. Pozn.: tmavší odstín vyjadřuje větší míru „perifernosti“. Zdroj: Pileček (2004).

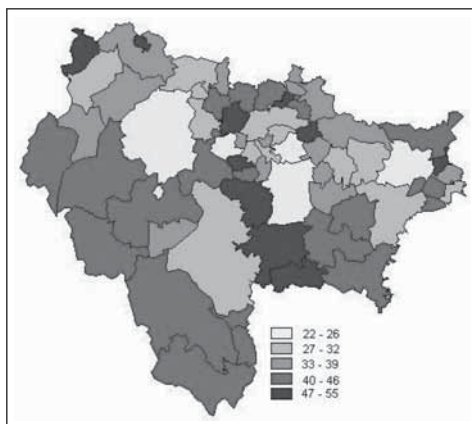
(viz obr. 1). Pokud se stalo, že u některého z ukazatelů měly dvě nebo více obcí shodné hodnoty, pak tyto obce dostaly stejný počet bodů a následující obec v pořadí už dostala počet bodů jaký měla v „normálním“ případě dostat. Např. jestliže 4 obce v okrese mají nulovou nezaměstnanost, pak dostaly 1 bod a obec 5. pořadí s mírou nezaměstnanosti 1,61 % dostala 5 bodů.

Metoda „Medián“

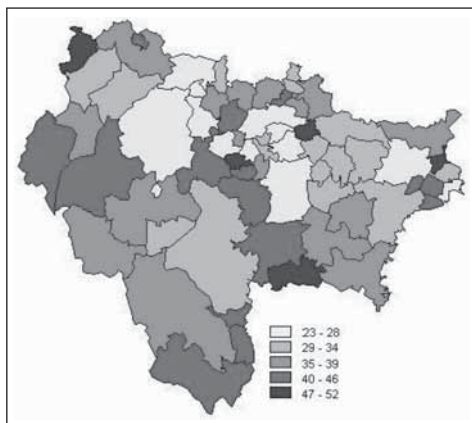
V tomto případě jsou hodnoty každého ze 13 ukazatelů pro 65 obcí rozděleny rovnoměrně do 5 intervalů, každý z intervalů čítá 13 obcí. Základem pro toto rozdělení je střední hodnota pětadesátičlenného souboru, tj. medián, který dělí soubor na dvě stejně početné skupiny (Pavlík, Kůhnl 1981). V našem případě je mediánem 33. hodnota v pořadí, od které je na obě strany odpočteno 6 členů v pořadí. Dostáváme se tak ke 27. resp. 39. členu v pořadí, což odpovídá prostřednímu výchozímu třináctičlennému intervalu. Tímto způsobem bylo tedy stanoveno 5 rovnoměrných intervalů (1.–13.; 14.–26.; 27.–39.; 40.–52.; 53.–65. hodnota v pořadí). Poté byly opět přidělovány body, tentokrát již jen od 1 do 5 a opět záleželo na tom, jestli nejnižší nebo naopak nejvyšší hodnoty některého ze 13 ukazatelů vyjadřují větší „perifernost“ (jestli tedy obce spadající do 1. intervalu dostanou 1 nebo 5 bodů). Na obrázku 2 jsou obce rozděleny podle četnosti do 5 intervalů podle celkového součtu bodů. Pokud se stalo, že u některého z ukazatelů měly dvě nebo více obcí shodné hodnoty a tyto shodné hodnoty „spadaly“ do rozdílných intervalů, např., že obce byly v pořadí na 52. resp. na 53. místě, pak ty obce, které měly horší pořadí, v tomto případě to bylo závislé na postavení v abecedním seznamu, dostaly stejně bodů jako obce mající lepší, tj. nižší, postavení v pořadí. Tím byly obce s horším postavením vlastně zvýhodněny, ale při konečném sčítání bodů a rozřazování do jednotlivých intervalů toto nehrálo roli, vždy se jednalo o přičtení bodů v rámci výsledného intervalu.

Metoda „Průměr“

Opět bylo stanoveno 5 intervalů v závislosti na tom, jak se procentuálně liší např. hodnota hustoty zalidnění v některé obci od

Obr. 2 – Výsledné vymezení periferních obcí (oblastí) na území okresu Prachatice podle metody „Medián“. Pozn.: tmavší odstín vyjadřuje větší míru „perifernosti“. Zdroj: Pileček (2004).

Obr. 3 – Výsledné vymezení periferních obcí (oblastí) na území okresu Prachatice podle metody „Průměr“. Pozn.: tmavší odstín vyjadřuje větší míru „perifernosti“. Zdroj: Pileček (2004).

průměrné hustoty zalidnění pro celý okres. Znamená to, že pro všech 13 ukazatelů bylo stanoveno 5 shodných intervalů procentuální odchylky od průměrné hodnoty každého ze 13 ukazatelů ($> -55\%$; $-54,99\%$ až -20% ; $-19,99\%$ až $19,99\%$; 20% až $54,99\%$; $< 55\%$ od průměrné hodnoty). Intervaly byly takto vymezeny z toho důvodu, aby žádný z nich nezůstal prázdný. Variabilita celého souboru byla totiž obrovská. Znovu byly přidělovány body od 1 do 5 a záleželo na tom, jestli nejnižší nebo naopak nejvyšší procentuální odchylky od průměrné hodnoty vyjadřují větší „perifernost“ (viz výše). Na obrázku 3 jsou potom obce rozděleny podle četnosti do 5 intervalů podle celkového součtu bodů.

Charakteristika použitých ukazatelů

Charakteristika každého ukazatele byla provedena stejnou formou. V případě nutnosti byl popsán způsob vypočítání ukazatele, následoval pokus autora o pečlivé odůvodnění vhodnosti, oprávněnosti, i úskalí použití konkrétního ukazatele při vymezování periferních oblastí, tzn. jakou má vlastně ten či onen ukazatel vypovídací schopnost vzhledem k perifernosti území.

Hustota zalidnění – vyjadřuje poměr počtu obyvatel obce k celkové rozloze obce v km^2 . Použití tohoto ukazatele se pro vymezování periferních oblastí jeví jako velmi vhodné. Tento ukazatel také patří v různých pracích mezi nejvíce používané. Periferní oblasti jsou totiž všeobecně chápány jako území s velice nízkou intenzitou osídlení. Dá se říci, že tento ukazatel také de facto zohledňuje i míru urbanizace (Hampl 2000).

Index stáří – byl vypočítán jako poměr počtu obyvatel starších šedesáti let k počtu obyvatel ve věku nula až čtrnáct. Pokud je index stáří vyšší než jedna znamená to, že v obci je nepříznivá věková struktura obyvatelstva a převažuje poproduktivní složka populace; pokud je však index stáří nižší než jedna, znamená to, že v obci převažuje předproduktivní složka populace. Na vrub použití tohoto ukazatele musíme přidat „deformovanost“ jeho velikostí v některých obcích okresu Prachatice. Jedná se hlavně o pohraniční obce, které mají mladší věkovou strukturu, a to v důsledku specifického historického vývoje, resp. vlivem poválečného dosídlení pohraničních oblastí Česka.

Index změny počtu obyvatel mezi roky 1991 a 2001 – při použití tohoto ukazatele se vycházelo z předpokladu, že periferní oblasti jsou z hlediska počtu obyvatel dlouhodobě ztrátové. Lze také říci, že index změny počtu obyvatel v sobě nepřímo zahrnuje většinu demografických charakteristik a odráží i migrační atraktivitu území. Období mezi lety 1991 a 2001 bylo zvoleno záměrně. Byl zde předpoklad nárůstu počtu obyvatel pohraničních obcí během tohoto desetiletého „transformačního“ období.

Index vzdělanosti – rovná se podílů obyvatelstva staršího patnácti let se středním vzděláním plus pětikrát podíl tohoto obyvatelstva s vysokoškolským vzděláním (Hampl 2003). Tento ukazatel, tj. index vzdělanosti, se ještě v obdobných podobách objevuje i v dalších pracích (např. Hampl 1999). Vyšší míru vzdělanosti vždy vykazují jádrové oblasti a naopak obyvatelstvo v periferních oblastech mívá nízkou vzdělanost. Pro naše hodnocení bylo vhodnější použít právě tento ukazatel, než je jen „klasický“ podíl vysokoškolského obyvatelstva. Pohybujeme se totiž na úrovni obcí, kde především v menších obcích bývá podíl vysokoškoláků velice nízký a jak se správně konstatuje Vanduchová (2001), dění v obci a její rozvoj ovlivňují i další skupiny obyvatelstva.

Podíl ekonomicky aktivních obyvatel zaměstnaných v priméru – primérem je míněna procentuální zaměstnanost ekonomicky aktivních obyvatel v zemědělství, rybolovu a lesnictví. V tomto případě lze konstatovat, že se jedná o jasně „periferní“ ukazatel. Z hodnot tohoto ukazatele lze usuzovat o tom, jak silná je závislost pracujících na zemědělství v dané obci. Tento ukazatel také vypovídá o nedostatečné rozvinutosti ekonomické struktury v obci a z toho plynoucí i její možné zranitelnosti.

Míra nezaměstnanosti – vyjadřuje poměr počtu uchazečů o zaměstnání k počtu ekonomicky aktivních obyvatel (v %). Míra nezaměstnanosti vlastně vyjadřuje nabídku pracovních míst v dané obci a také to, jak silnou má obec ekonomickou základnu. Použití tohoto ukazatele může být diskutabilní. Míra nezaměstnanosti je poměrně proměnlivým ukazatelem, řídí se kombinovanými příčinami a její výše závisí na aktuální situaci a dění na trhu práce v dané obci nebo regionu. Existují totiž oblasti, které nemusí být vůbec pokládány za periferní, v Česku se např. jedná o strukturálně postižené oblasti Ostravska nebo Severočeské hnědohelné pánve, které mají vysokou míru nezaměstnanosti. Avšak v případě našeho sledování je použití tohoto ukazatele velice vhodné. Nutno ještě dodat, že údaje o míře nezaměstnanosti pocházejí z února 2004. Lze tedy předpokládat, že míra nezaměstnanosti je v tomto období relativně vyšší než v jarním a letním období, kdy vstupují do hry tzv. sezónní práce apod.

Progresivita ekonomické struktury – byla vypočítána jako součet procentního zastoupení ekonomicky aktivních zaměstnaných v zemědělství, rybolovu a lesnictví plus dvojnásobek procentního zastoupení ekonomicky aktivních zaměstnaných v průmyslu a stavebnictví plus čtyřnásobek procentního zastoupení ekonomicky aktivních zaměstnaných v ostatních odvětvích. Tento ukazatel byl převzat např. z práce Hampla (1999), ale původní procentní zastoupení pracovních příležitostí v jednotlivých sektorech bylo nahrazeno procentním zastoupením ekonomicky aktivních v jednotlivých sektorech. Tyto údaje byly za obce k dispozici, na rozdíl od počtu pracovních příležitostí v jednotlivých sektorech. Jedná se tedy o ukazatel ekonomické povahy, při jehož výpočtu byly třem základním ekonomickým sektorům přisouzeny různé váhy podle významu a důležitosti každého sektoru. Ukazatel, který má shodný název se také objevuje v práci Brabce (2002). Autor však používá jednodušší postup pro jeho vypočtení. Progresivitou ekonomické struktury je zde myšlen poměr počtu ekonomicky aktivních zaměstnaných v terciéru k počtu ekonomicky aktivních zaměstnaných v priméru. Podle Marady (2001) jsou vztahy mezi periferností a progresivitou ekonomické struktury relativně významné, vyplývá to z autorových výpočtů (z hodnot korelačních koeficientů 31 periferních souborů).

Míra podnikatelské aktivity – představuje počet podnikatelských subjektů (tedy podnikatelů) na 100 ekonomicky aktivních obyvatel v obci. Počet podnikatelů vypovídá o příznivém podnikatelském prostředí v obci, určitě také o dobré činnosti obecního zastupitelstva, které dokázalo podnikatele do obce přilákat a vytvořit jim podmínky pro jejich činnost. Ale např. v případě obce Strážný se jedná o velkou kumulaci podnikatelů v důsledku existence hraničního přechodu, který sám o sobě na sebe podnikatelské aktivity váže. Vhodnějším ukazatelem by pravděpodobně byl počet registrací a deregistrací plátců DPH (bohužel data nebyla k dispozici).

Procento ekonomicky aktivních obyvatel vyjíždějících za prací z obce – za periferní obce jsou v tomto případě pokládány ty, které jsou vysoce vyjížděkové. Vyjížděkovost může dokládat to, jestli obce mají dostatečně rozvinutou vlastní ekonomickou základnu bez rozdílu, zda je spíše zemědělská nebo průmyslová. Samozřejmě, že v tomto případě jsou znevýhodněny obce v těsném sousedství největších měst.

Podíl neobydlených bytů na 100 trvale obydlených – tento ukazatel může do jisté míry dokumentovat atraktivitu příslušné obce z hlediska bytových podmínek. Podle mého mínění jím lze také dokládat odliv obyvatelstva z obce a tím tedy i perifernost.

Počet rekreačních chalup připadajících na 100 trvale obydlených objektů – trvale obydlenými objekty jsou v tomto případě myšleny trvale obydlené domy a pod pojmem rekreační chalupy jsou myšleny jak chalupy vyčleněné, tak i nevyčleněné z bytového fondu sloužící k individuální rekreaci. Tento ukazatel nám dokumentuje, která území byla a v jak velké míře zasažena odlivem trvale bydlicího obyvatelstva. Existuje přímá úměra mezi odlivem obyvatelstva, zejména v územích s přírodními podmínkami vhodnými pro rekreaci a uvolněným bytovým fondem využívaným k rekreačním účelům (Fialová 2000). Jelikož za periferní oblasti jsou považována území, u nichž došlo k výraznému odlivu trvale bydlicího obyvatelstva, je tento ukazatel podle Fialové (2001) vhodný pro vymezení periferních oblastí a zejména na úrovni obcí a katastrálních území má tento ukazatel relativně velkou vypovídací schopnost.

Časová dostupnost – časovou dostupností je myšlen nejmenší počet minut, který je potřebný k dojíždě z jednotlivých obcí do měst Prachatic nebo Vimperk, tedy do center dvou přirozených spádových mikroregionů v okrese Prachatic a zároveň měst, které vykonávají funkci centra obvodu obce s rozšířenou působností („malého okresu“). Časová dostupnost do Prachatic tak byla zjišťována pro 43 obcí, které jsou součástí „malého okresu“ Prachatic a do Vimperka, kdy se jednalo o 20 obcí, které patří do „malého okresu“ Vimperk. Myšlena je samozřejmě dojíždka veřejnou dopravou, tedy autobusem nebo vlakem. Zjišťování dostupnosti bylo provedeno v pracovní den (konkrétně 3. 3. 2004). Protože obce s nejděší časovou dostupností do dvou hlavních center mají zároveň od těchto center ze všech obcí okresu nejděší vzdálenost, pak s použitím tohoto ukazatele byl do vymezení periferních oblastí zahrnut polohový faktor, resp. tzv. geometrický přístup, který říká, že periferní regiony jsou ty, které jsou vzdálené od center a jsou na okraji státu či regionu. Jde tedy zpravidla o pohraniční území. Je ovšem třeba ihned dodat, že pohraniční regiony nemusí být automaticky periferními územími (Chromý 2004; Stockmann 2003).

Lesnatost – tento ukazatel vyjadřuje procentuální podíl lesních ploch na rozloze obce. Co se týče vztahu periferní oblast versus lesnatosti a tedy vhodnosti použití tohoto ukazatele, pak Marada (2001), při sledování vlivu přírodních podmínek na rozmístění periferních okresů Česka, dochází k závěru, že znakem periferních území je vyšší lesnatost.

Srovnání použitých metod a výsledné vymezení jádrových a periferních oblastí v území okresu Prachatic

Výsledky, kterých bylo při vymezení periferních oblastí v okrese Prachatic dosaženo, se z hlediska tří použitých statistických metod v mnohém neliší (viz obr. 1, 2 a 3), a až na drobné výjimky je výsledný obraz územního rozložení jádrových a periferních obcí (oblastí) v území okresu Prachatic poměrně pravdivý. Nicméně je velice těžké říci a těžké hodnotit, jestli více odpovídá realitě vymezení periferní oblastí podle metody „Pořadí“, „Medián“ nebo „Průměr“. Pokud bychom se však věnovali srovnání jednotlivých metod ve smyslu jejich případné další použitelnosti při vymezení periferních oblastí, je nutné zdůraznit, že by toto bylo třeba ověřit dalšími statistickými hodnoceními, která by použitelnost ověřila nebo vyvrátila. Jednalo by se hlavně o metody „Pořadí“ a „Medián“, které představují poměrně snadný způsob kvan-

titativního hodnocení a jsou si v mnoha ohledech podobné. Co se týče metody „Průměr“, její případnému další použití lze hodnotit velice skepticky. Konstrukce této metody totiž de facto vycházela vstříc datové základně (viz výše), jednalo se tedy o statistické hodnocení vyznačující se vysokou mírou „subjektivit“. Je také nutné připomenout, že v mnoha ohledech triviální metody, které byly použity, představují jeden (v žádném případě nelze říci jestli vhodný a obecně použitelný způsob) z mnoha možných způsobů, jak k této velice složité a diskutabilní problematice přistupovat. Diskuze na téma jaké zvolit ukazatele a metody při kvantitativním vymezení periferních oblastí bude vždy poměrně složitá a její výsledky budou pravděpodobně vždy velice rozdílné.

Vymezení jádrových oblastí bylo spíše okrajovou záležitostí. Celkově se dá říci, že jádrové oblasti jsou hlavně rozloženy v severnější části okresu Prachatice, výrazný vliv mají na rozmístění jádrových oblastí hlavní dopravní tahy (především silniční) a většinou se jedná o obce, v nichž se nacházejí největší sídla okresu Prachatice.

Výsledné rozložení periferních oblastí je na rozdíl od jádrových oblastí více územně diferencováno. Můžeme konstatovat, že obce ležící v jižní části okresu Prachatice jsou celkově více perifernější než obce ležící v části severní. Lze také říci, že většina periferních obcí v území okresu Prachatice leží mimo hlavní dopravní tahy. Jedná se o obce s nižším počtem obyvatel, ve kterých se nenacházejí větší sídla okresu. Obce se vyznačují nízkou hustotou zalidnění, převažuje v nich poproduktivní složka populace, jsou úbytkové z hlediska počtu obyvatel. Obyvatelstvo se vyznačuje nízkou mírou vzdělanosti a vysokou mírou zaměstnanosti v priméru. Míra podnikatelské aktivity je nízká, naopak vysoká je vyjíždka ekonomicky aktivních a v některých případech i vysoká míra nezaměstnanosti.

Závěr

Hlavním cílem příspěvku bylo diskutovat vhodnost použití dostupných ukazatelů a metod jejich zpracování při vymezení periferních oblastí a následně vymezení periferní (potažmo jádrové) oblasti na konkrétním území okresu Prachatice.

Dalo by se říci, že dosažené výsledky jsou celkem v souladu s hypotézami, které byly na začátku práce stanoveny. Především se výrazně projevil vliv hlavních silničních tahů na formování jádrových oblastí. Částečně se také potvrdila hypotéza dávající do souvislosti míru perifernosti a velikost obce z hlediska počtu obyvatel (Olšovice, Nicov, Vrbice, Zábrdí). Také byla prokázána hypotéza týkající se použitých statistických metod (viz obr. 1, 2 a 3). Hypotéza o výskytu periferních oblastí v jihozápadní, jižní a jihovýchodní části okresu Prachatice byla rovněž potvrzena, i když, jak se ukázalo, nepatří tyto obce v rámci okresu Prachatice mezi nejvíce periferní. Nutno ještě dodat, že dle dosažených výsledků je velice překvapující skutečností existence polarit mezi nejvíce jádrovými obcemi okresu (Prachatice, Vimperk) a obcemi, které se nacházejí v jejich těsném sousedství (Záblatí, Zbytiny, Borová Lada atd.).

Zvolené kvantitativní hodnocení představuje pouze úvodní vstupní sondu do problematiky vymezení periferních oblastí. Je třeba ho dále rozvíjet a pokusit se ještě provést kvantitativní hodnocení jinými způsoby (např. použitím některé z vícerozměrných statistických metod). Dále je potřeba zabývat se přístupy kvalitativními (metody dotazníku, řízené rozhovory s představiteli veřejné správy apod.), které by měly kvantitativní hodnocení doplnit. Nelze totiž tuto problematiku uzavřít pouze na základě výsledků kvantitativního hodnocení. Ve výzkumu

bychom měli pozornost zaměřit i na pocity samotných obyvatel jednotlivých obcí, starostů obcí, tj., jak oni sami vnímají postavení své obce mezi ostatními obcemi – svoji perifernost, jaké faktory, které nelze statisticky podchytit, mohou zapříčínovat a ovlivňovat perifernost obcí, jaké jsou perspektivy rozvoje periferních obcí v území okresu Prachatice atd. Pro případný další výzkum se zde otevírá velký prostor plný zajímavých otázek, zatím však bez možnosti nalezení konkrétních odpovědí.

Prameny a literatura

- BRABEC, J. (2002): Diferenciace periferních území Plzeňského kraje v letech 1991 a 2001. Magisterská práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 95 s.
- ČERVENKA, P. (1989): Vybrané aspekty územní diferenciace necentrálních oblastí ČR z hlediska studia problematiky zaostávání. Magisterská práce. KERG, PŘF UK, Praha, 154 s.
- FIALOVÁ, D. (2000): Transformace druhého bydlení (v zázemí Prahy). Disertační práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 130 s.
- FIALOVÁ, D. (2001): Druhé bydlení a jeho vztah k periferním oblastem. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, s. 36–47.
- FLACHS, R. (2003): Strakonicko: problematika periferních území. Magisterská práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 120 s.
- HAMPL, M. (1999): The Development of Regional System and Societal Transformation in the Czech Republic. In: Hampl, M. *et al.*: Geography of Societal Transformation in the Czech Republic. Charles University, Faculty of Science, Prague, s. 27–128.
- HAMPL, M. (2000): Pohraniční regiony České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace. Geografie–Sborník ČGS, 105, č. 3, s. 241–254.
- HAMPL, M. (2001): Geografie transformace v České republice: celkové zhodnocení. In: Hampl, M. *et al.*: Regionální vývoj: Specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha, s. 27–41.
- HAMPL, M. (2003): Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor?. Geografie–Sborník ČGS, 108, č. 3, s. 173–190.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČR. Univerzita Karlova, Praha, 255 s.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, s. 1–11.
- HORSKÁ, P., MAUR, E., MUSIL, J. (2002): Zrod velkoměsta. Paseka, Praha, Litomyšl, 352 s.
- HÜBNER, V. (1985): Analýza venkovského osídlení ČR podle generelových jednotek. Diplomová práce. KERG, PŘF UK, Praha, 66 s.
- CHROMÝ, P. (2004): Historikogeografický pohled na české pohraničí. In: Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. a kol.: České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Academia, Praha, s. 33–44.
- CHROMÝ, P., JANČÁK, V. (2005): Periferní oblasti Česka jako jeden z pólů polarizovaného prostoru. Životné prostredie, XXXIX, č. 2, s. 106–108.
- CHROMÝ, P., JANČÁK, V., WINKLEROVÁ, J. (2003): Land use and land cover changes in the peripheral regions of Czechia. Acta Universitatis Carolinae – Geographica, XXXVIII, č. 1, s. 95–103.
- ILLNER, M. (1989): Výběr území s příznivými podmínkami z hlediska sociálního. Terplán, A 12-521-806/03-E1, Praha, s. L1–L27.
- JANČÁK, V. (2001): Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, s. 26–35.
- MARADA, M. (2001): Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, s. 12–25.

- MARADA, M., CHROMÝ, P. (1999): Contribution to Studies on Peripheral Regions of Czechia. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae. Geographica Supplementum, č. 2/I, s. 241–255.
- MUSIL, J. (1988): Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení. Územní plánování a urbanismus, XV, č. 2, s. 67–72.
- PAVLÍK, Z., KÜHNL, K. (1981): Úvod do kvantitativních metod pro geografy. Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, Praha, 267 s.
- PERLÍN, R. (1998): Typologie českého venkova. Zemědělská ekonomika, 44, č. 8, s. 349–358.
- PILEČEK, J. (2004): Problematika vymezení periferních oblastí – příklad území okresu Prachatice. Ročníková práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 43 s.
- Sčítání lidí, domů a bytů 1991, okres Prachatice. Okresní statistická správa Prachatice, Prachatice 1992.
- Statistický lexikon obcí České republiky 1992. Český statistický úřad ve spolupráci s Ministerstvem vnitra, SEVT, a. s., Praha 1994, 896 s.
- STOCKMANN, J. (2003): Vliv periferní a příhraniční polohy na rozvoj mikroregionu (příklad: Moravské Kopanice). Magisterská práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 120 s.
- VANDUCHOVÁ, M. (2001): Periferní území a možnosti jejich rozvoje (na příkladu modelového území Křinec – Rožďalovice na Nymbursku). Magisterská práce. UK v Praze, PŘF, KSGRR, Praha, 119 s.

Internetové zdroje:

Český statistický úřad (Výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2001),

<http://www.czso.cz/sldb/sldb2001.nsf/okresy/CZ0315>.

Vlaky a Autobusy 2003/2004, <http://www.idos.cz>.

Úřad práce v Prachaticích, http://pt.uradprace.cz/in_stat.htm.

Státní správa, <http://www.statnisprava.cz/ebe/ciselniky.nsf/i>.

Jan Pileček

student magisterského studia, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta,
katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2
e-mail: hopilec@atlas.cz

Polarizace vývoje krajiny na periferii Plzeňské aglomerace

JAN KOPP

Problémové okruhy a východiska

Příspěvek se zabývá polarizací vývoje krajiny v modelovém území na západním okraji Plzeňské aglomerace. V modelovém území byla provedena podrobná analýza ekohydrologického stavu povodí (Kopp 2004a). V rámci této analýzy byly mimo jiné prokázány významné vývojové rozdíly mezi venkovskou západní částí území a východní částí, která má příměstský charakter. Na relativně malém prostoru se ukázala významná polarizace krajiny.

Předložená studie si klade za cíl vysvětlit vývojové příčiny polarizace v modelovém území na periferii Plzeňské aglomerace. V příspěvku se dává do souvislosti polarizace a perifernost území. Dále je komentován vztah perifernosti a přírodního prostředí. V závěru jsou na dvou odlišných scénářích naznačeny možné budoucí vývojové tendence modelového území.

Teoretický základ studie vychází z příspěvků monotematického čísla Geografie (Havlíček, Chromý 2001; Marada 2001; Jančák 2001). Ze závěrů studie Havlíčka a Chromého (2001) byla inspirující především závěrečná metodologická doporučení: 1. kořeny perifernosti (polarizace) jsou v dlouhodobém vývoji, 2. studium vývoje periferie souvisí s vývojem jádra území a 3. polarizace je podmíněna faktory komplexního charakteru. Znaky perifernosti charakterizuje studie Marady (2001), i když některé znaky jsou předmětem diskuse, protože byly statisticky doloženy pro územní jednotky okresů a nikoliv mikroregionů.

Širší prostorové analýzy lze nalézt v územně plánovací dokumentaci Plzeňské aglomerace (Ministerstvo pro místní rozvoj ČR 2000) a ve studii venkovského prostoru (DHV ČR 2004).

Modelové území a jeho polarizace

Předmětem výzkumu je území na západním okraji Plzeňské aglomerace, vymezené hranicemi katastrálních jednotek uvedených na obrázku 4. Uvedené vymezení zahrnuje území o celkové rozloze 69 km² rozložené v pásu od okraje kompaktní zástavby Plzně na východě k periferii aglomerace na západě. Fyzickogeograficky a v odvětvové struktuře je území integrováno povodím Lučního potoka. Administrativně není území jednotné, protože leží na pomezí tří původních okresů (Plzeň-město, Plzeň-sever, Plzeň-jih). Dnešní správa území je v důsledku toho stále tříštěna mezi úřady v Plzni, Nýřanech a Stodě. Uvedené administra-

Tab. 1 – Socioekonomické znaky polarizace území

Západní část území	Východní část území
venkovská krajina	příměstská krajina
úbytek populace	suburbanizace
horší dopravní poloha	kvalitní dopravní poloha
špatná infrastruktura	kvalitní infrastruktura
nízká ekonomická aktivita	růst ekonomické aktivity

Zdroj: vlastní zpracování

tivní rozdělení je jedním z faktorů podporující polarizaci území. Obce z okresu Plzeň-jih (úřad Stod) leží v západní části území a mají odlišný charakter od obcí ve východní části území (Nýřansko, Plzeň).

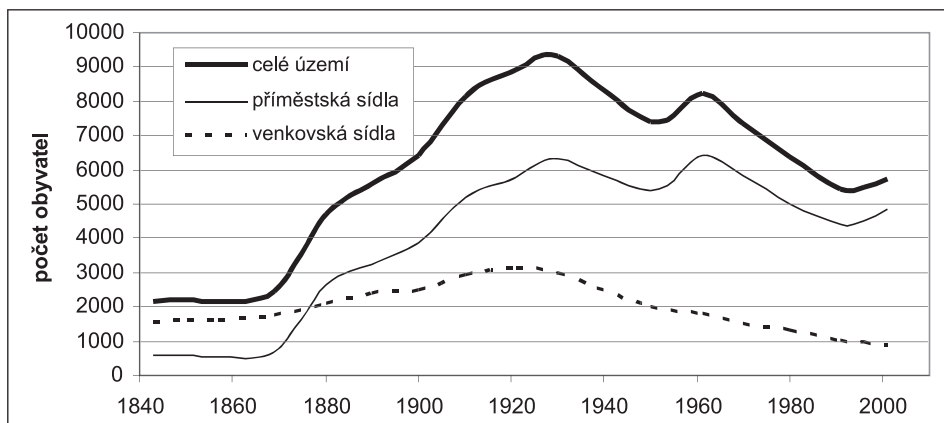
Hranice mezi dvěma prostory s odlišnými charakteristikami se jeví jako poměrně ostrá. Zjištěné socioekonomické znaky polarizace uvádí tabulka 1.

Příměstská krajina v západní části Plzně má velmi kvalitní dopravní polohu, vyplývající z průtahů dálnice D5 a silnice I/26. Dopravní potenciál významně zvyšuje i existence mezinárodního letiště Líně, které stojí na prahu svého možného rozvoje jako obchodně-výrobního dopravního uzlu. Západní část území nemá s východní částí žádné přímé dopravní spojení, takže je její dopravní poloha vzhledem k Plzni značně znevýhodněná. Rozdíly ve sledovaném území dále dokumentuje vybavenost příměstské části vodovodní a kanalizační infrastrukturou v kontrastu s neexistencí vodohospodářské infrastruktury v sídlech venkovského území na západě. Podrobně budou dále dokumentovány rozdíly obou částí území ve vývoji obyvatelstva a vývoji využití půdy.

Popisovanou polarizaci prostoru lze dát do souvislosti s prohlubující se periferností západní části území, ležící mimo vlivy příměstských efektů. Kořeny polarizace a tedy i perifernosti sahají ovšem hlouběji než jen do období rozvoje příměstské krajiny. Pro polarizaci v uvedeném modelovém území bylo významné období těžby černého uhlí.

Polarizace ve vývoji obyvatelstva

V plzeňské pánvi, která jižní částí zasahuje do studovaného území, probíhal nástup těžby černého uhlí v první polovině 19. století. Otevírání uhelných slojí bylo zpočátku nahodilé, pomocí primitivních podpovrchových dolů. Modernizace těžby a pokračující průzkum umožnily rozvoj těžby až k jeho vrcholu v 90. letech 19. století. Ve 20. století se těžba soustředila do několika hlavních lokalit právě v jižní části pánve. Význam ložiska však poklesl až k úplnému uzavření dolů ve Zbůchu v roce 1977 (Kopp 2002). Vývoj poptávky po pracovních silách v dolech se výrazně promítal do vývoje počtu obyvatelstva. Podrobně se tímto jevem na Plzeňsku zabýval již Daneš (1917). Ve své studii ukazuje velké rozdíly ve vývoji počtu obyvatelstva v jednotlivých sídlech. Ve studovaném území populačně značně posílila sídla v bezprostřední blízkosti dolů (Zbůch, Líně, Sulkov, Nová Ves, Valcha). Valcha vznikla jako hornická kolonie roku 1872 a brzy tam bydlelo až 1 100 lidí. V důsledku uzavření dolů byla ovšem roku 1911 kolonie zrušena (Bělohávek 1997). Další sídla, často nepřilíš vzdálená, však nárůstem obyvatelstva zasažena nabyta, pomineme-li obecný vliv demografických změn. Překvapivě to může být například u Červeného Újezda, Týnce nebo Úherců.

Obr. 1 – Polarizace vývoje obyvatelstva v modelovém území

Zdroj: vlastní zpracování (Kopp 2004a)

Daneš (1917) to vysvětluje v souvislosti s národnostní otázkou. Německé zemědělsky orientované obyvatelstvo nepřijímalo do svých osad nové hornické rodiny, které byly většinou české. Zde můžeme vidět počátek polarizace vývoje sídel v území (obr. 1).

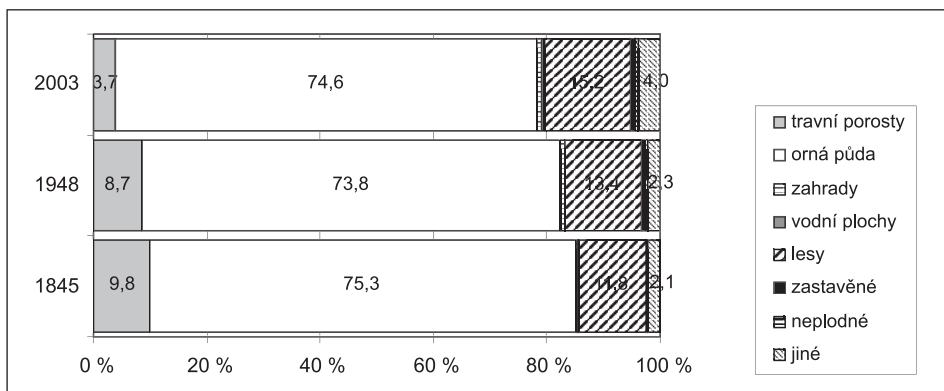
Zatímco některá sídla si uchovala zemědělský ráz a relativně malý počet obyvatel dodnes, jiná byla ovlivněna rozvojem i zánikem hornické činnosti. V druhé kategorii jsou zároveň sídla, která byla více ovlivněna blízkostí Plzně v souvislosti se vznikem příměstské krajiny.

Celkově bylo maximum obyvatelstva ve studovaném území v období před 2. světovou válkou (přes 9 000). V dalším vývoji ztratilo území obyvatelstvo při odsunu Němců (územím procházela hranice protektorátu, ve kterém zůstaly pouze Líně, Sulkov, Nová Ves a Valcha). Populační ztrátu nenahradilo dosídlení ani oživení těžby v 50. letech 20. století. Od devadesátých let 20. století dochází k patrnému nárůstu obyvatel v příměstské části, která je částečně pod vlivem suburbanizačních tendencí v rámci Plzeňské aglomerace.

Polarizace krajiny ve vývoji využití půdy

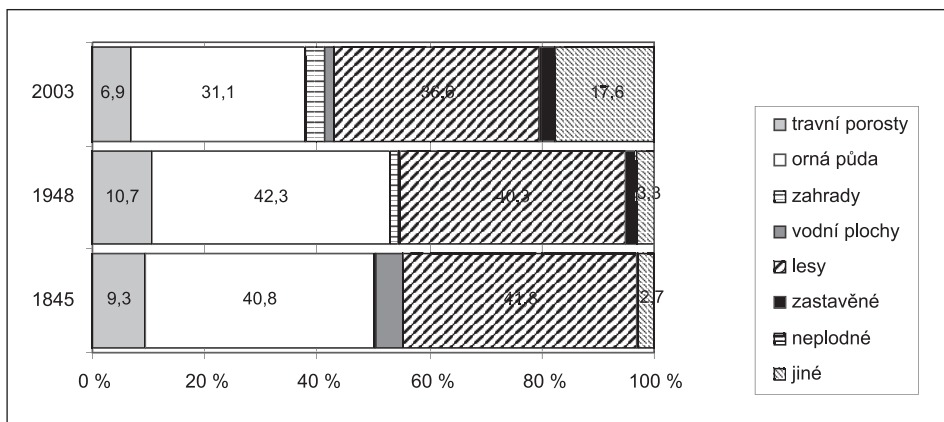
Historický vývoj „land use“ byl analyzován na základě archivních a aktuálních výpisů z katastru obcí ve třech časových úrovních: 1845–1948–2003. Tento postup se jeví vzhledem k rozloze území jako neefektivnější. Data o využití půdy z let 1845 a 1948 byla zjištěna v Ústředním archivu geodetickém a katastrálním (ÚAGK). Aktuální stav (2003) byl získán výpisem na katastrálních úřadech.

Vývojové změny hranic katastrálních jednotek zkrášlují obraz vývoje využití půdy, proto nebylo provedeno podrobné zhodnocení změn samostatně ve všech katastrech. Změny byly hodnoceny souhrnně za všechny katastry území a dále ve vybraných katastrech reprezentující polarizaci v rámci území. Posouzení změn doložených výpisů využití půdy bylo provedeno souběžně s analýzou kartografických zdrojů (mapy stabilního katastru, letecké snímky). Přitom byly vysvětlovány nejen změny zastoupení jednotlivých kategorií využití půdy, ale též sledovány změny krajinné struktury, kterou data nemohou postihnout.

Obr. 2 – Vývoj využití půdy v katastrálním území Hoříkovice (v %)

Zdroj: vlastní zpracování, primární data ÚAGK a katastrální úřad

Obr. 3 – Vývoj využití půdy v katastrálním území Líně (v %)

Zdroj: vlastní zpracování, primární data ÚAGK a katastrální úřad

Vývoj využití půdy jednotlivých katastrálních území vypovídá o územní polarizaci. Katastrální území v západní části povodí prodělala vývoj typický pro zemědělsky využívanou krajinu. Příkladem takového typu jsou katastry Bítov a Hoříkovice (obr. 2), podobný vývoj má i využití půdy v katastrech Přehýšov, Záluží a Kotovice.

Charakteristický je zde vysoký podíl zemědělské půdy. Vývoj ve sledovaném období vypovídá o postupném úbytku travních porostů ve prospěch mírného zvětšení podílu lesů, orné půdy a dalších kategorií. Podíl orné půdy je v současné době přibližně na úrovni stavu v polovině 19. století, u Bítova došlo dokonce ke zvětšení tohoto podílu. Ve skutečnosti dochází v posledním desetiletí k mírné recesi zemědělské výroby, což se místy projevuje ponecháním některých ploch orné půdy ladem. Zornění krajiny však zůstává značně vysoké a to spolu s nevhodnou strukturou krajiny výrazně snižuje její ekologickou stabilitu. Bloky orné půdy jsou jen minimálně rozčleněny cestami, terénními zlomy (mezemi, průlehy) či křovinnými pásy.

Pozitivně lze hodnotit travní porosty zachované alespoň částečně podél Zálužského potoka. Vodní plochy jsou v krajině zastoupeny minimálně.

Katastrální území ve východní a střední části povodí vesměs reprezentují krajinu s významnými změnami využití půdy. Většinou zde došlo v posledním období k poklesu podílu zemědělské půdy, který se týká jak zmenšení rozlohy travních porostů, tak orné půdy. Tento pokles byl způsoben novým využitím pozemků, například rozvojem zástavby, budováním těžebních a později průmyslových areálů a skládky (Sulkov v katastru Líní), vznikem vojenského letiště (Nová Ves) a neposlední řadě zábořem ploch při výstavbě dálnice (Líně i Sulkov).

Popsaná dynamika vývoje je typickým znakem příměstské krajiny, včetně nárůstu podílu příměstských zahrádek. Pro sledovanou část území je zároveň charakteristický vysoký podíl lesů. Jejich ekostabilizační krajinná funkce byla bohužel narušena zmiňovanými záboři. Dochází tak nepochybně k fragmentaci příměstských lesních komplexů. Na příkladu katastru Líní (obr. 3) lze dokumentovat vývoj vodních ploch v povodí. Původní středověké rybníky (Sulkovský) byly zrušeny, nově vybudované (Okružinka) jejich rozlohu nenahradily.

Uvedený vývoj lze podobně doložit u dalších katastrů ve střední a východní části povodí (Zbůch, Červený Újezd, Úherce).

Vztah perifernosti k přírodnímu prostředí

Vliv přírodního prostředí na perifernost území je možné vidět v několika rovinách. Obecně lze předpokládat, že fyzickogeografické faktory ovlivnily geografickou polohu v rámci sídelního systému a tedy i perifernost/jádrovost území. Tento vliv byl určující především v předindustriálním období (Marada 2001). Poloha Plzně v jádru Plzeňské kotliny je ilustrativním příkladem toho, jak přírodní prostřední determinuje polohu socioekonomického jádra území.

Za faktor rozvoje území je obecně považován jeho potenciál přírodních zdrojů. Na modelovém území však lze doložit, že využití přírodních zdrojů (úrodné půdy, černé uhlí) nemusí přinést udržitelný rozvoj. Intenzivní zemědělská exploatace v západní části území výrazně snížila jeho ekologickou stabilitu. Staré důlní areály ve střední části území dnes představují zátěž prostředí. Důsledkem je snížení přitažlivosti území pro rozvoj bydlení a limit některých dalších aktivit. Prostorová diferenciacie ekologické stability krajiny a ekohydrologické kvality vodních toků v modelovém území je doložena v podrobných studiích (Kopp 2004a, 2004b).

Obecně lze odvodit, že území s vysokým přírodním potenciálem budou pravděpodobně vykazovat znaky perifernosti v případě trvale neudržitelného způsobu hospodaření. Příčinou zaostávání regionu je potom degradace krajiny, existence „brownfields“ nebo znehodnocené přírodní zdroje. Marada (2001) uvádí, že v periferních oblastech není tlak společnosti na přírodní sféru tak vysoký jako v jádrových oblastech. Lze však najít právě opačné příklady, kdy perifernost je příčinou nebo důsledkem nešetrného využití přírodních zdrojů. Tam, kde je nedostatek ekonomických aktivit, existuje často ochota akceptovat podnikatelské záměry poškozující přírodní prostředí.

Scénáře budoucího vývoje

Přestože krajinu ve studovaném území v minulosti postihly velmi významné změny, není přirozeně v konečném bodě svého vývoje. Poloha v zázemí Plzně a zároveň na hlavní investiční ose ČR určují potenciál dalších změn krajiny. Účelem dále uvedených teoretických scénářů je ukázat možná rizika i pozitivní možnosti dalšího vývoje polarizace zájmového území. Přestože se jedná o úvahy o socioekonomickém vývoji, hodnotící pohled je v souladu s optimalizací ekologické stability území.

Scénář narůstající polarizace

Podle tohoto scénáře budou upřednostňovány individuální zájmy a rychlý ekonomický efekt nad dlouhodobým. Bude plně využit dopravní potenciál území, zvláště v návaznosti na dálnici D5 a mezinárodní letiště Líně. Letiště se stane mezinárodně významným nákladním leteckým terminálem (Kopp 1999). Rozšiřované ploše letiště, navazujícím obchodním, technickým a průmyslovým zónám ustoupí lesní komplexy a obec Nová Ves. Letiště bude napojeno na dálnici novou křižovatkou. Rozvojem průmyslových a obchodních areálů bude zasaženo celé území rozvojové osy Plzně ve směru Líně–Zbůch–Chotěšov–Stod.

Prohloubí se současná diferenciaci ve využití krajiny povodí. V horní části povodí zůstane zemědělská krajina. Její intenzivní využití bude podporováno novými zahraničními vlastníky orné půdy. Zisky provozovatelů zemědělské výroby nepřinesou zvýšený příjem z daní v místních rozpočtech malých obcích, takže nedojde k budování vodovodní a kanalizační infrastruktury. Vzhledem k omezené pravomoci státu nebude možné bez iniciativy vlastníků pozemků dosáhnout zvýšení ekologické stability území.

V zájmovém území vzniknou nové dopravní stavby, kromě obchvatů Líní a Zbůchu silnicí I/26 (variantně novou trasou z Chotěšova na Úherce), především nový koridor vysokorychlostní železnice protínající povodí od východu k západu. Fragmentace krajiny se zvýší, především ve střední části povodí.

Celkově se v celém území nezlepší podmínky pro život lidí v krajině. V příměstské části se životní prostředí dokonce významně zhorší. Území zaznamená odliv obyvatelstva.

Scénář ubývající polarizace

Důsledně bude prosazována ochranná a rekreační funkce příměstské krajiny ve východní části povodí. Lesní komplexy budou zachovány nejméně v současném stavu. Dojde k eliminaci zátěží provedením úplných rekultivací skládky Sulkov a důlních areálů. Bude nalezeno

Tab. 2 – Scénáře možného vývoje polarizace území

Narůstající polarizace	Ubývající polarizace
rozvoj areálu letiště Líně	plánovitý rozvoj příměstské krajiny s podporou
rozšíření průmyslových zón v příměstské části	rekreační a obytné funkce
prohloubení perifernosti venkovské krajiny	revitalizace zemědělské krajiny
úbytek obyvatelstva	podpora ekologického zemědělství
nízká ekologická stabilita celého území	rozvoj infrastruktury ve venkovské oblasti
	zvýšení ekologické stability celého území

Zdroj: vlastní zpracování

Obr. 4 – Vnitřní polarizace modelového území

vhodné využití areálu letiště Líně, nevytvářející ohnisko dalšího průmyslového rozvoje v Plzeňské aglomeraci (např. lehká výroba, rozvoj bydlení, sportovní areál apod.).

Dojde k rozvoji příměstského bydlení ve vhodných lokalitách (rekonstrukce bytového fondu ve Zbůchu, výběr nových lokalit například v místech zahrádkářských kolonií nebo starší vesnické zástavby). Venkovská krajina v západní části bude rehabilitována prostřednictvím nabídky atraktivního bydlení v blízkosti Plzně, omezením intenzivní zemědělské činnosti a zaváděním ekologického zemědělství.

V rámci podpory EU bude investováno do pozemkových úprav a realizace ÚSES. Orná půda podél toků bude převedena do trvalých travních porostů. Sídla podél Zálužského potoka budou napojena na kanalizační infrastrukturu (buď na společnou ČOV, nebo místní malé například kořenové ČOV). Ve vhodných úsecích bude provedena revitalizace vodních ploch a potočních koridorů.

Závěr

Na modelovém území bylo prokázána polarizace vývoje krajiny. Venkovská západní část území vykazuje znaky perifernosti v rámci Plzeňské aglomerace. Z hlediska území České republiky se přitom jedná o méně výraznou vnitřní periferii. Perifernost přitom narůstá za hranicemi modelového území směrem k západu, protože se zvyšuje dopravní izolace od radiálně uspořádaných rozvojových os Plzeňského kraje.

Studie potvrdila některé obecné poznatky o polarizaci prostoru a to především z hlediska vývojových předpokladů (Havlíček, Chromý 2001). Na modelovém území lze dokumentovat, že proti očekávání může být přírodní potenciál území příčinou perifernosti. Z praktického hlediska přináší příspěvek návrh pozitivního scénáře budoucího vývoje modelového území. Tento návrh je založen na předpokladu ubývajících polarizace území.

Literatura

- BĚLOHLÁVEK, M. (1997): Plzeňská předměstí. NAVA, Plzeň, 126 s.
- DANEŠ, J. V. (1917): Obyvatelstvo Království českého v letech 1843–1910. Oblast plzeňská. Národopisný věstník československý, 12, č. 3, Společnost národopisného musea československého, Praha, s. 296–318.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, ČGS, Praha, s. 1–11.
- JANČÁK, V. (2001): Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, ČGS, Praha, s. 26–35.
- Komplexní regenerace venkovského prostoru Plzeňského kraje. Návrhová část – pracovní verze 1. 11. 2004. DHV ČR, Praha 2004.
- KOPP, J. (1999): Optimalizace využití území – existuje řešení? In: Geografie XI, část A, Sborník prací pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Řada přírodních věd, 22, sv. 145, MU Brno, s. 137–139.
- KOPP, J. (2002): Vývoj antropogenní transformace povodí Lučního potoka. In: Proměny krajiny a udržitelný rozvoj: sborník z XX. sjezdu ČGS, UJEP, Ústí nad Labem, s. 16–25.
- KOPP, J. (2004a): Ekohydrologické hodnocení povodí v příměstské krajině. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Praha, 266 s.
- KOPP, J. (2004b): Hodnocení ekohydrologické kvality koridorů malých vodních toků – případová studie Lučního a Zálužského potoka v povodí Radbuzy. In: Sborník prací Přírodovědecké fakulty Ostravské univerzity, 9, sv. 216, Geografie–Geologie, Ostravská univerzita, Ostrava, s. 45–60.
- MARADA, M. (2001): Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, ČGS, Praha, s. 12–25.
- ÚP VÚC Plzeňská aglomerace: koncept. Ministerstvo pro místní rozvoj ČR, 2000, <http://www.iri.cz/vuc/plzen/> (cit. 11.1.2001).

Jan Kopp

Západočeská univerzita v Plzni, Pedagogická fakulta, katedra geografie, Veveřská 42, 306 19 Plzeň
e-mail: kopp@kge.zcu.cz

Podbořansko – „nová“ či „klasická“ periferie?

SILVIE KULDOVÁ

Příspěvek byl zpracován v rámci grantového projektu GA UK č. 278/2005/B-GEO/PrF „Geografická diferenciacie regionální identity obyvatel v Česku v období vstupu České republiky do EU“. Autorka děkuje GA UK za podporu.

Územní vymezení Podbořanska

Mikroregion Podbořansko je vnitrozemským regionem Česka. Nachází se v jihozápadním cípu Ústeckého kraje, při hranicích s krajem Karlovarským, Plzeňským a Středočeským. Zjednodušeně můžeme říci, že se jedná o spádové území města Podbořany, přičemž v přesných hranicích budeme mikroregion chápat jako správní obvod obce s rozšířenou působností Podbořany (ORP). Základní charakteristiku mikroregionu podává tabulka 1.

Tab. 1 – Vybrané charakteristiky, ORP Podbořany, 1. 3. 2001

Počet obyvatel	15 715
Rozloha	33 776 ha (338 km ²)
Počet obcí	11
Počet částí obcí	60

Pramen: Sčítání lidu, domů a bytů 2001, Okres Louny; Statistický lexikon obcí ČR 1992

„Nová“ či „klasická“ periferie?

Vezmeme-li za vstupní předpoklad tvrzení, že Podbořansko je v současnosti periferní území, je pak otázka, jak dlouho již znaky perifernosti vykazuje? Pokusme se najít kořeny a hlavní příčiny perifernosti ve vývoji území přibližně od počátku tzv. industriálního věku dodnes, tedy dalo by se říci do konce industriálního věku a nástupu věku postindustriálního. Můžeme považovat Podbořansko v kontextu doby za periferní už na začátku sledovaného období, nebo se periferií stalo teprve v jeho průběhu? Je Podbořansko „nová“ či spíše „klasická“ periferie? Jaké jsou nejdůležitější faktory působící na vznik perifernosti modelového mikroregionu? A jaký vliv měl na vznik perifernosti odsun německy mluvícího obyvatelstva v roce 1945?

Pojmy „nová“ a „klasická“ periferie byly užity ve smyslu, v jakém jsou chápány v článku Hampla (2003). Při jisté míře zobecnění můžeme říci, že oblasti nazývané „klasická“ perife-

rie jsou převážně venkovské, ekonomicky slabé a trvale depopulační územní jednotky, ležící vždy mimo hlavní jádrové oblasti a rozvojové osy. Proti tomu „nové“ periferie se formovaly až ve 20. století, velice často souvisí s poválečným odsunem německy mluvícího obyvatelstva z území Česka. Tato území byla do 2. světové války relativně stabilizovaná, stupeň poválečného dosídlení byl však výrazně podprůměrný a ve spojení s periferní polohou vedl k jejich úpadku. (Mezi „nové“ periferie lze zařadit i strukturálně postižené regiony, které bývají vyčleňovány jako samostatná skupina problémových oblastí).

Článek je rozdělen do několika tematických částí, které vždy představují Podbořansko jako určitý „typ“ marginálního území. Typologii podle převládajícího druhu aspektu podmiňujícího perifernost používají ve svých pracích např. Schmidt (1998) nebo Leimgruber (1994). Zároveň je však třeba dodat, že v realitě nikdy nepůsobí výlučně jeden faktor, a to, že je Podbořansko považováno za periferní oblast, je ve výsledku způsobeno vzájemnou kombinací všech faktorů a jejich vývojem v čase (blíže o ní např. Havlíček, Chromý 2001; Chromý, Jančák 2005; Marada 2001 ad.).

Dokumentace Podbořanska jako problémového území

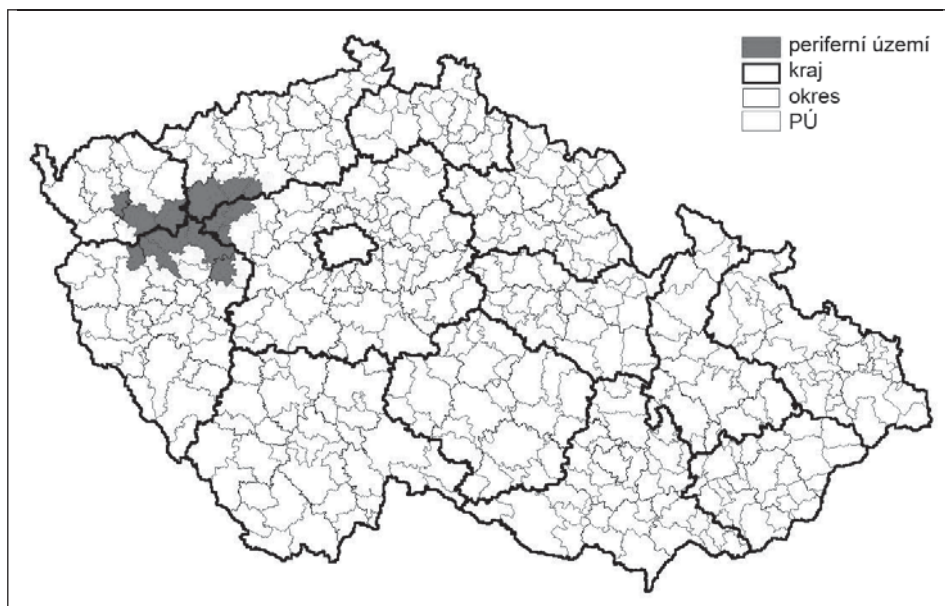
Oblast Podbořanska je téměř učebnicovým příkladem tzv. „vnitřní periferie“. Tento pojem vyjadřuje, že se jedná o region ležící ve vnitrozemí Česka. Termín „vnitřní periferie“ poprvé použil Musil (1988), kdy na základě analýzy údajů za územní jednotky nižší než okresy vytvořil mapu rozmístění tzv. periferních území v krajích ČSR (pozn. autorky – kraje Česka k roku 1988). Podbořansko je na této mapě součástí rozsáhlé oblasti (s číslem 14) Křivoklát–Kožlany–Podbořany–Bochov, na ni téměř souvisle navazuje další oblast s podobnými charakteristikami: Mšec–Kněževes–Hřivice (číslo 13). Podbořansko tak leží přibližně v „centru“ periferní oblasti.

Celá výše definovaná vnitřní periferie přetrvává ve více méně nezměněné podobě od 80. let 20. století dodnes. Sousední kraje, tj. Karlovarský, Plzeňský a Středočeský ve svých programech rozvoje kraje shodně označují tato území za „zaostalá“, „problémová“ apod. Pro ilustraci byla celá zmiňovaná oblast schematicky zanesena do mapy (viz obr. 1). Samotný Ústecký kraj, jehož je mikroregion Podbořansko součástí, přitom můžeme celkově považovat za značně problémový region. Proto také program rozvoje Ústeckého kraje označuje jako periferní území především strukturálně postižené oblasti Severočeské hnědouhelné pánve (ačkoli jsou si představitelé kraje vědomi i problémů spojených se stagnací venkova).

Z výše uvedeného vyplývá, že také perifernost lze hierarchizovat. Záleží na stupni rozvoje řádovostně vyšší jednotky, v rámci níž je problémové území hodnoceno. V prosperujících krajích (zde např. Středočeský) představují území podobná Podbořansku problémový region, zatímco kraje, které lze samotné označit za problémové (např. Ústecký kraj), považují za více periferní území jiného typu než Podbořansko (např. zmíněné strukturálně postižené oblasti).

Proti tomu v dokumentaci Sociálně ekonomického ústavu ČSAV z konce 80. let, kdy byly průmyslové a těžební oblasti preferovány a považovány za jádrové, je právě Podbořansko v rámci tehdejšího Severočeského kraje počítáno mezi tzv. „okrajová“, tedy problémová území (Smetana 2001).

V souvislosti se zvyšováním regionálních rozdílů v 90. letech 20. století a se vstupem Česka do Evropské unie nabývá na důležitosti problematika regionálního rozvoje a adekvátní regi-

Obr. 1 – Přibližné vymezení periferního území č. 14 z mapy Rozmístění tzv. periferních území v krajích ČSR (Musil 1988) v roce 2003. ORP = obec s rozšířenou působností.

Pramen: Aktualizace programu rozvoje Ústeckého kraje 2001; Program rozvoje územního obvodu Středočeského kraje 2002; www.kr-karlovarsky.cz; www.kr-plzensky.cz

onální politiky. Mnoho změn nastalo na poli institucionálním i legislativním. Velmi důležitý dokument představuje zákon č. 248/2000 Sb., O podpoře regionálního rozvoje, v němž Vláda České republiky schvaluje vymezení „regionů se soustředěnou podporou státu“, tj. regiony strukturálně postižené, hospodářsky slabé, venkovské a ostatní, jejichž podporování státem je žádoucí (www.mmr.cz). Okres Louny, na jehož území leží mikroregion Podbořansko, je zařazen mezi strukturálně postižené regiony. Svým charakterem by náležel spíše mezi regiony venkovské. Okres Louny mimoto patří i do skupiny hospodářsky slabých regionů. Podle zásady, že soustředěná podpora státu může být poskytována konkrétnímu území jen v rámci jednoho typu podpory, byl však okres vzhledem ke svému zařazení do strukturálně postižených regionů z druhé kategorie vyňat.

Podbořansko jako zemědělská periferie

Podbořansko bylo vždy spíše zemědělským regionem. Průmyslová revoluce neměla, kromě výstavby lokální železnice, porcelánky a keramických závodů, na region výraznější dopad. Po celé 19. století zůstávaly Podbořany řemeslnicko-zemědělským městem a centrem obilnářské produkční oblasti. Od 2. poloviny 19. století se především východní část území zaměřila na pěstování chmele. Zemědělská výroba však byla méně produktivní než v sousedním obdobně specializovaném Žatecku a velmi málo mechanizovaná.

Velký rozvrat zemědělství, a tedy celého hospodářství Podbořanska, nastal po roce 1945, kdy území postihl odsun Němců. Katastrofální nedostatek pracovních sil byl pak pocíťován až do 60. let 20. století (Smetana 2001). Do toho nastoupily v roce 1948 změny ve vlastnické struktuře a způsobu zemědělského hospodaření – kolektivizace zemědělství, zestátnování podniků a všeobecná likvidace soukromého podnikání. To mělo za následek další obrovské změny sociálněekonomických vztahů v oblasti, už tak zprerhaných odsunem části původního obyvatelstva.

Ani socialistická industrializace nezměnila ráz Podbořanska. Sledované území mělo charakter převážně zemědělského regionu dokonce ještě více než před válkou (Smetana 2001). V socialistické zemědělské výrobě se kromě navazující tradice pěstování chmele (ovšem v režii JZD) zaváděly velkochovy živočišné výroby, které na mnoha místech kontaminovaly vodu a půdu. V důsledku nadměrného a nesprávného zemědělského hospodaření, umocněného ještě neexistencí vztahu k půdě u obyvatelstva, jež oblast dosídlilo po druhé světové válce, je dnes v mikroregionu značná imisní zátěž půdy. Kromě degradace půdy je zde však i obecná „degradace“ venkovského prostoru. Dnes již nevyužívané zemědělské objekty z období socialismu najdeme přímo v obcích i v otevřené krajině. Neesteticky působící stavby se tak přidaly k taktěz opuštěným a zdevastovaným hospodářským usedlostem z předválečného období.

Podbořansko jako kulturní periferie

Od konce třicetileté války začalo v území postupně převažovat německy mluvící obyvatelstvo, takže se na počátku 20. století už nadpoloviční většina obyvatel mikroregionu hlásila k německé národnosti. Do vzniku samostatného Československa (1918) tvořili českou menšinu převážně zemědělští a tovární dělníci, tedy nejméně majetné vrstvy obyvatelstva (Jelínková 1959). Česko-německá jazyková hranice při jihovýchodním okraji soudního okresu Jesenice, který tehdy tvořil se soudním okresem Podbořany politický okres, představovala pro území poměrně významnou bariéru, která nebyla překonána ani po roce 1918.

Na základě převahy německy mluvícího obyvatelstva byl poté při zabírání pohraničí Česka německým Wehrmachtem 10. 10. 1938 obsazen celý politický okres Podbořany a připojen k Říši. Město se stalo sídlem *Landkreis* (okresu) a spadalo pod správu vládního kraje Cheb Říšské župy Sudety. Mikroregion se tak i v novém státním útvaru znovu ocitl v okrajové poloze, při hranici mezi okupovaným pohraničím a Česko-Slovenskem, posléze Protektorátem Čechy a Morava.

Po skončení druhé světové války proběhl na Podbořansku, stejně jako v ostatních oblastech českého pohraničí, tzv. odsun, tj. vysídlení většiny německy mluvícího obyvatelstva. Vystěhování tak velkého počtu lidí mělo kromě radikální proměny národnostní skladby obyvatel také dalekosáhlé důsledky na veškeré sociálně-ekonomické a sociálně-kulturní vztahy v daném území. Z území bylo vysídleno více než 30 % osob.

Na uprázdněná území záhy přicházeli noví dosídlenci, převážně z blízkých vnitrozemských okresů (např. Rakovník), významnou část přistěhovalců (reemigrantů) tvořila etnická skupina tzv. volyňských Čechů. Do oblasti se ve větší míře dostali i Romové (první vlna již v roce 1946). Přesto již nebylo území nikdy plně dosídleno. V mikroregionu jsou pouze dvě sídla (Podbořany a Lubenec), jež do roku 2001 dosáhla vyššího počtu obyvatel, než měla před druhou světovou válkou. Naprostá většina sídel má méně než 50 % předválečného stavu populace.

Na Podbořansku dnes žije necelých 60 % z maximálního počtu obyvatel z konce 19. století. Nedostatečné dosídlení zájmového území dokumentuje jeho perifernost.

Podbořansko jako hospodářsky slabý region

Svého maximálního ekonomického významu dosáhlo Podbořansko v poslední čtvrtině 19. století. Jelikož zde bylo i tehdy kromě nevelkých výrob keramiky a porcelánu hlavním hospodářským odvětvím s významným podílem na zaměstnanosti neefektivní zemědělství, nepředstavovalo Podbořansko ekonomicky silný region.

Nelehkou situaci prohloubila hospodářská krize 30. let 20. století. Při ní postihl region hluboký pokles cen chmele, umocněný ještě třemi mimořádně suchými roky, a tudíž velkou neúrodou (Smetana 2001). Následné zprůtrhání ekonomických vazeb válkou a odsunem Němců způsobilo téměř kolaps podbořanského chmelařství.

Dosídlování oblasti po roce 1945 novým obyvatelstvem bylo ve vztahu k perifernosti jejím důsledkem i příčinou. Nedostatečné dosídlení malých sídel ve spojení se socialistickým způsobem hospodaření a změnami vlastnických vztahů vedlo k jejich úpadku. Docházelo k rušení základních obslužných zařízení v těchto obcích, a tak obyvatelé odcházeli do větších středisek, často i mimo region. To následně opět zhoršovalo pozici malých sídel a vedlo k dalšímu uzavírání veřejných zařízení. Se ztrátou funkce okresního města v roce 1960 se zhoršila i situace samotných Podbořan.

Prohlubování perifernosti pokračuje i po roce 1989 v souvislosti s nízkou schopností Podbořanska zapojit se do ekonomických struktur. V regionu dochází k reorganizaci zemědělské výroby, uzavírání socialistických zemědělských (především živočišných) velkovýrob, což se projevilo ve vysoké míře nezaměstnanosti (dnes 15 %, v roce 1999 ovšem 18 %). Koncentrace nezaměstnaných a také starých osob na venkově oslabuje potenciál rozvoje sledovaného území. Rozvoj ztěžuje i všeobecná neupravenost veřejných prostranství ve vsích, množství chátrajících prázdných domů a objektů, ale bohužel i převážné většiny sakrálních staveb. Přidáme-li k tomu naprostý nedostatek stravovacích zařízení, sítě maloobchodů apod., můžeme konstatovat, že zatímco mnohé (zejména příhraniční) periferie skýtají vhodné podmínky alespoň pro rozvoj cestovního ruchu (Chromý, Jančák 2005), obdobné předpoklady na Podbořansku nenajdeme.

Podbořansko jako geometrická periferie

Podbořansko bylo po celé sledované období silně determinováno svojí okrajovou polohou při nejružnějších typech hranic, které měly zároveň funkci bariéry. Tyto hranice však byly vždy umělé. Fyzickogeografická hranice v podobě horského hřebene či většího vodního toku se ve sledovaném území nenachází. Ani sousední Doupovské hory nepředstavují výraznou komunikační překážku z hlediska orografického, jako spíše z důvodu přítomnosti vojenského výcvikového prostoru Hradiště, tedy izolovaného území, které od svého vzniku v roce 1953 ovlivňuje podobu infrastruktury v oblasti.

S výjimkou let 1938–45 neleželo Podbořansko ani při státní hranici, do konce druhé světové války však pro území znamenala významnou překážku česko-německá jazyková hranice.

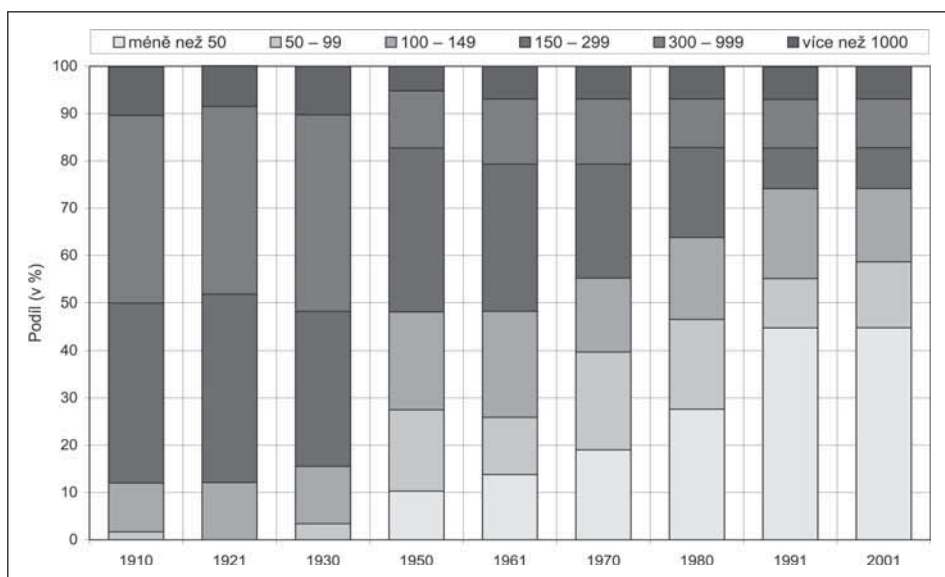
Obr. 2 – Barokní brána do bývalých statků, jeden z mála pozůstatků vesnice údajně zničené Romy, kteří taktéž oblast dosidlovali po druhé světové válce. Dolánky, 2004. (Foto: S. Kuldová)

Daleko významnější obtíže přinášela Podbořansku jeho pozice v rámci vyšších administrativních celků. Ve všech sledovaných obdobích, kdy existovalo krajské dělení, leželo Podbořansko na rozhraní minimálně tří krajů. Samotné modelové území není v čase stabilní a mnohé jeho části patřily v různých dobách k různým vyšším správním celkům, což rozhodně nepřispívá k vnitřní integritě regionu. Na negativní význam administrativní hranice vyšších územních celků poukázali vedle již zmíněného Musila (1988) také Chromý (1999), Kostić (2004), Nováček (2004) ad.

Podbořansko jako řídce osídlené území

Podbořansko se lidnatostí (47 obyv./km²) řadí k obdobně řídké zalidněným oblastem pohraničí jižních a jihozápadních Čech. Nízká hustota zalidnění na Podbořansku je podmíněna historicky, ačkoli k ní velkou měrou přispělo i vyliďnění mnoha obcí po druhé světové válce.

Kárníková (1965) uvádí, že narozdíl od ostatních úrodných zemědělských oblastí se již v 19. století chmelařské Žatecko a Podbořansko vyznačovalo menšími a vzájemně vzdálenými vesnicemi. Dramatické snižování průměrné velikosti sídel je potom otázkou odsunu Němců, který postihl území plošně, a následného selektivního dosidlování, od 70. let 20. století umocněného zvýhodňováním určitých velikostních kategorií sídel v rámci tzv. střediskové soustavy. K čemu až může v krajních případech dojít, ukazuje osud sídla Horní Záhoří. V roce 1930 zde žilo v 19 domech 94 obyvatel. Po odsunu Němců bylo v sídle k roku 1950 sečteno 29 obyvatel.

Obr. 3 – Relativní četnosti částí obcí v jednotlivých velikostních kategoriích sídel, Podbořansko, 1921–2001 (vybrané roky).

Pramen: Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970; Statistický lexikon obcí v zemi České 1930; Statistický lexikon obcí ČSSR 1982; Statistický lexikon obcí ČR 1992; Sčítání lidu, domů a bytů 2001.

Tento počet nadále klesal, v roce 1991 činil pouze 2 obyvatelé, v censu 2001 zde již nebyla deklarována žádná trvale bydlící osoba a sídlo sestává ze 3 domů.

Rozdrobená sídelní síť v regionu komplikuje sociálněekonomické vztahy, zajišťování základních služeb (např. obslužnost autobusovou dopravou, údržbu infrastruktury) apod. Pro lepší představu velikostní struktury sídel v mikroregionu byl sestojen graf relativních četností částí obcí v jednotlivých velikostních kategoriích (viz obr 3). Z grafu vyplývá, že velikostní hierarchie sídel je dnes krajně asymetrická, narozdíl od předválečných let, kdy si byla sídla svojí velikostí podobnější. Od roku 1950 naprostá většina sídel nedosahuje ani velikosti 300 obyvatel a v roce 1980 bylo poprvé nejvíce sídel s 50 a méně obyvateli.

Nejmenší sídla dosud nezanikla především proto, že v nich polovinu i více domů tvoří objekty individuální rekreace, které vznikly změnou funkce původně trvale obydlených objektů znovu již nedosídlených po odsunu Němců. Otázkou však zůstává, zda je v tomto případě přítomnost rekreatantů pro obce přínosem (viz Fialová 2001; Vágner, Fialová 2004; Zemánek 2003). Majitelé objektů druhého bydlení se zpravidla nezajímají o veřejné dění v obci, mnozí zde ani nerealizují nákupy zboží denní spotřeby apod.

Závěr

Z výše uvedených poznatků vyplývá, že zájmové území můžeme klasifikovat jako periferní již na počátku sledovaného období a jeho perifernost se v průběhu času stále prohlubuje.

vala. Podbořansko můžeme tedy označit jako „klasickou“ periferii – venkovský, ekonomicky slabý a trvale depopulační region. Zároveň je třeba doplnit, že se k danému území vztahuje i část definice „nové“ periferie: stupeň poválečného dosídlení byl výrazně podprůměrný a ve spojení s periferní polohou vedl k poválečnému úpadku. V tomto případě se ovšem nejedná přímo o úpadek, jako spíše o umocnění již existující periferie.

Za hlavní faktory působící na vznik perifernosti modelového mikroregionu lze považovat především:

1. slabý vliv průmyslové revoluce, která nepřinesla ani významnější průmyslovou výrobu, ani zvýšenou mechanizaci zemědělství;
2. historicky podmíněný charakter sídelní sítě (menší a vzájemně vzdálené vesnice);
3. odsun Němců po druhé světové válce a následné nedostatečné dosídlení;
4. nevýhodnou polohu mikroregionu v rámci vyšších územněsprávních celků (při hranicích s ostatními celky) a neexistenci významnějších přeshraničních kontaktů, které dříve komplikovala také téměř stopadesátiletá přítomnost hranice mezi českým a německým jazykovým územím.

Významnou změnu a určitou šanci do budoucna může, alespoň pro začátek, znamenat vytvoření ORP (tzv. „malého okresu“) Podbořany k 1. 1. 2003. Město Podbořany získalo nové funkce a nabývá na větší důležitosti. Mnohé statistické údaje jsou dnes publikovány i za tyto nižší územní celky, a objevují se tak mnohé problémy dříve skryté ve zprůměrovaných údajích za okresní úroveň (patrné např. v případě hustoty zalidnění území, viz Burda 2003). To umožňuje efektivnější odhalení a řešení problémů v dané oblasti. Dokud však obyvatelé sami nepochopí, že je třeba aktivně přetvářet prostředí, ve kterém žijí, mine se jakákoli pomoc účinkem.

Literatura

- Aktualizace Programu rozvoje Ústeckého kraje, stručný výtah. ARR EL, 2001, 15 s., www.kr-ustecky.cz.
- BURDA, T. (2003): „Nové okresy“ ve světle reformy veřejné správy. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): Geografie na cestách poznání. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, s. 114–123.
- FIALOVÁ, D. (2001): Druhé bydlení a jeho vztah k periferním oblastem. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, ČGS, Praha, s. 36–47.
- HAMPL, M. (2003): Diferenciace a zvraty regionálního vývoje Karlovarska: unikátní případ nebo obecný vzor? Geografie–Sborník ČGS, 108, č. 3, ČGS, Praha, s. 173–190.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. UK, Praha, 255 s.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, ČGS, Praha, s. 1–11.
- CHROMÝ, P. (1999): Kam patříš Jemnicko? Geografické rozhledy, 9, č. 2, s. 38–39.
- CHROMÝ, P., JANČÁK, V. (2005): Periferní oblasti Česka jako jeden z pólů polarizovaného prostoru. Životné prostredie, XXXIX, č. 2, s. 106–108.
- JELÍNKOVÁ, R. (1959): Demografický profil Karlovarského kraje. In: Srb, V. (ed.): Demografický sborník 1959. Státní úřad statistický, Praha, s. 165–186.
- KÁRNÍKOVÁ, L. (1965): Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914. ČSAV, Praha, 401 s.
- JEŘÁBEK, M., DOKOUPIL, J., HAVLÍČEK, T. a kol. (2004): České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Academia, Praha, 300 s.

- KOSTIČ, M. (2004): Vnitřní periferie v Česku: příklad středočesko-jihočeského pomezí. Diplomová práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 112 s., 10 příl., 20 map. příl.
- KULDOVÁ, S. (2004): Podbořansko – „nová“ či „klasická“ periferie? Bakalářská práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 53 s.
- LEIMGRUBER, W. (1994): Marginality and Marginal Regions: Problem of Definition. In: Chang, C.D. (ed.): Marginality and Development Issues in Marginal Regions. IGU, Taipei, Taiwan, s. 1–18.
- MARADA, M. (2001): Vymezování periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, s. 12–24.
- MUSIL, J. (1988): Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení. Územní plánování a urbanismus, XV, s. 67–72.
- MUSIL, J. (2002): Urbanizace českých zemí a socialismus. In: Horská, P., Maur, E., Musil, J.: Zrod velkoměsta, Urbanizace českých zemí a Evropa. Paseka, Praha a Litomyšl, 351 s.
- NOVÁČEK, A. (2004): Historickogeografické aspekty perifernosti a mikroregionální diferenciacie kraje Vysočina z pohledu populačního vývoje. Diplomová práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 122 s. + 13 příl.
- Program rozvoje územního obvodu Středočeského kraje. Středočeský kraj, www.kr-stredocesky.cz, 2002, 223 s.,
- SCHMIDT, M.H. (1998): An integrated systemic approach to marginal regions: from definition to development policies. In: Jussila, H., Leimgruber, W., Majoral, R. (eds.): Perceptions of Marginality. Ashgate, Aldershot, s. 45–66.
- SMETANA, J. (2001): Podbořany, dějiny města a okolních obcí. Město Podbořany Česká republika, 378 s.
- VÁGNER, J., FIALOVÁ, D. a kol. (2004): Regionální diferenciacie druhého bydlení v Česku. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 286 s. + příl.
- ZEMÁNEK, L. (2003): Lokální kultura v životě našeho venkova. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): Geografie na cestách poznání. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, s. 124–149.

www.kr-karlovarsky.cz (12. 3. 2004) – internetové stránky Karlovarského kraje

www.kr-plzensky.cz (12. 3. 2004) – internetové stránky Plzeňského kraje

www.kr-ustecky.cz (5. 3. 2004) – internetové stránky Ústeckého kraje

www.mmr.cz (19. 3. 2004) – internetové stránky Ministerstva pro místní rozvoj ČR

www.podborany.net (8. 10. 2004) – internetové stránky Městského úřadu Podbořany
publikace z příslušných censů

Silvie Kuldová

studentka navazujícího magisterského studia, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta,
katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2
e-mail: kuldoval@natur.cuni.cz

Subjektivní vnímání území mezi Kozákovem a Troskami

MILAN JEŘÁBEK

Příspěvek byl připraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autor děkuje GA ČR za podporu.

Vstup do problematiky

Považuji za přirozené, že geografický výzkum na ústecké univerzitě se věnuje především regionu severozápadních Čech, Ústeckému kraji, pánevní oblasti jako ekonomicky a ekologicky exponovanému území či oblastem periferním. Mezi nimi ústřední místo zaujímá studium pohraničí, ať již sledujeme celý česko-saský úsek nebo dílčí regiony – např. Euroregion Elbe/Labe a vybrané lokality, mj. v návaznosti na hraniční přechody. Vzhledem k tomu, že se jedná o již tradiční zaměření, můžeme zájemcům nabídnout četné výstupy nejrůznějšího rozsahu a charakteru (viz např. Anděl, Jeřábek, Oršulák 2004; Balej, Anděl, Jeřábek a kol. 2004) a další (viz přehled literatury).

V zájmu propojení akademických aktivit, a v neposlední řadě díky trvalým nadstandardním kontaktům s dalšími geografickými pracovišti, jsme se od roku 2003 zapojili do projektu GA ČR „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“, navazujícího na vnitrouniverzitní projekt Univerzity Karlovy v Praze (Jančák, Havlíček, Chromý, Marada 2001). Naše pracoviště se přitom soustřeďuje na problematiku regionální geografie a regionálního rozvoje (zejména pohraničí), geografii osídlení, druhého bydlení a kulturní geografie, jakož i sociologické přístupy v geografii. Rok 2004 patřil především přípravě, vlastní realizaci a vyhodnocení vlastního empirického terénního výzkumu v modelových územích. Vlastními silami realizovaná empirická šetření se již stala nedílnou součástí analýzy jakéhokoliv území a poznatky jimi získané vhodně doplňují případně korigují informace pocházející ze statistických zdrojů. V našem případě záměrně neuvádíme tzv. tvrdá data, ale soustředíme se na subjektivní vnímání některých aspektů zdejšího života jednotlivců, společnosti a krajiny prostřednictvím dotazníkového šetření. Vybrané poznatky z jednoho modelového území jsou náplní tohoto příspěvku.

V badatelské činnosti usilujeme o kombinaci tzv. tvrdých a měkkých dat, jejichž prostřednictvím budeme analyzovat vývoj v transformačním období, současnou situaci a nastíníme perspektivy dalšího vývoje. Zajímá nás široký komplex otázek (témat), které pracovně strukturujeme do následujících bloků: poloha a vztahy vč. dopravní dostupnosti, krajina –

potenciál, občanská, technická a dopravní vybavenost, stabilita obyvatelstva a osídlení, migrace, lidský potenciál – kvalita, ekonomická aktivita a trh práce, institucionální rámce a aktéři, identita. Problém periferních území nechápeme izolovaně, ale v kontextu celkového vývoje prostoru na různých hierarchických úrovních.

Výběr modelového území a charakteristika empirického šetření

Pro detailní studium jsme zvolili v rámci Česka celkem 15 modelových území, mezi nimiž – v souladu s reálnou diferenciací hodnocených poměrů – rozlišujeme periferie vnitřní vs. při státní hranici, tradiční – venkovské – strukturálně slabé, strukturálně postižené. UJEP zajišťuje, v rámci dělby mezi participujícími pracovišti, tři modelová území: Východní Krušnohoří, Bílinsko a území přiléhající na východě k Českému ráji. Důvodem pro volbu třetího území je existence univerzitního zařízení Bukovina v blízkosti zámku Hrubá Skála (obr. 1). Vzhledem ke skutečnosti, že jsme zde pravidelnými hosty, chápou bližší seznámení a „pochoopení“ zdejšího regionu trochu jako naši „stavovskou“ povinnost.

Pro toto území se již na počátku analytických prací setkáváme s problémy, týkajícími se vymezení a následně pojmenování. Záměrně jsme – s ohledem na specifické zaměření – nezvolili CHKO Český ráj, ale území ležící zároveň mezi zdejšími „jádry“ Turnovem a Jičínem na straně jedné a v údolí (přesněji Libušské brázdě) mezi Kozákovem a Troskami na straně druhé. Označení „mezi Kozákovem a Troskami“, byť trochu poetické, se nakonec ujalo a – domnívám se – dobře vystihuje charakter území. Tato problematika je ostatně zastoupena v dalším textu. V modelovém území, složeném z 12 obcí, žije podle výsledků SLDB 2001 více než 5 tis. obyvatel, největším sídlem je Rovensko pod Troskami (1 273 obyvatel; tab. 1).

Cílovou skupinou se nám stalo obyvatelstvo starší 15 let, přičemž jednotlivé respondenty jsme vybírali na základě kombinace náhodného a kvótního výběru podle pohlaví, věku a místa bydliště. Naším záměrem bylo získat soubor dotazovaných odpovídající reálné populaci, což se nám v zásadě podařilo. Tazatelskou síť tvořili posluchači geografie UJEP, kteří v rámci výuky

Tab. 1 – Populační velikost modelového území (SLDB 2001)

Obec	Počet obyvatel
Holenice	92
Hrubá Skála	553
Karlovice	672
Ktová	180
Libuň	742
Mladějov	525
Radostná pod Kozákovem	353
ROVENSKO pod Troskami	1 273
Tatobity	518
Troskovice	152
Újezd pod Troskami	305
Žernov	156
Celkem	5 521

Obr. 1 – Univerzitní zařízení Bukovina v blízkosti zámku Hrubá Skála v modelovém území

Obr. 2 – Pohled na zříceninu Trosky z jihu

naplnili předepsanou velikost základního souboru: celkem 281 vyplněných dotazníků, tj. cca 5 % veškerého obyvatelstva. (Při započtení obyvatelstva staršího 15 let, tedy dospělé populace, bude odpovídající podíl ještě vyšší.) Vzhledem k možnosti následné komparace jsme dodatečně zařadili kontrolní vzorek za jižní „zázemí“ (se sběrem zejména v Jičíně a Lomnici nad Popelkou, 82 respondentů) a severní „zázemí“ (Turnov, Semily, 100 respondentů).

Stabilita/mobilita obyvatelstva

První z řešených otázek je návýsost geografická (prostorová) a pokouší se zjistit, do jaké míry je obyvatelstvo žijící „mezi Kozákovým a Troskami“ spjata s územím. Obecně lze totiž soudit, že čím vyšších „hodnot“ nabývá, tím více se dá počítat s aktivním zapojením do „věcí veřejných“. Přitom některé z prezentovaných poznatků lze získat i jinou cestou, např. ze sčítání lidu v desetileté periodě.

Vazbu k místu bydliště zjišťujeme nejčastěji zastoupením tzv. rodáků, tj. osob, kteří se v současné obci trvalého bydliště narodili případně se narodili v jiné obci okresu (SLDB 2001). Dle poznatků z empirického šetření od narození žije v místě současného bydliště více než polovina obyvatel starších 15 let (57,1 %), zbývající část obyvatel se narodila jinde.

Míru sepětí s konkrétním územím lze – v souladu s teorií sítě – vyjádřit rovněž utvořením „sítě“ s osobami příbuznými (či blízkými). Tento přístup zároveň ukazuje na trvalost vztahu k území. Zjistili jsme, že v místě nebo nejbližším okolí mají většinu příbuzných téměř tři ze čtyř respondentů (přesně 70,2 %). Můžeme tedy potvrdit, že obyvatelstvo modelového území je poměrně značně „provázáno“.

Navazující otázka zjišťuje míru potenciální emigrace. Tento „ukazatel“ může, byť jen do určité míry, signalizovat spokojenost s životem, životními podmínkami v konkrétní lokalitě. Za jednoznačně pozitivní lze označit naše zjištění, 83,8 % se nechce odstěhovat z místa bydliště (zbývající možnosti „ano“, „neví“). V tomto případě tedy nelze souhlasit s obecně platnou hypotézou, podle níž periferní oblasti jsou zpravidla oblastmi emigračními.

Jinou formou mobility je pohyb za prací, specifikovaný v našem případě jako vyjížďka za prací mimo bydliště. Jejím prostřednictvím lze zjistit jak možnosti pracovní realizace konkrétního sídla (obce), tak sledovat vytváření pracovních (dojížďkových) regionů. Zjistili jsme, že v modelovém území s poměrně rozdrobenou sídelní (administrativní) strukturou vyjíždí za prací zhruba polovina veškerého obyvatelstva (52,3 %, zbývající možnosti „ne“, „netýká se“).

Regionální identita

Problematika regionální případně lokální identity se v poslední době silně prosazuje, snad by se dalo až říci, že se stala jakýmsi módním tématem. Přitom „své“ k tomu vyslovují především sociologové, etnologové a historici (např. Zich 2003 ad.). Geografové však jakoby nechtěli zůstat stranou. Náš přístup by však měl být odlišný, resp. měl či mohl by se zaměřovat na jiné aspekty – zejména územní (viz např. Siwek, Kaňok 2000; Chromý 2003; Chromý, Janů 2003). Jinými slovy, každý jedinec se pohybuje v určité oblasti, kterou považuje za „svoji“, má k ní vztah, cítí se v ní dobře, realizuje zde jak pracovní tak volnočasové aktivity apod. Rozsah (plo-

Tab. 2 – Regionální identita obyvatel území mezi Kozákovem a Troskami

Možnosti	Četnost		
	abs.	rel.	rel. val.
Český ráj, Hruboskalsko	49	17,4	34,5
Severočech	38	13,5	26,8
Východočech	22	7,8	15,5
Liberecký kraj	7	2,5	4,9
Podkrkonoší	6	2,1	4,2
Semilsko (okres)	6	2,1	4,2
Jičínsko (okres)	6	2,1	4,2
jiné určení	8	2,8	5,6
úhrnem	142	50,5	100,0
Celkový počet respondentů	281	100,0	

Pramen: vlastní šetření 2004

cha) je pak odvislý „případ od případu“ nepochybně od věku, vzdělání, charakteru pracovních aktivit, finanční situace apod.

Respondentům jsme položili otázku: „Odkud jste?“ a nabídli celkem tři možnosti otevřené/volné formulace. Celkem se vyjádřili zhruba tři čtvrtiny respondentů, z nich však jen asi čtvrtina využila vícenásobné volby. Z konkrétních odpovědí jsme sestavili jak kontingenční tabulku, tak analyzovali uváděné možnosti z řádovostního hlediska (úroveň lokální, regionální a celostátní). Nejvyšší úroveň – vyjádřená např. zněním „jsem Čech“ – se objevuje jen sporadicky, další dvě jsou zastoupeny zhruba rovnoměrně. Zatímco na nejnižší úroveň respondenti přináleží k obci svého trvalého bydliště, na prostřední úrovni se přiklání jen k několika variantám (viz tab. 2).

Jednoznačná vazba na vyhlášený pojem až marketingovou značku v „turistickém průmyslu“ zřejmě nepřekvapí – bezmála pětina všech respondentů se k němu hlásí, z těch, co odpověděli je to více než třetina. Poněkud zarážející je však vyšší sounáležitost se severními Čechami, kam region nikdy nepatřil, než s východními Čechami, jejichž byl v letech 1960–2000 součástí. Dnes většina území patří do Libereckého kraje, jižní část do Královéhradeckého kraje a nepřilíh vzdálen je Středočeský kraj. Lze tedy hovořit o typické vnitřní periférii, jak se s ní setkáváme u Musila (1988).

Za zajímavé považují sledování „zvětšování, či zmenšování rámců“, tj. územního rozsahu při vícenásobné volbě. Přestože tuto možnost využila poměrně malá část dotazovaných – zhruba pětina, můžeme konstatovat, že oba „směry“ se vyskytují v obdobném rozsahu. Od lokálního určení k regionálnímu postupovalo celkem 27 respondentů (jen 5 z nich však dvakrát), opačnou posloupnost, tj. shora dolů vyjádřilo 28 respondentů (17 z nich pak dvakrát).

Lokální specifika

Každé území se vyznačuje svébytným charakterem, který se skládá ze složky přírodní (krajině), ale také socioekonomické, reflektující jak historii, tak současný vývoj. Poměrně dost

pozornosti, především v sociologické literatuře, se věnuje problematice regionální a lokální identity. Naproti tomu v ekonomii existují četné příklady, či alespoň pokusy, o stanovení míry výkonnosti (případně konkurenceschopnosti) regionů a lokalit. Výsledkem mohou být specifika toho kterého území, jimiž se odlišuje od ostatních.

Jak si tedy „stojí“ území mezi Kozákovem a Troskami? Pro odpověď jsme zvolili dvě otázky. Analýzou první z nich, založené na protikladech, si přiblížíme situaci na úrovni obce. Sledované možnosti jsou seřazeny podle míry jednoznačnosti, a tak lze konstatovat, že zdejší obce jsou:

- jednoznačně udržované (91,6 % respondentů proti 8,4 %, kteří je vidí jako zanedbané)
- převážně tradiční (70,4 %, opakem moderní) a měnící se (68,4 %, strnulé)
- částečně aktivní (spolupracující s dalšími subjekty, 61,0 %, pasivní).

Zbývající možnosti vykazují téměř vyrovnané zastoupení, jen s mírnou převahou první možnosti: chudá vs. bohatá, není v ničem výjimečná vs. výjimečná, periferní (okrajová) vs. centrální (středisková).

Nakonec jsme „sestoupili“ o řád níže a zajímalo nás prostřednictvím polootevřené otázky, s čím si respondenti spojují obec svého bydliště, co považují za hlavní symboly obce. Při formě otázky jako baterie se uplatnily v podstatě jen dvě možnosti, a to krajina, v níž obec leží (řeky, hory atd., s 85,5 % kladných vyjádření) a životní prostředí (nenarušené, devastované atd., 60,7 %). Co naopak vůbec není typické, můžeme označit jako ekonomické aktivity (podnik, tradiční výroba, s nejnižším podílem 6,6 %), kulturně-společenské aktivity (vinobraní, festivaly atd.) a sportovní aktivity (úspěchy zdejších klubů, jednotlivců).

Rozvedení této otázky umožňují uváděné konkrétní příklady, formulované opět samotnými respondenty a až následně klasifikované. Potvrzuje se jednoznačná dominance fenoménu krajiny, tento okruh rozvedla téměř polovina všech respondentů (42,7 %). Uvnitř se pak uplatňuje pojem Trosky (pětina z celkového souboru resp. dvě pětiny z odpovídajících respondentů), druhá příčka patří obecně skalám, skalnímu městu v kombinaci s konkretizací Hruboskalsko a Prachovské skály. Již se značným odstupem následují pojmy Český ráj a Kozákov.

Současná situace a perspektiva rozvoje

Do standardního provedení rozvojových/strategických dokumentů různě vymezených území se již pevně prosadila metoda analýzy SWOT, jednak přibližující současnost a budoucnost, jednak reflektující vnitřní potenciál a vnější podmínky. V tomto případě však jejími autory nejsou příslušní odborníci, ale vychází z výpovědí respondentů našeho modelového území. Ti v tomto případě zastupují (reprezentují) místní populaci, lze ji v tom případě chápat zjednodušeně jako jakýsi odraz veřejného mínění. S čím jsou obyvatelé spokojeni, co je naopak trápí, na co do budoucna sázejí či čeho se obávají? Výběr těch nejběžnějších vyjádření přináší tabulka 3.

Přestože jsme z pochopitelných důvodů nezařadili všechny výpovědi, provedený výběr nám poměrně jednoznačně odpovídá na výše položené otázky. Ještě však musíme připomenout, že této „hry“ se zúčastnila méně než polovina respondentů. Zřejmě snadnějším „úkolem“ bylo formulovat silné stránky a hrozby než slabé stránky a příležitosti. Druhým

Tab. 3 – Subjektivní analýza SWOT modelového území mezi Kozákovem a Troskami

SILNÉ STRÁNKY	Četnost			SLABÉ STRÁNKY	Četnost		
	abs.	rel.	rel. val.		abs.	rel.	rel. val.
příroda, krajina	68	24,2	59,6	dopravní dostupnost	28	10,0	33,7
cestovní ruch, turistika	14	5,0	12,3	nezaměstnanost	13	4,6	15,7
poloha	7	2,5	6,1	vybavenost, služby	13	4,6	15,7
jiné možnosti		8,9	21,9	jiné možnosti	29	10,3	34,9
úhrnem	114	40,6	100,0	úhrnem	83	29,5	100,0
celk. počet resp.	281	100,0		celk. počet resp.	281	100,0	
PŘÍLEŽITOSTI	Četnost			HROZBY	Četnost		
	abs.	rel.	rel. val.		abs.	rel.	rel. val.
dálnice	16	5,7	21,1	finance	6	2,1	5,5
příroda, krajina	5	1,8	6,6	nezaměstnanost	5	1,8	4,5
jiné možnosti	14	5,0	18,4	jiné možnosti	20	7,1	18,2
úhrnem	76	27,0	100,0	úhrnem	110	39,1	100,0
celk. počet resp.	281	100,0		celk. počet resp.	281	100,0	

zásadním poznatkem je, s výjimkou slabin, jednoznačná preference v jednotlivých aspektech: příroda a krajina, cestovní ruch a turistika, především pak dálnice. Jedná se o uvažovanou čtyřproudovou komunikaci protínající celé modelové území, spojující Turnov s Jičínem resp. Liberec s Hradcem Králové. Rozpornost tohoto záměru se projevuje v tom, že se uplatňuje i mezi příležitostmi a slabými stránkami (přímo či skryté v negativním hodnocení dopravní dostupnosti). Zde získané poznatky potvrzují rovněž výše formulovanou specifikum území, orientovaného na cestovní ruch a turistiku založené na nesporných hodnotách zdejší přírody a krajiny.

Místo závěru – konfrontace subjektivního vnímání a objektivního hodnocení

Modelové území mezi Kozákovým a Troskami je svým charakterem využívání zdejšího potenciálu, jakož i s ohledem na geografickou polohu, svébytným periferním územím v rámci Česka. Jen s částečným využitím poznatků z dotazníkového šetření lze soudit na poměrně značnou stabilitu obyvatelstva a sepětí s regionem (pojmem) Českého ráje, byť se nezabýváme územím samotné chráněné krajinné oblasti. Krajina je vnímána jako jednoznačně udržovaná a převážně tradiční, příroda a krajina vůbec je chápána jako silná stránka rozvoje orientovaného na cestovní ruch a turistiku. Silně vnímaným prvkem, spíše ohrožujícím než napomáhajícím k realizaci rozvojové trajektorie se jeví uvažovaná výstavba komunikace spojující Turnov a Jičín.

V samotném závěru článku zařadíme pro doplnění resp. konfrontaci část převzatých poznatků (Adamuška a kol. 2005) pocházejících z analytických přístupů (tab. 4).

Z porovnání analýz SWOT vyplývá, že subjektivní vnímání a objektivní charakteristika v zásadě korespondují. Jako priorita pro budoucí využití území vystupuje orientace na životní prostředí a cestovní ruch, snad bychom mohli doplnit jeho „měkké formy“. Na druhou stranu spíše negativně je hodnocena dopravní dostupnost, jakož i nedostatečná úroveň ob-

Tab. 4 – Objektivní analýza SWOT území mezi Kozákovem a Troskami

<p>Silné stránky</p> <ul style="list-style-type: none"> – relativně krátká vzdálenost na kvalitnější silniční napojení do hlavního města Prahy – potenciál malých firem s velmi rozmanitou náplní produkce, často založené na řemeslné dovednosti (pletení košů, vázání košťat, výroba medového pečiva), ale jsou ekonomicky nevýznamné – atraktivnost krajiny pro cestovní ruch (Český ráj, Kozákov, kulturní památky a tradice) – převažuje bydlení v rodinných domech, tzn. lépe ošetřovaný prostor bez negativ z koncentrace bydlení v nájemních bytech 	<p>Slabé stránky</p> <ul style="list-style-type: none"> – špatný stav silnic II. a III. třídy odrazuje investory – rozptýl staveb ve volné krajině je nevýhodou při zajišťování obslužnosti a dosažitelnosti (lékař, požárníci atd.) – nižší úroveň občanské vybavenosti (vybavenost obcí obchody, úřady a službami), problém se zásobováním vodou, nedostatečná plynofikace – vysoká finanční náročnost rekonstrukce a výstavby infrastruktury na jedné straně a velký počet malých obcí (s nízkými rozpočty) na straně druhé
<p>Příležitosti</p> <ul style="list-style-type: none"> – vytipování a příprava vhodných pozemků pro rozvoj malého a středního podnikání „na zelené louce“ – rozvoj infrastruktury a vybavenosti obce – rozšíření publicity území včetně možného zápisu pod UNESCO 	<p>Hrozby</p> <ul style="list-style-type: none"> – obtížná ekonomická situace v sektoru zemědělství včetně hrozičích zániku pracovních míst – ztížené uplatnění mladých lidí, disproporce ve vzdělání a požadavcích praxe, nedostatek poptávky po pracovní síle v místě, hrozičí odchod mladých a vzdělanějších obyvatel – další stárnutí populace – nedostatečné využití přírodního a kulturního potenciálu území

čanské vybavenosti z hlediska kvantitativního i kvalitativního. O tom, že regionální/lokální rozvoj není možné založit pouze na návštěvnických oblastech svědčí pozornost věnovaná otázce stabilizace a perspektivy mladé generace a trhu práce.

Charakter příspěvku je převážně informativní a analytický. Dosavadní stupeň poznání resp. zpracování empirických poznatků zatím neumožňuje hlubší úvahy relevantní sledovanému tématu. Prezentace jen vybraných informací z jednoho konkrétního modelového území má spíše naznačit možnosti dalšího směřování výzkumného projektu. Jeho podstatnou součástí bude rovněž komparace situace v jednotlivých oblastech s cílem odhalit na jedné straně jejich shodné rysy, na druhé straně specifika podmíněná jak zevnitř, tak zvenčí. To mj. ukáže na jejich možnosti rozvoje a prosazení se v konkurenci dalších regionů.

Literatura

- ADAMUŠKA, J. a kol. (2005): Mikroregion Podhůří. Seminární práce. UK v Praze, PpF UK, KSGRR, Praha, 25 s.
- ANDĚL, J., JEŘÁBEK, M., ORŠULÁK, T. (2004): Vývoj sídelní struktury a obyvatelstva pohraničních okresů Ústeckého kraje. *Acta Universitatis Purkynianae*, 88, *Studia Geographica IV*, UJEP, Ústí nad Labem, 250 s.
- BALEJ, M., ANDĚL, J., JEŘÁBEK, M. a kol. (2004): Východní Krušnohoří – geografické hodnocení periferní oblasti. *Acta Universitatis Purkynianae*, 96, *Studia Geographica V*, UJEP, Ústí nad Labem, 270 s.
- CHROMÝ, P. (2003): Formování regionální identity: nezbytná součást geografických výzkumů. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): *Geografie na cestách poznání*. UK v Praze, PpF, KSGRR, Praha, s. 163–178.
- CHROMÝ, P., JANŮ, H. (2003): Regional identity, activation of territorial communities and the potential of the development of peripheral regions. *Acta Universitatis Carolianae – Geographica*, XXXVIII, č. 1, s. 105–117.
- JANČÁK, V. (2001): Geografický výzkum periferních oblastí na mikroregionální úrovni. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 25–35.

- JANČÁK, V., HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P., MARADA, M. (2001): Perspektivy vývoje periferních oblastí ČR. Výzkumná zpráva GP GAUK 126/M, PřF UK, Praha, 46 s.
- JEŘÁBEK, M. ed. (1999): Geografická analýza pohraničí České republiky. Pracovní texty WP 99:11, Sociologický ústav AV ČR, Praha, 180 s.
- JEŘÁBEK, M. ed. (2001): Reflexe regionálního rozvoje pohraničí České republiky. Sociologický ústav AV ČR, Praha, Ústí nad Labem, 107 s.
- MUSIL, J. (1988): Nové pohledy na regeneraci našich měst a osídlení. Územní plánování a urbanismus, XV, č. 2, s. 67–72.
- SIWEK, T., KAŇOK, J. (2000): Vědomí slezské identity v mentální mapě. Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, Ostrava, 98 s., 2 mapy.
- ZICH, F., ed. (2003): Regionální identita obyvatel v pohraničí. Sborník příspěvků z konference „Evropská, národní, či regionální identita?“ Praha 3. 10. 2003. Sociologický ústav AV ČR, Praha, 262 s.

Milan Jeřábek

Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Přírodovědecká fakulta,
katedra geografie, České mládeže 8, 400 96 Ústí nad Labem
e-mail: jerabek@pf.ujep.cz

Změny geografického prostředí periferní oblasti ústeckého Krušnohoří

JIŘÍ ANDĚL, MARTIN BRZÓSKA

Příspěvek byl připraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autor děkuje GA ČR za podporu.

Úvod

Ústecké Krušnohoří představuje periferní prostor při hranici se Saskem a tvoří jej tři obce okresu Ústí nad Labem – Tisá, Petrovice, Telnice. Příspěvek sleduje modifikaci a „přerod“ „neutrální“ oblasti v prostor periferní (marginální) a růst polarizace, kdy dochází k prohlubování asymetrie mezi jádrem a periferií (Havlíček, Chromý 2001). Tyto procesy lze sledovat jednak na bázi změn využití ploch, jednak v rovině transformace sídlení struktury. Oba tyto jevy vypovídají o charakteru sociogeografických procesů, které vedly k posunu sledovaného území mezi periferní lokality v rámci okresu i celého kraje. Sídlení struktura se obdobně jako ve Východním Krušnohoří vyznačuje zcela specifickými rysy nejen ve srovnání s oblastmi Podkrušnohoří (kde sledujeme inverzní vývojové tendence), ale zejména s českým vnitrozemím. Jeho rozvoj v preindustriální etapě determinovaly především fyzickogeografické předpoklady, ke kterým se v další industriální fázi druží i faktory sociální (ekonomické) a geopolohové. Důsledkem specifických přírodních a demografických poměrů je charakter krajiny. Struktura využití ploch je ve Východním Krušnohoří do značné míry poplatná obdobným pohraničním a periferním lokalitám, z velké části je ale značně specifická.

Ústecké Krušnohoří se rozkládá se na ploše 75 km², tj. na třetině okresu. Představují jej současné obce Tisá, Petrovice a Telnice. Hornatý region se vyznačuje vysokými srážkami (nad 900 mm ročně) a vysokou lesnatostí (přes 50 %) a malým procentem intenzivně využívaných ploch (15 %). V současné době zde žijí necelé 2 tis. obyvatel. Oblast tvoří významný rekreační potenciál krajského města. Ubytovací kapacity doplňují objekty individuální rekreace, zejména chalupy (v Tisé a Petrovicích). Pro zimní rekreaci slouží zařízení v Zadní Telnici a Adolfově.

Vývoj využití území

Krajina Východního Krušnohoří prodělala za posledních 150 let významnou proměnu především z hlediska svého využití. Tento proces byl úzce spjat s proměnou postavení modelo-

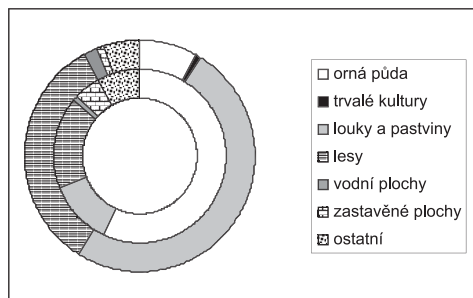
vého území v rámci ekonomické struktury celého krušnohorského regionu. Tyto změny lze sledovat především na podílu ploch, které byly využívány k intenzivní hospodářské činnosti (orná půda) a ploch pasivně využívaných či zcela nevyužitých (louky a pastviny). Právě přerod většiny ploch orné půdy v současné dominantní louky je pro toto území charakteristický. Je ovšem potřeba zdůraznit, že úbytky orné půdy zde nebyly ani zdaleka tak markantní jako například v sousedním teplickém či mosteckém okrese.

V příspěvku sledujeme zejména rozdíly mezi výměrou orné půdy mezi lety 1945 a 2004, tedy v období, kdy došlo k přeměně této intenzivně využívané a relativně hustě osídlené oblasti v region periferní, vysídlený a v podstatě nevyužívaný.

Z grafu na obrázku 1 je patrný výrazný rozdíl v podílu orné půdy a luk a pastvin mezi sledovanými lety. Dominance orné půdy (přes 50 %) v prvním období svědčí o velice intenzivním způsobu využití k zemědělské výrobě. Přestože velká část zdejší produkce nesměřovala mimo toto území a řada hospodářství tak byla spíše autarkního charakteru, byla tato oblast jedním z významných článků hospodářské struktury regionu. Přitom je potřeb zdůraznit, že z hlediska přírodních charakteristik jako nadmořská výška a agroklimatické podmínky bylo takovéto využití z dnešního pohledu naprosto netypické. Pro takovou lokalitu by byly typické spíše společenství luk, pastvin a lesů. Trvalé travní porosty luk a pastvin zde byly zastoupeny jen málo a v mnohých katastrech tvořily pouze okolo 10 % rozlohy.

K radikálním změnám ve využití krajiny došlo až v moderní době. Toto území se tak přiblížilo přirozenějšímu stavu. Došlo především k nárůstu travnatých ploch i k nárůstu lesních ploch. Ten však nebyl zdaleka tak dramatický. Většina orné půdy se tedy přeměnila v nevyužívané louky či pastviny.

Se změnami struktury využití území souvisí rovněž změny funkce těchto lokalit. Zatímco v prvním sledovaném období mělo ústecké Krušnohoří smíšené funkce sídelní a zemědělské, v současnosti jsou více hospodářsky pasivní a sídelní funkce ustoupila na většinu území zcela do pozadí. Výše uvedené kategorie land use lze rozdělit do dvou skupin (funkčně exponované a pasivní). Funkčně exponovanými plochami rozumíme zejména ornou půdu, trvalé kultury, zastavěné plochy a plochy ostatní (většinou související s výrobními či sídelními aktivitami v prostoru). Pasivní plochy jsou pak území s minimálním vlivem lidské aktivity. Především louky, lesy (v tomto regionu bez výraznějšího hospodářského využití) a vodní plochy. Poměr či případně změny mezi těmito kategoriemi svědčí o růstu perifernosti sledovaného území stejně jako například změna sídelní struktury. V tomto případě došlo k přesunu mezi výše zmiňovanými kategoriemi na více než 50 % rozlohy území. Tedy přes polovinu rozlohy obcí ústeckého Krušnohoří přešlo z intenzivně využívané a zastavěné plochy v území luk a lesů.

Obr. 1 – Podíl kategorií využití území v ústeckém Krušnohoří v letech 1845–2004. Vnitřní kruh grafu – 1845, vnější kruh grafu – 2004.

Zdroj: Bičík a kol. (1999): *Výstupy projektu Land Use/Land Cover Change in Czechia 1845–1948–1990. Textové a grafické soubory za okresy a kraje Česka.* PÍF UK, Praha.

Vývoj sídelní struktury

Základy sídelní struktury vykryštalizovaly v porovnání s vnitrozemím daleko později, neboť husté lesy a rozsáhlé močály nebyly příliš vhodné pro zakládání trvalých osad. Důležitou roli při formování zárodků sídelní struktury hrála stará obchodní cesta, tzv. srbská či chlumecká, při které vznikaly první osady a samoty. Vedla z vnitrozemí směrem na Teplice, odtud přes Krupku do Chlumce, tehdy nejvýznamnějšího hradiště střežícího přechod přes hřeben Krušnohoří; později směřovala z Chlumce přes Nakléřovský průsmyk do Petrovic, kde opouštěla území našeho státu¹. K pozvolnému osidlování dochází nejprve z české strany. Rozvoj hornictví ve 13.–14. století byl impulsem pro silnou německou kolonizaci². Tato migrační vlna se však již „nerozplynula“ v domácím obyvatelstvu jako imigrace předcházející (Korčák 1960).

Příznivý vývoj trvá až do třicetileté války; její následky na sídelní strukturu jsou katastrofální. Podle odhadu se počet obyvatel Čech snížil asi o třetinu. V důsledku sousedství s protestantským Saskem byl populační pokles v této části Čech ještě vyšší. Největší populační ztrátu zaznamenaly Telnice (80 %) a Nakléřov (po 70 %). Středisky zemědělské výroby se postupně stávají Krásný Les, Petrovice, Nakléřov. Poslední rozmach nastává ke konci 18. století, důležitým dopravním a poštovním centrem jsou Petrovice; Tisá vyniká výrobou kovových knoflíků a přezek.

Zlomové změny sídelní struktury souvisí s dynamizujícími ekonomickými aktivitami v Podkrušnohoří (v souvislosti s masovou těžbou hnědého uhlí po polovině 19. století). Pánevni oblasti se stávají rozhodující osou vývoje celých severozápadních Čech a populačně mohutní zejména na úkor krušnohorských sídel (která stagnují a později jsou převážně již populačně ztrátová). Po vzniku Československa prudce zasáhla do relativně příznivého vývoje světová hospodářská krize. V letech 1929–1933 klesla výroba téměř na polovinu, zasáhla bolestivě textilní průmysl a další spotřební obory.

K populačnímu zlomu dochází po druhé světové válce, tento obrat je spojen se silnými migračními pohyby obyvatelstva – odsunem Němců a „novým“ osidlováním pohraniční (tab. 1). Vystěhování německého obyvatelstva (např. z okresu Ústí nad Labem odešlo 80 až 85 % veškerého obyvatelstva) a příliv osídlenců z vnitrozemí má za následek změny jak kvantitativní (nedostatečná kompenzace za odsunuté obyvatelstvo, zánik řady sídel), tak i kvalitativní povahy (národnostní, věkové, ekonomické). Řada vesnic dokonce zaniká (např. Větrov či Adolfov, který se proměnil v rekreační středisko). Počet obyvatel v letech 1930–50 se snižuje z 8,7 tis. na pouhých 3 tis. obyvatel, tj. o 66 %.

Na Ústecku zaniklo v tomto období 8 sídel (Adolfov, Zadní Telnice, Větrov, Nakléřov, Pánevská, Nový Dvůr, Rájec, Ostrov), z toho u třech z nich (Adolfov, Zadní Telnice, Rájec) se nejedná o skutečný zánik, ale o transformaci z funkce převážně obytné na rekreační (Anděl, Jeřábek, Oršulák 2004).

Hustota osídlení vykazuje specifické rysy a velkou vnitřní prostorovou diferenciaci (tab. 2). Do roku 1930 patřilo mezi hustě osídlené části ústecké Krušnohoří (přes 115 obyvatel na km²). Poválečný vývoj znamenal katastrofu ve vývoji sídelní struktury (hustota zalidnění se snížila

¹ V Německu vedla přes území Saska, nazývaného v době slovanského osídlení Srbsko (odtud i český název – Macek 1985), k solným nalezištím na řece Sále.

² Kolonizace se zúčastnili horníci nejen z blízkého Míšeňska, ale i Durynska, Bavorska, dokonce i z Tyrolska (Macek 1985).

Tab. 1 – Dynamika vývoje počtu obyvatel Východního Krušnohoří (průměrný roční přírůstek v %, v roce 1950 pokles obyvatel proti roku 1930)

Region	1880/1850	1910/1880	1921/1910	1930/1921	1950/1930	1970/1950	1991/1970	2000/1991
Ústecko	0,1	0,1	-1,0	0,0	(-66)	-1,1	-1,8	0,6
Teplicko	-0,3	0,0	-0,8	-0,2	(-75)	-4,2	-4,2	-2,3
Mostecko	0,1	0,7	-1,1	0,0	(-75)	13,0	-1,3	0,3
Celkem	0,3	0,4	-1,0	0,1	(-70)	-0,1	-1,7	0,2

Pozn.: Roky v hlavičce tabulky uvádějí změnu daného období, např. 1869/1850 – roční přírůstek mezi lety 1850 a 1869 apod. Pramen: Anděl, Jeřábek, Oršulák (2004)

Tab. 2 – Vývoj hustoty zalidnění Východního Krušnohoří (obyvatel na km²)

Region	1850	1880	1910	1921	1930	1950	1970	1991	2000
Ústecko	121	125	130	116	116	39	31	23	23
Teplicko	85	79	79	73	72	18	10	5	4
Mostecko	60	62	75	67	68	17	62	49	50
Celkem	95	96	112	97	100	30	30	22	23
Severočeský kraj	108	126	142	194	86	201	132	141	150
Česko	86	96	104	128	127	135	113	124	131

Pramen: Anděl, Jeřábek, Oršulák 2004

na 25 obyvatel na km²). Silný populační deficit kompenzují tzv. „ostatní uživatelé území“, zejména v souvislosti s existencí silného rekreačního potenciálu.

Závěry a perspektivy

Ve vývoji sídelní struktury lze vysledovat tři základní etapy vyznačující se specifickými rysy a odpovídající etapám vývoje společnosti (Hampl 1998): preindustriální s charakteristickou dominantní zaměstnaností v primárním sektoru (těžba rud, lesnictví), nízkou sociální mobilitou i vývojovou dynamikou. Pro rozmístění obyvatelstva hrají důležitou roli přírodní determinace s malou prostorovou mobilitou. Omezená úloha měst v sídelním systému vede k nízké hierarchické organizaci. V porovnání s dalšími etapami je obyvatelstvo periferní oblasti ústeckého Krušnohoří rozmístěno relativně rovnoměrně a jednotlivá sídla mají nízké velikostní rozpětí.

Industriální společnost se vyznačuje rozvojem sekundárního sektoru a výraznou dynamikou. Je překonávána přírodní determinace, zvyšuje se role sociogeografických faktorů. Prosaňuje se urbanizační proces, který je spojován s velkou prostorovou mobilitou. Tato forma urbanizace, označovaná jako extenzivní, se u nás formuje nejdříve na Šluknovsku, mající silné vazby na saská města. Sílí i „vertikální“ směr prostorové mobility – zejména z Krušnohoří, které se postupně modifikuje v periferní oblast, směrem do pánve, kde se postupem času formují silná centra osídlení. Silně polarizační tendence vrcholí v období centrálního plánování, kdy přes prolamující se nivelizační tendence, asymetrie jádro–periferie je nejvýraznější.

Postindustriální společnost, rozvíjející terciární sektor, charakterizují silné komunikační (tlak na dopravní sítě) a informační kontakty (internet, digitální telefony). Pro Východní Krušnohoří představuje cestovní ruch („rekreační průmysl“) hlavního nositele hospodářské a sociální rehabilitace území. V sídelní struktuře dochází k integraci systému. Změny geopolohových podmínek nabízí šanci k prosazování periferních prostorů při hranicích s Německem (Petrovice). Tyto tendence, představující renesanci dřívějších vazeb na saská města, se vstupem Česka do Evropské unie zvyrazňují.

Literatura

- ANDĚL, J. (2002): Vývoj sídelní struktury a obyvatelstva pohraničních okresů Ústeckého kraje. Geografie–Sborník ČGS, 107, č. 3, s. 243–259.
- ANDĚL, J. (2002): Sociogeografické poměry Ústecka v období transformace. Geografie–Sborník ČGS, 107, č. 1, s. 63–77.
- ANDĚL, J., JEŘÁBEK, M., ORŠULÁK, T. (2004): Vývoj sídelní struktury a obyvatelstva pohraničních okresů Ústeckého kraje. Acta Universitatis Purkynianae, 88, UJEP, Ústí nad Labem, 229 s.
- ANDĚL, J. a kol. (2000): Geografie Ústeckého kraje. P.F. UJEP, Ústí nad Labem, 151 s.
- BIČÍK, I a kol. (1999): Výstupy projektu Land Use/Land Cover Change in Czechia 1845–1948–1990. Textové a grafické soubory za okresy a kraje Česka. P.F. UK, Praha.
- HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. P.F. UK, Praha, 395 s.
- HAMPL, M. (1998): Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu. P.F. UK, Praha, 110 s.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. Geografie–Sborník ČGS, 106, č. 1, s. 1–11.
- JANČÁK, V., GÖTZ, A. (1997): Územní diferenciacie českého zemědělství a její vývoj. KSGRR P.F. UK, Praha, 82 s.
- KÁRNÍKOVÁ, L. (1965): Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 až 1914. ČSAV, Praha, 401 s.
- KORČÁK, J. (1960): Vývoj osídlení českého území. In: Häufler, V., Korčák, J., Král, V.: Zeměpis Československa. Nakladatelství ČSAV, Praha, s. 222–236.
- MACEK, J. (1985): Dlouhodobá koncepce osídlení Krušných hor. Historická retrospektiva. KPÚ, Ústí nad Labem, 102 s.
- Materiály ČSÚ Ústí nad Labem a ČSÚ Praha.
- ŠAŠEK, M. (2001): Migration in the North Bohemian region in 1983–1988 and 1991–1995. In: Regional interests in the Ústí n. L. region and their holderes. Ústí nad Labem, s. 49–58.

Jiří Anděl, Martin Brzóska

Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Přírodovědecká fakulta,
katedra geografie, České mládeže 8, 400 96 Ústí nad Labem
e-mail: andel@pf.ujep.cz, brzoska@pf.ujep.cz

Měnící se postavení původně periferních pohraničních oblastí, případová studie Euroregion Krušnohoří

JAROSLAV KOUTSKÝ

Úvod

Percepce pohraničních prostorů prochází v současné době v prostoru Jednotného vnitřního trhu EU zásadní změnou. Klíčovými pojmy hodnocení změny pohraničních oblastí jsou polohová perifernost a významová perifernost. Polohová charakteristika je založena na postavení v integrální prostorové organizaci, zatímco komplexněji vnímaná významová charakteristika může být chápána jako participace území na rozhodujících politických, ekonomických a společenských procesech¹. Pohraniční oblasti z tradičního úhlu pohledu byly nejčastěji charakterizovány zároveň jako polohově periferní i významově periferní (např. Leimgruber 2000). V rámci aktuální proměny geografické organizace na jednotný evropských prostor se myšlenkové koncepty polohové a významové perifernosti v případě pohraničí oddělují. Z hlediska polohového se pohraniční oblasti mezi integrujícími se státy rychle a nevyhnutelně mění z periferních území na kontaktní prostory a místa kontinuity evropského prostoru. Proměna významové perifernosti již není tak jednoznačná. Pohraničí se dá označit jako prostor příležitostí a záležití nejvíce na místních aktérech regionálního rozvoje jak je naplní (zároveň nelze opomenout vliv makropolohových charakteristik a „zděděné“ ekonomické specializace na proměnu významnosti pohraničních oblastí). U některých pohraničních oblastí se tak status významové perifernosti zatím výrazně nezměnil.

Proměna pohraničních oblastí v kontextu teorie polarizovaného rozvoje

V rámci rozvedení problematiky se nabízí několik otázek. Proč má tradičně vnímaná pohraniční oblast atributy periferie z hlediska polohy i významu? Myšlenku polohové periferie není třeba široce diskutovat. Evropa byla od 2. poloviny 19. století pokryta soustavou pevně zformovaných národních států, často vysoce centralizovaných a s jasnou polarizací prostorové organizace centrum–periferie. Pohraniční oblasti byly z hlediska polohy nárazníkovým pásmem u značně nepropustné a funkční státní hranice. Při založení států na národním principu (spo-

¹ Při schematickém rozdělení těchto charakteristik je zároveň nutno připomenout jejich možnou vzájemnou podmíněnost a to zejména vliv polohových charakteristik na významnost oblasti. Zároveň nelze opomenout geografické práce, jež se zabývaly komplexním hodnocením jak polohy tak významu jednotlivých středisek, např. vyjádření tzv. exponovanosti (Hampl, Gardavský, Kühnl 1987).

lečný jazyk, historie, kultura) se státní hranice stala zároveň hranicí kulturní (např. Van Dijk 2000) a pohraniční oblasti se staly místy výrazné prostorové diskontinuity Evropy.

Zhodnocení významové perifernosti pohraničních oblastí je složitější. Pro základní pochopení lze aplikovat teoretický koncept polarizovaného rozvoje od J. Friedmanna (podle Blažek, Uhlíř 2002 a Ježek 1999), kde jádro je centrum a periferie pohraničí. Zásadní vztah podřízenosti pohraničí k centru je dán následujícími faktory:

- autonomie vs. závislost na jiných regionech;
- schopnost tvorby inovací jádrem vs. nízká inovační aktivita periferie.

Centrum je nezávislé, pohraničí je závislé na politických a ekonomických rozhodnutích z centra. Převara centra je doplněna v oblasti inovací, kde vznik a šíření inovací probíhá v regionálním systému podle hierarchického vzorce z centra do pohraničí, pohraniční je pasivním příjemcem inovací.

Proč dochází ke změně postavení pohraničních oblastí v Evropě v posledních letech? Klíčovými pojmy pro pochopení změny se zdají být evropská integrace a decentralizace státní moci. V rámci evropské integrace dochází k přesunu části státních politik na nadnárodní úroveň, parametry evropského prostoru se vyrovnávají, klesá rozdílnost politických, ekonomických i sociálních rámců evropského prostoru. Dochází k defunkcionalizaci státních hranic. Ta je podmíněna jak přirozeně (poklesem rozdílnosti příhraničních prostorů), tak uměle (evropské státy snižují svými politikami vliv a funkčnost svých hranic, např. Schengenská dohoda). V důsledku toho zcela ztrácí smysl hodnocení pohraničních oblastí jako (z makropolitického hlediska) periferních částí států, naopak se stávají mosty a kontaktními prostory mezi integrujícími se státy. Mnohdy je dokonce pohraničním oblastem přisuzováno výsostnější postavení než vnitrozemským, neboť jsou vnímány jako pomyslné „mikrolaboratoře evropské integrace“ (Perkmann 2002).

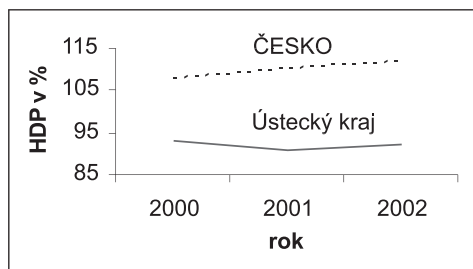
V rámci decentralizace státní moci je výrazným způsobem posilována rozhodovací moc lokálních a regionálních aktérů. Dřívější proces regulace a rozhodování ve směru centrum–periferie se zjevně rozpadá. V pohraničí (ostatně jako ve všech ostatních vnitrozemských regionech) nyní mohou místní elity výraznějším způsobem participovat na zásadních politických a ekonomických rozhodnutích a tím usměrňovat vývoj a významnost „svého“ území.

Pohraniční se tak z původně polohově i významově periferní stává stále více „normální“ oblastí. Aktéři regionálního dění v pohraničí tak mohou pro rozvoj území využít aplikace univerzálních konceptů regionálního rozvoje jako jsou např. teritoriální marketing, strategické či územní plánování. Ty navíc mohou (musí?) doplnit konceptem přeshraniční spolupráce, bez níž by byl regionální rozvoj pohraničí nekompletní a možná i neefektivní.

Případová studie: Euroregion Krušnohoří

Univerzální trendy jsou vždy na regionální úrovni vlivem konkrétních geografických podmínek specifickým způsobem deformovány. Vznikají místní specifické organizační rámce, jež nemusí vždy odrážet aktuální obecné vývojové trendy. Specifičnost místních podmínek je podmíněna hlavně objektivními faktory a nemůže být chápána jako výraz náhody či chaosu. Studium problematiky periferie je pak bez sledování deformací obecných trendů v místních podmínkách nekompletní a Euroregion Krušnohoří může být velice zajímavým prostorem pro takovou případovou studii.

Jak již bylo naznačeno, Euroregion Krušnohoří je zde chápán jako celistvý přeshraniční prostor a tedy nikoliv jako „skládačka“ katastrů obcí, jež jsou členy stejnojmenné instituce euroregionu. Popisovaný prostor zahrnuje území okresů Chomutov, Most, Louny a severozápadní část okresu Teplice z české části a okresy Annaberg, Stollberg, Freiberg a M. Erzgebirge z německé části (příspěvek se však zabývá hodnocením změn převážně v české části euroregionu). Základní představu o prostoru, na který je zaměřena případová studie poskytuje obrázek 1, kde Euroregion Krušnohoří je definován jako území složené s celých okresů, kde alespoň jedna obec vyjádřila vůli být členem ve stejnojmenné instituci.

Obr. 1 – Srovnání vývoje HDP (ve stálých cenách) v Česku a v Ústeckém kraji. Rok 1995 = 100 %.

Zdroj: *Regionální národní účty 2003, ČSÚ.*

Polohová perifernost

Charakteristika polohové perifernosti úzce souvisí s polohou území při státní hranici a její proměna je podmíněna proměnou významu a funkce hranice jako takové. Významné je odlišit makropolohové a místní faktory.

Z hlediska makropolohového můžeme za rozhodující považovat přeměnu státní hranice mezi Německem a Českem z původní jasně funkční hranice mezi socialistickými státy na vnější hranici EU a nyní na hranici vnitřní EU s jasně omezenou funkčností. Percepce popisovaného prostoru se tak změnila od periferního v rámci národního státu k centrálnímu z hlediska společného celoevropského prostoru. Toto tvrzení dokládají i hodnoty indexů dopravní dostupnosti po silnici, železnici i letadlem pro Ústecký kraj v rámci jednotného prostoru EU dle databáze ESPON (více EU 2004). Pozitivně pak může být rovněž hodnocena poloha euroregionu v rámci tzv. sekundární rozvojové osy mezi významnými centry osídlení Berlínem a Prahou.

K detailnějšímu zhodnocení změny periferní polohy je třeba se zabývat měřítkově nižší úrovní územního členění. Při posouzení místních faktorů pak zjistíme, že politický význam státní hranice v prostoru Euroregionu Krušnohoří sice značně klesá, ale její faktická funkčnost se nemění a polohová perifernost obou příhraničních částí zůstává stejná. Za hlavní faktory podmiňující tento fakt lze označit:

Přetrvávající značná rozdílnost obou prostorů: rozdílnost ekonomických a sociálních charakteristik mezi českou a německou částí euroregionu způsobují asymetričnost a nepřírozetnost přeshraničního vztahu.

Odkaz historických událostí: problematika odsunu německého obyvatelstva, navrácení majetku, vzájemné animozity mezi obyvateli i v současné době zhoršují možnost vzájemného soužití.

Značná místní nepropustnost státní hranice: Řehák v rámci kartometrické analýzy propustnosti státní hranice Česka konstatuje, že v oblasti Krušných hor dosahuje propustnost státní hranice nejnižších hodnot v rámci všech hraničních úseků (Řehák 1999). Z hlediska aktuálních změn se mírně zlepšila situace v silniční dopravě otevřením přechodu v Mníšku (avšak bez možnosti přepravy zboží), zatímco propustnost hranice železniční dopravou zůstává na-

dále nedostatečná (jediná možnost je využít z hlediska významu marginální trať mezi Vejprty a Bärensteinem). Hranici je možno překročit i sedmi turistickými stezkami, jejich význam je ale z celkového pohledu na propustnost hranice okrajový.

Krušné hory jako místní přirozená fyzická bariéra: vzájemná nedostupnost a perifernost obou přihraničních částí euroregionu je při poklesu politického vlivu hranice udržována přirozenou hradbou Krušných hor, jež se zejména v české části prudce zvedají z podkrušnohorských pánví. To způsobuje převahu orientace proudů ve směru z euroregionu do center „svých“ států.

Výše popsané faktory mohou vyjadřovat, že v prostoru Euroregionu Krušnohoří jsou stále znatelné prvky prostorové diskontinuity (jedná se o přirozený jev) a původní polohová perifernost obou částí se, při posuzování „vnitřních“ místních podmínek, zatím výrazně nemění. Hampl (2000) však připomíná, že s poklesem na nižší hierarchickou úroveň je nutno konstatovat i pokles významnosti bariéry z celkového pohledu. Díky tomu je nutno v rámci hodnocení Euroregionu Krušnohoří nejprve kladně hodnotit posun postavení oblasti v rámci makropolohové atraktivity a to teprve následně korigovat působením místních bariér, jež podporují stagnaci proměny periferního postavení z místního pohledu.

Významová perifernost

Jak již bylo naznačeno, význam oblasti odpovídá tomu do jaké míry participuje na základních ekonomických, politických a společenských aspektech aktuálního vývoje a zda je příjemcem nebo šířitelem rozvojových impulsů. V rámci Euroregionu Krušnohoří byla pro takové hodnocení vždy významnější aktuální úspěšnost (či neúspěšnost) místní ekonomické specializace než poloha při státní hranici. Proměna výhodnosti ekonomické specializace regionu se odvíjí od univerzálních vývojových trendů společnosti a pro současný vývoj ji lze nejlépe dokumentovat na přechodu od industriální (fordistické) k postindustriální (postfordistické) společnosti (akumulaci), blíže viz např. Rumpel (2002). Hampl (2000) zdůrazňuje nutnost zohlednit tento

Tab. 1 – Proměna významu euroregionu v kontextu změny akumulačního režimu

Režim akumulace	Rozhodující faktory hodnocení významu	Euroregion Krušnohoří
Fordismus	intenzita osídlení, podíl městského obyvatelstva, počet zaměstnaných v průmyslu, regionální HDP	jádrová oblast
Postfordismus	kvalifikovanost pracovních sil, vzdělanost obyvatelstva, počet pracujících v terciéru a kvartéru, zastoupení progresivních ekonomických činností, investice do inovací a výzkumu, kvalita institucí, regionální HDP	periferní (strukturálně postižená) oblast

Tab. 2 – Srovnání Ústeckého kraje (ÚK) s průměrem Česka v rámci vybraných parametrů postfordistického hodnocení významu (údaje za rok 2000)

Ukazatel v ÚK	Podíl sektoru NH na zaměstnanosti (v %)		Podíl vysokoškoláků na celkové populaci (%)	Investice do výzkumu a vývoje (v mil Kč.)
	sekundér	terciér a kvartér		
Ukazatel v ÚK	47,6	49,8	5,4	605
Průměr za kraje Česka	43,6	51,2	8,9	2 303

univerzální přechod k postindustriální společnosti ve významových hodnoceních regionů, kde tradiční významovou hierarchií zohledňující intenzitu je nutno nahradit klasifikací zaměřenou na kvalitu. Pokus vystihnout proměnu významového hodnocení regionů aplikovanou na Euroregion Krušnohoří (česká část) schematicky představuje tabulka 1.

Obecně pojatý koncept lze podpořit

konkrétními daty, jež mohou doložit jeho pravdivost. V tabulce 1 byly uvedeny některé faktory pro hodnocení významu postfordistických regionů, pokud dosadíme konkrétní data za území řešené v případové studii, zjistíme jejich zaostávání za průměrnými hodnotami daných dat v rámci Česka² a tím tedy dojde k potvrzení výše zmíněných obecných tvrzení. Srovnání vybraných parametrů (nejlépe vyčíslitelných) nabízí následující tabulka 2, obrázek 1 a 2.

Na základě hodnocení vývoje regionálního HDP (jako základního hodnocení ekonomické výkonnosti územní jednotky) pak můžeme dokumentovat pokles významnosti Euroregionu Krušnohoří (resp. Ústeckého kraje) v rámci celého Česka.

Z grafu na obrázku 1 je patrný rozdíl v orientaci vývoje tvorby HDP (Česko nárůst, Ústecký kraj, pokles resp. stagnace) a s tím zároveň související pokles tvorby HDP v rámci Ústeckého kraje jako takového, kdy hodnota vytvořeného produktu byla v roce 2002 o 8 % nižší než v roce 1995. Tomu odpovídá i soustavný pokles podílu Ústeckého kraje na tvorbě celkového HDP Česka, jež představuje graf na obrázku 2.

Kapitolu diskutující významovou perifernost sledované oblasti lze shrnout do dvou bodů:

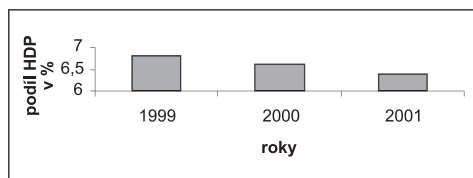
Pro euroregion neplatí univerzální tvrzení o významové perifernosti pohraničních oblastí z tradiční (fordistické) doby: díky masivní těžbě nerostných surovin a lokaci v té době prioritního těžkého průmyslu, doprovázeného silnou urbanizací, patřila oblast k jádrovým v rámci své země.

Nezvládnutí transformačního procesu: „zděděná“ ekonomická specializace a sociální situace je prozatím překážkou pro úspěšné zvládnutí transformace fordistické na postfordistickou akumulaci.

Závěr

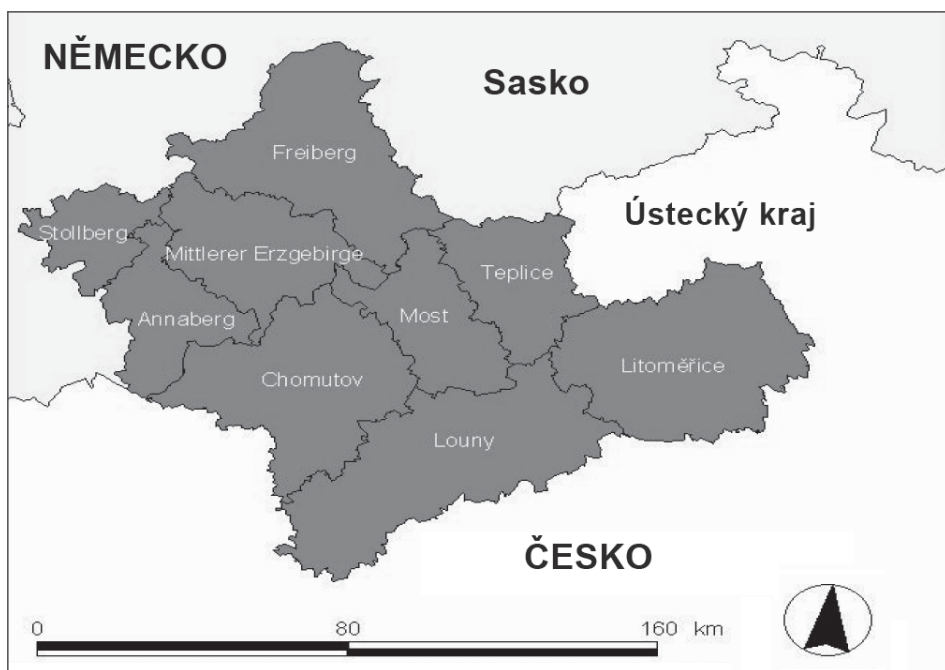
V evropském prostoru se výrazným způsobem mění postavení původně periferních (polohově i významově) pohraničních oblastí, kdy nevyhnutelně dochází ke změně postavení v rámci integrálního polohového systému a zároveň může dojít ke změně významového postavení.

Z makropolohového hlediska lze pro Euroregion Krušnohoří konstatovat nárůst polohové atraktivity, na místní úrovni však existuje několik faktorů, které způsobují setrvávající stav

Obr. 2 – Vývoj podílu HDP (ve stálých cenách) Ústeckého kraje na HDP Česka. HDP Česka = 100 %.
Zdroj: Regionální národní účty 2003, ČSÚ.

² Díky dostupnosti dat, jsou použity v rámci grafů a tabulky charakteristiky pro celý Ústecký kraj. Je třeba tedy poznamenat, že v případě, že by byla dostupná podobná data jen pro euroregion (tedy schematicky bez okresu Ústí nad Labem), srovnání by bylo ještě horší, neboť právě okres Ústí nad Labem vylepšuje celková data za kraj.

Obr. 3 – Vymezení Euroregionu Krušnohoří podle okresů s alespoň jednou členskou obcí. Na německé straně jsou členem celé okresy, na české straně jen některé obce znázorněných okresů.

perifernosti oblasti. Pro oblast Euroregionu Krušnohoří je charakteristický propad významu v rámci svého státu a označení jádrová oblast tak nyní můžeme nahradit označením stará průmyslová či strukturálně postižená oblast.

Obecnějším závěrem příspěvku může být konstatování oprávněnosti posuzování polohové a významové perifernosti odděleně, neboť z případové studie lze odvodit, že zlepšení (či stagnace) polohových charakteristik může být doprovázeno zhoršením významového postavení.

Literatura

- BLAŽEK, J., UHLÍŘ, D. (2002): Teorie regionálního rozvoje – nástin, kritika, klasifikace. 1. vyd., Karolinum, Praha, 211 s.
- EU 2004 – nové partnerství pro soudržnost. Evropská komise, Brusel, 206 s.
- HAMPL, M., KÜHNEL, K., GARDAVSKÝ, V. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. Univerzita Karlova, Praha, 255 s.
- HAMPL, M. (2000): Pohraniční regiony České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace. Geografie-Sborník ČGS, 105, č. 3, s. 241–254.
- JEŽEK, J. (1999): Prostorová a regionální ekonomika. 1. vyd., ZČU, Plzeň, 238 s.
- LEIMGRUBER, W. (2000): Border effects and the cultural landscape: the changing impact of boundaries on regional development in Switzerland. In: Knippenberg, H., Markusse, J. (eds): Nationalising and

- Denationalising European Border Regions 1800–2000, Views from Geography and History, Kluwer Academic Publisher, s. 199–222.
- PERKMANN, M. (2002): The rise of the Euroregion – a bird's eye perspective on European cross-border co-operation. Lancaster University, <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc103mp.html> (cit. 2. 2. 2004).
- RUMPEL, P. (2002): Teritoriální marketing jako koncept územního rozvoje. 1. vyd., Ostravská univerzita, Ostrava, 178 s.
- ŘEHÁK, S. (1999): Kartometrická analýza dopravní propustnosti státní hranice ČR. In: Jeřábek, M. (ed.): Geografická analýza pohraničí České republiky. Pracovní texty WP 99:11, Sociologický ústav AV ČR, Praha, s. 128–131.
- VAN DIJK, H. (2000): State borders in geography and history. In: Knippenberg, H., Markusse, J. (eds): Nationalising and Denationalising European Border Regions 1800–2000, Views from Geography and History, Kluwer Academic Publisher, s. 21–38.

Jaroslav Koutský

Ostravská univerzita, Přírodovědecká fakulta, Chittussiho 10, 710 00 Ostrava-Slezská Ostrava
e-mail: j.koutsky@post.cz

Vývoj přeshraničních aktivit v periferní oblasti Jesenicka a Bruntálska ve druhé polovině 20. století

ANNA MIKŠÁTKOVÁ

Príspevek bol pripraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autorka tímto děkuje GA ČR za podporu.

„Ve struktuře prostoru Euroregionu [Praděd] existují značné rozdíly v potenciálu a funkcích krajiny. Česko – Jeseníky a zemědělské Osoblažsko, zaniklé osady a vysídlené prostory, zánik řady průmyslových podniků..., po devadesátém roce zánik státních statků, vysoká nezaměstnanost. Zemědělství horského typu je v rozsáhlém útlumu, na úrodném Osoblažsku se zatím marně hledá způsob oživení zemědělství.“ ... „Na polské straně se nachází nížinatá zemědělská krajina se zcela novou generací obyvatel, trpí hospodářskými problémy a zásadně se liší svým potenciálem a možnostmi rozvoje.“ ... „Prioritní cíle spolupráce – reg. plánování a rozvoj, zvýšení životní úrovně se jeví jako obtížně realizovatelné. Zatím se kontakty rozvíjejí ve vzájemném poznávání, návštěv a vysokém zájmu polských turistů o Jeseníky.“ (Balej, Jeřábek, 2002, s. 29)

„Euroregion Praděd byl utvořen pro rozvoj přátelské a vzájemně výhodné přeshraniční spolupráce na styku Moravy a Slezska v České republice a Opolského Slezska v Polské republice.“ (Statut Euroregionu Praděd – Preambule)

Státní hranice je jednou z hranic, které se vyskytují v geografickém prostoru. Státní hranice může působit jako bariéra, kdy primárně vytváří předěl společenských systémů fungujících uvnitř státu, sekundárně pak vytváří překážku v přirozeném souvislém pokračování jevů a procesů a hlavně překážku v návaznosti vztahů a kontaktů v území. Státní hranice může ovšem také být prostorem intenzivní výměny, přenosu (Dokoupil 2000; Zeman 2001; viz také Premusová 1999; Jeřábek, Dokoupil, Havlíček a kol. 2004).

Přeshraniční aktivity¹ lze tedy chápat jako jakýsi pokus o překonání hranice působící jako bariéra, nebo jako náhradu přirozené kontinuity vztahů v území, jež je státní hranicí předělena. Přeshraniční spolupráce se dále snaží potlačit omezení každodenního života a dlouhodobého vývoje způsobené přítomností hranice v území, snaží se překonat důsledky mnohdy periferní polohy a periferního postavení pohraničí v rámci státu. Z časového hlediska pak můžeme rozvíjení přeshraničních aktivit chápat jako reakci na dosavadní omezení, jako obnovení kontaktů mezi oblastmi na jednotlivých stranách hranice. Podoba a intenzita přeshraničních

¹ Aktivity zde chápány jako všeobecné pojmenování jak pro přeshraniční kontakty představující nižší úroveň aktivit, tak i pro přeshraniční spolupráci na vyšší úrovni (srovnej Jeřábek 2002).

aktivit je dána, mimo jiné, původem hranice – příčinou jejího vzniku, jejím vývojem, tím, zda příčiny důvody vzniku dosud přetrvávají a postavením hranice v myslí lidí jako nositelů přeshraniční spolupráce (Zeman, Chromý 2002; Chromý 2004a, b).

Cílem příspěvku je podat podat krátký přehled o vývoji a okolnostech vývoje přeshraničních aktivit v periferní oblasti Jesenicka a Bruntálska (tedy z české strany hranice) od konce druhé světové války do současnosti. Jesenická oblast (ve výzkumu vymezená územím obcí s rozšířenou působností Jeseník, Krnov, Bruntál a Rýmařov) vychází z mnoha výzkumů jako jedna z nejperifernějších oblastí Česka (viz např. Hampl 2000). Původním výzkumným cílem byla odpověď na otázku, do jaké míry může přeshraniční spolupráce napomoci rozvoji této relativně izolované oblasti. Vzhledem k tomu, že problematika perifernosti a přeshraničních kontaktů v zájmovém území byla v dosavadních výzkumech a literatuře zastoupena spíše parciálně, bylo nejprve nutné analyzovat vývoj a současnou podobu přeshraničních aktivit. V souladu s obecným vývojem přeshraniční spolupráce v Česku po roce 1989 (tedy v období po pádu komunistického režimu se všemi důsledky a v následném období směřování Česka ke vstupu do Evropské unie, která chápe přeshraniční spolupráci právě jako možnost oživení pohraničních regionů) se očekává, že vznik euroregionů (a jejich následné působení) bude významnou změnou ve vývoji těchto aktivit. Jednou z hlavních otázek tedy bylo, zda i Euroregion Praděd, který v modelovém území působí, nějak významně přispěl k rozvoji přeshraničních aktivit. Při celkovém hodnocení vývoje byly sledovány různé oblasti společenského života a hospodářství, formy aktivit, jejich nositelé, podněty, intenzita aktivit, formy jejich prezentace ad. Nejdůležitějšími zdroji poznatků byly, vedle studia příslušné literatury, řízené rozhovory s tajemnicí Euroregionu Praděd a pracovníci MěÚ v Jeseníku, rozhovory s místními obyvateli a provedené dotazníkové šetření (viz rámeček).

Česko-polská hranice je poměrně „nová“, značně členitá a z různých hledisek v jednotlivých úsecích značně diferenciována (Jeřábek ed. 1999, Jeřábek ed. 2001, Havlíček 2002). Obě strany hranice byly postiženy důsledky druhé světové války – odsunem nejprve českého, později i německého obyvatelstva (před druhou světovou válkou tvořilo na námí sledovaném území německá populace většinu; většina obcí tento úbytek doposud nevyrovнала), čímž došlo ke zprerhání dřívějších přirozených vazeb. Následný politický vývoj obou zemí přeshraniční

Dotazníkové šetření

Termín realizace: duben a květen 2004

Respondenti: starostové všech obcí zájmového území (95).

Realizace šetření: 1. fáze – starostové oblesání elektronickou poštou (2 odpovědi); 2. fáze – oslovení starostů písemně (poštou).

Návratnost dotazníků: 42 %

Výsledky šetření (z celkového počtu obcí, které odpověděly):

- V oblasti přeshraničních aktivit obce upřednostňují pořádání kulturních, sportovních a školních akcí, navazování osobních vztahů, vzájemnou výměnu informací.
 - Nejvyšší intenzity dosahuje spolupráce v oblasti cestovního ruchu, volného času, kultury a sportu a obce se chtějí na tyto oblasti zaměřit i v budoucnosti.
 - Polovina starostů se o dění v Polsku zajímá, nejčastěji prostřednictvím sledování televize a osobních kontaktů.
 - Spokojenost s činností a pomocí Euroregionu Praděd (ERP) ohodnocena dvojkou.
 - Polovina obcí spolupracuje s polskými obcemi, polovina má partnerskou obec.
 - 72 % obcí je členy ERP – důvodem vstupu nejčastěji: získání dotací, rozvoj přeshraničních aktivit; v pětine případech byl podnětem pro vstup do ERP sám Euroregion.
 - ERP nejvíce přispívá k přeshraničním aktivitám.
-

aktivity nijak výrazně nepodporoval a zároveň další vývoj obou území probíhal odlišně, takže na konci osmdesátých let byly oblasti na obou stranách hranice vůči sobě uzavřené. Zájmový úsek česko-polské hranice leží mimo hlavní rozvojové osy a daleko od hospodářsky silných jednotek. Jestliže byla za komunistické vlády preferována spíše východní část území a po revoluci se pozornost obrátila na opačnou stranu země (na západ), stálo toto území vždy stranou těchto orientací a tedy i hospodářských zájmů.

Územím a ani jeho okolím neprochází významnější mezinárodní dopravní tahy, či tahy s velkým vnitrostátním významem. Z vnitrozemí státu je území dobře dostupné pouze z jihu a jihovýchodu, přístup ze západu ztěžuje členitý terén, sever území je ohraničen státní hranicí. Oblast s nízkou hustotou zalidnění leží „vedle“ hustě zalidněné, průmyslové Ostravské pánve, které nemůže svým významem konkurovat. Oba dva okresy (jesenický a bruntálský), s mnoha charakteristickými znaky periferních oblastí (nízká hustota zalidnění, mladší věková struktura, nízká vzdělanost, vysoký podíl zaměstnaných v zemědělství a naopak nízká zaměstnanost ve službách, nízké platy – jedny z nejnižších v Česku –, vysoká nezaměstnanost, atd.), jsou současně periferními oblastmi krajů hospodářsky slabých nebo strukturálně postižených. Občanům, jejichž bydliště je od středisek hospodářství více vzdáleno, se kvůli dopravním nákladům a zároveň nízkým mzdám nevyplácí za práci dojíždět.²

Základní přehled vývoje přeshraničních aktivit a jejich podoby v jednotlivých časových úsecích podává tabulka 1. Z tohoto přehledu je patrný dominantní vliv politické situace na intenzitu a podobu přeshraničních aktivit. Historik Zdeněk Jirásek ve svých pracích týkajících se česko-polských vztahů (Jirásek 1989, 1993, 1999a, b) vymezuje jednotlivé etapy vývoje vztahů na základě „historické reminiscence, konkrétní situace v příhraničních oblastech mezi oběma jmenovanými státy a měnící se obecné politické situace v obou uvedených zemích“ (Jirásek 1999a, s. 174). Dále také upozorňuje na to, že vzájemné styky byly „výrazně modelovány především celostátní politickou situací v Polsku i Československu, tedy (před rokem 1989, pozn. autorky) totalitním systémem, který preferoval princip globálního centrálního řízení a plánování. To a priori zamezovalo růst rozsáhlejších necentrálních, tedy regionálních či skupinových aktivit.“ (Jirásek 1993, s. 250) Politická situace státu ale také ovlivňovala intenzitu „drobnějších/osobnějších“ aktivit Čechů a Poláků (v rámci individuálního cestovního ruchu, možnost navázání osobních vztahů, pašování zboží, lze sem zařadit i do určité míry soukromé aktivity škol a různých kulturních subjektů). Výrazným zlomem ve vývoji byl rok 1989 a následný celkový vývoj Česka. Podnětem pro přeshraniční spolupráci v postkomunistických zemích je dnes nejen snaha o obnovení původních, přerušovaných, kontaktů (tedy příznivá politická situace pro rozvoj přeshraničních aktivit, kdy mezistátní smlouvy zajišťují jakousi legitimitu těchto aktivit), ale i chápání přeshraniční spolupráce jako možnosti oživení pohraničních regionů. V souvislosti s přípravou států na vstup a následně se vstupem do Evropské unie se objevují podněty a podpora přeshraničním aktivitám z další, ještě vyšší úrovně. A to v podobě jak finanční, tak i institucionální, přičemž hlavními nositeli a iniciátory mají být podle Evropské komise místní subjekty (viz Směrnice Komise EC č. 276/98 z 18. prosince 1998).

Na základě dosavadních poznatků můžeme ve formování přeshraničních aktivit v zájmovém území sledovat vývoj oblastí, forem, a částečně se to týká i nositelů, směrem k hierarchicky vyšším úrovním. Je tím míněn například posun od oficiálních „kontaktů“ zástupců obcí k je-

² Podrobnější informace o území viz Mikšátková (2004); Káňa (1976); Slezák (1978); Premusová (1999); Srb, Andrlé (1989); Vencálek (1998); Zeržán (1981).

jich „spolupráci“ při řešení lokálních problémů nebo také posun od vzájemných přátelských pomoci podniků k uzavírání smluv. Tento vývoj bude zřetelnější s dalším formováním dosavadních „počátečních“ přeshraničních aktivit. Současně můžeme nahlížet na dosavadní vývoj jako na posun od dominujících umělých oficiálních kontaktů komunistických představitelů směrem k formování přirozenějších styků a postupnému navazování „skutečné“ spolupráce obcí a dalších subjektů. K těmto změnám dochází mimo jiné díky zlepšení „technických prostředků“ přeshraničních kontaktů a spolupráce – zlepšení infrastruktury, do jisté míry i větší možnost zapojení občanů, vznik organizované spolupráce a speciálních institucí, částečné zlepšení legislativy, zvýšení průchodnosti hranic.

Po roce 1989 dochází k obnově vztahů – především v podobě individuálních kontaktů občanů, prohlubování spolupráce obcí, můžeme také mluvit o počátcích hospodářské spolupráce, která za předešlého režimu probíhala jen velmi omezeně. Nejintenzivnější kontakty a spolupráce probíhají v oblasti kultury a sportu, i nadále pokračují kontakty a spolupráce škol. Objevují se také nové oblasti spolupráce – především systémová spolupráce v oblasti cestovního ruchu, spolupráce při řešení katastrof a neštěstí a řešení společných problémů obcí. Zároveň, zcela logicky vznikají také nové formy spolupráce – smlouvy a společné projekty. V 90. letech se kromě již dříve zapojených subjektů zapojují též noví nositelé přeshraničních kontaktů a spolupráce (Euroregion, svazky obcí, podnikatelské subjekty apod.), jež v sobě skrývají velký, doposud nedostatečně využitý, potenciál pro budoucí formování přeshraniční spolupráce.

Rok 1989 představoval pro vývoj přeshraničních aktivit bezesporu významný zlom. V devadesátých letech pak dochází v souvislosti se vstupem Česka do Unie a přizpůsobováním některých činností postupům a způsobům EU k dalším změnám. V oblasti přeshraniční spolupráce jde především o rozvoj aktivit např. prostřednictvím euroregionů (jejichž vznik iniciovala Komise jako podporu přeshraničních aktivit místních subjektů). Naskýtá se tedy otázka, zda vznik a působení Euroregionu Praděd v našem zájmovém území znamenal nějaký další výrazný zlom v dlouhodobém vývoji přeshraničních kontaktů a spolupráce. A to především ve smyslu změny v intenzitě aktivit, vzniku nových forem kontaktů, aktivizaci dosud pasivních subjektů, v cílené finanční podpoře přeshraničních aktivit a kombinaci podpory „shora“ a místních iniciativ „zdola“. Přičemž cílem výzkumu nebylo ani tak hodnocení činnosti Euroregionu či zmapování vlivů činnosti Euroregionu na území, jako spíše snaha rozoznat, jak a do jaké míry přispívá Euroregion k formování přeshraničních kontaktů a jaké místo v dosavadním vývoji přeshraničních aktivit ve sledovaném území jeho činnost zaujímá.

Na sledovaném území působí v současné době tři Euroregiony – Glacensis (vznikl v roce 1996), Praděd (1997) a Silesia (1999). Nejdůležitějším pro toto území je Praděd, který sdružuje obce pouze z okresů Jeseník a Bruntál.³ První snahy o navázání oficiální přeshraniční spolupráce se po revoluci v roce 1989 na území Euroregionu objevily již na počátku 90. let. Dne 21. června 1991 uspořádalo město Jeseník konferenci s účastí představitelů měst a obcí Jesenícka a sousedních měst a obcí opolského a valbříšského vojvodství. „V dalších letech se konala setkání měst a obcí, v průběhu kterých byly přijaty dokumenty jako např. Dohoda o příhraniční spolupráci, Deklarace o vytvoření příhraničního svazu měst a obcí ČR a Polska a byla zřízena Polsko-česká komise samospráv pro rozvoj příhraniční spolupráce v regionu je-

³ Podle www.europraded.cz v dubnu 2004 činil počet členských obcí 69 na straně české (ze všech 95 obcí okresů Jeseník a Bruntál) a 18 obcí na straně polské.

Tab. 1 – Vývojová osa důležitých momentů a podob přeshraničních aktivit (PA)

1945	konec druhé světové války	
1946	mezistátní smlouva o spolupráci mezi	poválečná situace v pohraničí, výměna obyvatelstva, spory o vedení hranice
1947	Československem a Polskem	
1948		rozvoj PA
1949	přeshraniční aktivity (PA) přerušeny shora	
1950		cenzura, PA značně omezeny
1951		
1952		
1953		
1954		
1955	zaveden malý pohraniční styk	
1956		
1957		
1958		
1959		
1960		postupný rozvoj PA: centrálně řízené PA + individuální aktivity, družby, delegace kom. představitelů, omezený pohyb obyvatel, Poláci zaměstnání v českých podnicích
1961		
1962		
1963		
1964		
1965		
1966		
1967		
1968	okupace vojsky spřátelených zemí	další rozvíjení kontaktů, zahr. zájezdy, individuální cestovní ruch, školní a kulturní akce, hospodářská spolupráce neprobíhala
1969	PA přerušeny shora	
1970		narušení vztahů, negativní postoje k Polákům
1971		
1972		centrálně řízené PA, přidělena partnerská města (př. Bruntál – Prudník), kulturní akce př. Týdny česko-polského přátelství, spolupráce spolků, škol
1973	PA přerušeny shora – obava z přenosu liberálních myšlenek z Polska	
1974		
1975		
1976		
1977		
1978		
1979		
1980		
1981		
1982		
1983		
1984		
1985		
1986		
1987		
1988		
1989	revoluce	
1990		otevírání hraničních přechodů, malý pohraniční styk; podpora PA shora, PA zakotveny v dokumentech krajů, spolků obcí; vznik spec. institucí + spolupráce a orientace stávajících (Euroregion + hosp. komora); spolupráce obcí, svazků obcí, řízení ORP; kulturní, sport., školní akce; individuální cestovní ruch
1991		
1992		
1993		
1994		
1995		
1996		
1997	vznik Euroregionu Praděd	
1998		
1999	vznik Euroregionu Silesia	
2000		
2001		
2002		
2003		
2004	vstup Česka do EU	

Tab. 1 (pokr.) – Vývojová osa důležitých momentů a podob přeshraničních aktivit (PA)

<p>Budoucnost přeshraničních aktivit na Jesenicku a Bruntálsku: Vyšší intenzita, vyšší úroveň PA, obzvláště v oblasti hospodářství. <i>Ovlivňující faktory dalšího vývoje:</i> celkový vývoj sledované oblasti, především hospodářský; postoj aktérů k PA, jejich schopnosti, zvyšování prostupnosti hranice. <i>Příznivé faktory, motivace:</i> rozvoj cestovního ruchu (ČR–PL), aktivity sdružení obcí, využití financí EU, institucionální podpora. <i>Nepříznivé faktory:</i> dopravní dostupnost, prostupnost hranice, hospodářská situace oblasti.</p>

Poznámky: ORP = obec s rozšířenou působností; Styl vsilí čáry znázorňuje na základě poznatků o situaci v daném období přibližný odhad intenzity přeshraničních kontaktů. S rostoucí plností čáry se intenzita snižuje – roste působnost hranice jako bariéry. Vodorovná plná čára označuje výraznější změnu ve vývoji, přerušovaná plynulejší přechod, přechodné období. Hranice období stanoveny dle zdrojů.

Zdroj: Autorka, Jirásek (1989, 1993, 1999a, b)

senicko–nyském.“ (Wahla, Šindler, Lednický 2001, s. 11) Dne 2. července 1997 byla nakonec podepsána Rámcová dohoda o vzniku polsko–českého Euroregionu Praděd.

Pro získání přehledu o činnosti Euroregionu z pohledu spolupracujících subjektů byly všem obcím na území Euroregionu rozeslány dotazníky (podrobnější informace a výsledky dotazníkového šetření viz rámeček). Současně byl také veden řízený rozhovor s tajemnicí Euroregionu. Na základě porovnání získaných informací o činnosti a výsledcích práce Euroregionu a teoretické náplně jeho aktivit docházíme k těmto závěrům:

- Předpokládané zvýšení intenzity přeshraničních aktivit vlivem činnosti Euroregionu se částečně potvrdilo. Euroregion zprostředkovává spolupráci obcí, podle výsledků z dotazníkového šetření výrazně pomáhá obcím v jejich přeshraničních aktivitách, v oblasti přeshraniční spolupráce spolupracuje i s dalšími institucemi.
- Již dnes představuje Euroregion v přeshraničních aktivitách prostředníka mezi subjekty „shora“ a „zdola“, čímž přináší přeshraničním kontaktům novou podobu. Jinak také Euroregion přispívá k nové kvalitě přeshraničních aktivit pomocí při uzavírání „partnerství obcí“ (novější formě vztahů obcí) a svou činností v řízení projektů programu PHARE CBC.
- Euroregion Praděd je důležitým subjektem v procesu získávání finančních prostředků pro realizaci přeshraničních aktivit obcí.
- Euroregion přispívá k zapojení doposud pasivních obcí (a tím i zapojení tamních obyvatel a dalších subjektů) do přeshraniční spolupráce.
- Euroregion Praděd naplňuje své pověření jen z části. Euroregion vykonává základní úkoly, činnosti vyšší úrovně (např. naplňování cíle snížit nerovnosti na obou stranách hranice a podílet se na regionálním rozvoji oblasti) jsou zatím v počátcích nebo se ne-realizují vůbec. V některých oblastech vykonává svou činnost nedostatečně. Euroregion je nyní ve stadiu, kdy proběhlo počáteční období (byly překonány některé překážky spojené se vznikem Euroregionu, ustálily se základní činnosti úřadu), a připravuje se na další činnost. Význam činnosti Euroregionu je proti jeho potenciálnímu významu daným teoretickou náplní jeho činnosti doposud malý. Již dnes je však mezi ostatními nositeli přeshraničních aktivit výrazným subjektem. Do budoucna lze očekávat vzrůst významu jeho činnosti a zvýšení podílu na místních přeshraničních aktivitách.

Na základě výše uvedených faktů lze, alespoň částečně, odpovědět na původní otázku ohledně úlohy přeshraniční spolupráce v regionálním rozvoji oblasti. Výsledky průzkumu ukazují, že vliv přeshraniční spolupráce na regionální rozvoj je v zájmovém území značně omezen nízkým stupněm rozvoje přeshraniční spolupráce (jak intenzity, tak, a to především, nízkou úrovní forem přeshraničních aktivit) a problematickým regionálním rozvojem oblasti vůbec. V současné době působí ve sledovaném území v oblasti hospodářství několik institucí se zaměřením, kontakty a spoluprací se subjekty na polské straně hranice (rozvojové agentury, CE-SPOL). Ovšem kontakty a spolupráce v hospodářské oblasti jsou obecně doposud málo vyvinuté. Přeshraniční spolupráce je zajištěna oficiálními dokumenty, např. Strategií rozvoje opolského kraje.

Z dotazníkového šetření vyplývá, že:

- intenzita spolupráce v oblasti regionálního a ekonomického rozvoje je nízká,
- privátní podniky k přeshraničním aktivitám téměř nepřispívají,
- podnikatelské subjekty projevují o přeshraniční spolupráci malý zájem, ovšem
- přáním obcí do budoucna je soustředit se na spolupráci v regionálním a ekonomickém rozvoji a rozvoji infrastruktury.

Budoucí podobu spolupráce můžeme spatřovat především v dalším rozvoji přátelských vztahů mezi občany, v pokračování současného trendu růstu intenzity kulturních, sportovních a školních akcí, vzrůstu objemu dopravy (v rámci možností území) a rozšíření spolupráce v rámci činností sdružení obcí a partnerství obcí s polskými městy – jak prostřednictvím samostatných aktivit, tak prostřednictvím spolupráce s Euroregionem. Rozvoj hospodářské spolupráce lze vzhledem ke komplexní povaze a obtížné predikci vývoje samotné oblasti jen obtížně odhadovat. Možnost využití finančních zdrojů Evropské unie a institucionální podpora bude další rozvoj aktivit pozitivně motivovat. Činnost a úloha Euroregionu v přeshraničních kontaktech a spolupráci bude i nadále důležitou součástí přeshraničních aktivit. Vzhledem k současnému stadiu činnosti můžeme hovořit o velkých rezervách v působnosti této instituce. Další úspěch je však závislý také na aktivitě a schopnostech samotných obcí, překonání negativních nebo neutrálních postojů některých obcí k Euroregionu a přeshraniční spolupráci vůbec.

I nadále zůstává špatná hospodářská situace, dopravní obslužnost území a nedostačující propustnost hranice překážkou, omezujícím faktorem dalšího formování přeshraničních kontaktů. Z výzkumu vyplývá, že nejuspěšnějšími v navazování přeshraničních kontaktů a spolupráce jsou v současné době subjekty z okresu Jeseník a obce ve východní části sledovaného území v okolí Krnova, včetně samotného města.

Intenzita, forma a do jisté míry i nositelé přeshraniční spolupráce a oblasti, v nichž přeshraniční kontakty probíhají, byly na Jesenícku ve sledovaném období silně ovlivněny politickou situací ve státě. Stát a jeho vztahy s Polskem primárně ovlivňovaly průchodnost hranic. Po poválečném zmatku a uzavření mezinárodní smlouvy se přeshraniční kontakty formují přirozeným způsobem. V rozmezí let 1945–89 jsou však třikrát „shora“ uměle přerušeny. Současný stav představuje nejintenzivnější a nejhlubší spolupráci za posledních padesát let. Jednotlivé oblasti a formy přeshraniční spolupráce jsou v procesu formování v rozdílných stádiích. Současné období se proti předchozím nejvýrazněji odlišuje vyššími formami spolupráce a přeměně původních oficiálních „povinných“ kontaktů v přirozené, spontánní. Přeshraniční aktivity se vyvíjejí jak „shora“ (spolupráce je podporována státem a EU), tak „zdola“ v podobě vzájemné výměny informací a zkušeností, přičemž zároveň dochází ke spolupráci nositelů obousměrně.

Očekáváme, že formování přeshraničních kontaktů a spolupráce bude pokračovat v současném trendu růstu intenzity a prohlubování přeshraničních kontaktů a spolupráce.

Literatura

- BALEJ, M., JEŘÁBEK, M. eds. (2002): Pohraničí, přeshraniční spolupráce a euroregiony: sborník tematického okruhu PSE. Jubilejní sjezd ČGS Evropská integrace – Česká společnost a krajina, XX. sjezd ČGS. Universita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem, 77 s.
- DOKOUPIL, J. (2000): Teoretické přístupy k problematice pohraničí s aplikací v česko-bavorském prostoru. Geografie–Sborník ČGS, 105, č. 1, s. 10–18.
- HAMPL, M. (2000): Pohraniční regiony České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace. Geografie–Sborník ČGS, 105, č. 3, s. 241–254.
- HAVLÍČEK, T. (2002): Pohraniční Česka a sousedních států. Geografické rozhledy, 12, č. 1, s. 2–3.
- CHROMÝ, P. (2004a): Historická a kulturní geografie a nové přístupy v regionálním studiu. Dizertační práce. UK v Praze, PřF UK, KSGRR, Praha, 60 s.+příl.
- CHROMÝ, P. (2004b): Historickogeografický pohled na české pohraničí. In: Jeřábek, M., Dokoupil, J., Havlíček, T. a kol.: České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Academia, Praha, s. 33–44.
- JEŘÁBEK, M. ed. (1999): Geografická analýza pohraničí České republiky. Pracovní texty WP 99:11, Sociologický ústav AV ČR, Praha, 180 s.
- JEŘÁBEK, M. ed. (2001): Reflexe regionálního rozvoje pohraničí České republiky. Sociologický ústav AV ČR, Praha, 108 s.
- JEŘÁBEK, M. (2002): Přeshraniční spolupráce a rozvoj českého pohraničí. Disertační práce. UK v Praze, PřF UK, KSGRR, Praha.
- JEŘÁBEK, M., DOKOUPIL, J., HAVLÍČEK, T. a kol. (2004): České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Academia, Praha, 300 s.
- JIRÁSEK, Z. (1989): Odraz česko-polských styků v severovýchodních Čechách na stránkách periodika Jednota v letech 1945–1948. Krkonoše – Podkrkonoší, VII.17, sv. 8, Muzeum Podkrkonoší, Trutnov, s. 7–17.
- JIRÁSEK, Z. (1993): Česko-polské styky na Opolsku a Bruntálsku (1960–1979). Časopis Slezského zemského muzea, série B, 42-1993, s. 250–258.
- JIRÁSEK, Z. (1999a): Česko-polské sousedství v minulosti, přítomnosti a v budoucnosti. In: Śląsk Opawski i Opolski w kierunku standardów europejskich. Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity, Opava, s. 174–192.
- JIRÁSEK, Z. (1999b): Kontakty a střety na česko-polském pohraničí. In: Śląsk Opawski i Opolski w kierunku standardów europejskich. Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity, Opava, s. 99–105.
- KÁŇA, O. (1976): Historické proměny pohraničí. Profil, Ostrava, 171 s.
- MIKŠÁTKOVÁ, A. (2004): Vývoj přeshraničních kontaktů a spolupráce v periferní oblasti Jesenicka a Bruntálska v 2. polovině 20. století. Ročníková práce. UK v Praze, PřF, KSGRR, Praha, 57 s. + 5 příl.
- PREMUSOVÁ, J. (1999): Sociologický a prostorový výzkum vybraných regionů na česko-polské hranici (Závěrečná zpráva o výsledcích šetření grantu GA ČR č. 403/96/0978). PedF OU, Ostrava, 132 s.
- SLEZÁK, L. (1978): Zemědělské osídlování pohraničí českých zemí po druhé světové válce. Blok, Brno, 192 s.
- SRB, V., ANDRLE, A. (1989): Populační, ekonomický a národnostní vývoj pohraničních okresů ČSR od roku 1930 do roku 2010. Terplan, Praha, 34 s.
- VENCÁLEK, J. ed. (1998): Okres Bruntál. Okresní úřad Bruntál za finanční spoluúčasti Školského úřadu Bruntál, Bruntál, 104 s.
- WAHLA, A., ŠINDLER, P., LEDNICKÝ, V. (2001): Euroregiony a sdružení měst a obcí na česko-polském příhraničí. Materiál ke konferenci v rámci programu EU CBC Phare – Společný fond malých projektů. KSGRR PřF, Ostravská univerzita v Ostravě, Ostrava, 60 s.
- ZEMAN, K. (2001): Vliv hranic na příhraniční území na příkladu Jindřichohradecka. Magisterská práce. UK v Praze, PřF UK, KSGRR, Praha, 150 s.

ZEMAN, K., CHROMÝ, P. (2002): Nárazníková zóna? Geografické rozhledy, 12, č. 1, s. 24.

ZERZÁŇ, Z. ed. (1981): Jeseníky. průvodce Olympia. Olympia, Praha, 268 s.

Statut Euroregionu Praděd – www.europraded.cz

Směrnice Komise EC č. 276/98 z 18. prosince 1998 – www.mmr.cz

stránky polské strany Euroregionu Praděd – www.europradziad.pl

Anna Mikšátková

studentka magisterského studia, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta,
katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2

e-mail: miksanka@volny.cz

Změny dopravních vztahů na Jesenicku v letech 1991–2004

VIKTOR KVĚTOŇ

Příspěvek byl připraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autor děkuje GA ČR za podporu.

Úvod

V průběhu společenské a ekonomické transformace dochází v Česku k řadě významných změn a zvýrazňují se rozdíly mezi jednotlivými regiony. Specifický vývoj je spojen s pohraničními oblastmi naší republiky, a to nejen v důsledku historických událostí (dosídlování pohraničí) či rozdílného ekonomického vývoje, ale projevilo se zde například také zvýšení propustnosti hranic po pádu komunistického režimu. Jedna z mnoha změn, ke kterým došlo v průběhu posledních 16 let, je spojena s oblastí dopravy, konkrétně s trendy ve vývoji veřejné osobní dopravy a dopravy individuální automobilové. Změny dosažené v období transformace nejsou zanedbatelné a projevují se zejména v silniční dopravě.

Problematika dopravních vztahů byla řešena na příkladě Jesenicka, vymezeného v rozsahu okresu Jeseník. Oblast byla zvolena pro svou polohu při hranicích s Polskem. Území zároveň vykazuje mnohé periferní rysy jako např. nízkou hustotu zalidnění, odlehlou polohu a tedy i velkou vzdálenost ke krajskému městu a k jiným významným střediskům, dále výraznou fyzikogeografickou uzavřenost, vysokou nezaměstnanost a jiné socioekonomické ukazatele podprůměrné úrovně. Problémovost území je v neposlední řadě posilována také špatnou dostupností a nekvalitní dopravní infrastrukturou. Doprava hraje důležitou roli při zvyšujících se nárocích na mobilitu obyvatel a produktů a také při překonávání uvedených nepříznivých podmínek. V pohraničních oblastech je její význam umocněn potřebou kvalitního propojení s vnitrozemím.

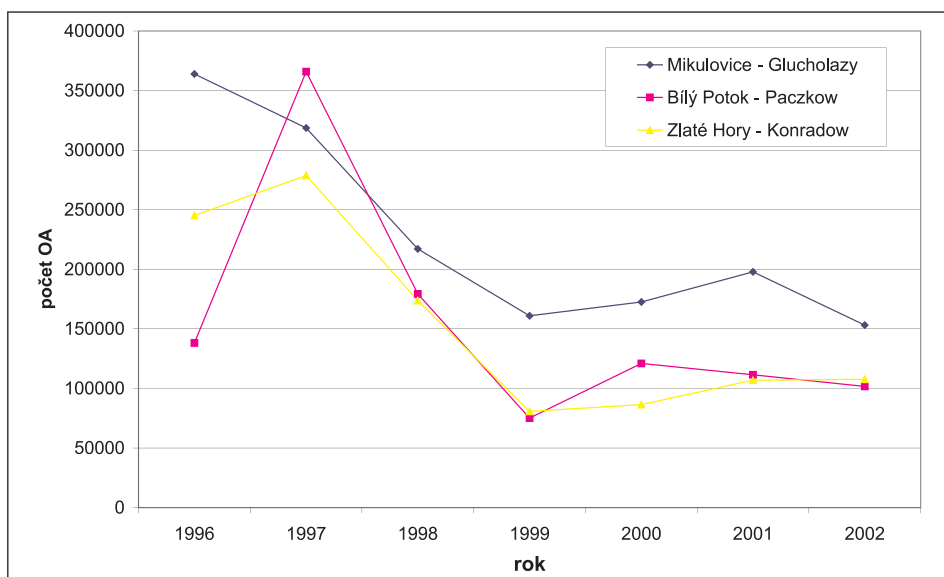
Článek se zabývá otázkou nadregionálních dopravních vztahů Jesenicka. Zjišťovány byly také podmiňující faktory a širší souvislosti daného vývoje. Zkoumány byly především tendence k orientaci na hierarchicky významnější centra; odraz ve změně v dojížděce za prací, službami, do škol aj. a odraz v dopravních vztazích.

Mezinárodní dopravní vztahy Jesenicka

Hodnocení mezinárodních dopravních vazeb bylo provedeno ze dvou hledisek. Na základě analýzy vývoje dálkové dopravy autobusové a železniční byly zjištěny trendy veřejné osobní dopravy. Druhou rovinu představuje vývoj individuální automobilové dopravy (dále IAD) na třech regionálně významných silničních hraničních přechodech.

Vzhledem k omezeným možnostem železniční dopravy z důvodu existence pouze jediné železnice celostátního významu, představovala autobusová dálková doprava vždy významnou součást dopravního systému. Nepochybně důležitou roli zde hraje turistický potenciál spojený s dlouhodobou tradicí lázeňství. Z historického hlediska byla příhraniční oblast Jesenicka vždy úzce spojena s blízkým polským pohraničím, ale byly podporovány i kontakty s dnes již samostatnou Slovenskou republikou. Nicméně v případě Jesenicka prodělaly řadu změn v průběhu 90. let jak vnitrostátní dálkové spoje, tak i mezinárodní linky.

Při sledování vývoje autobusových i železničních dálkových spojů zajišťujících mezinárodní kontakty byla zjištěna nepříznivá skutečnost týkající se redukce dálkových autobusových spojů se Slovenskem. Do poloviny devadesátých let každodenně jezdící linky do stanic Velký Meder a Dudince byly z důvodu poklesu zájmu o cestování na Slovensko zrušeny. Stejný vývoj měl také jediný uskutečňovaný spoj na trase Jeseník–Nysa. V současné době jsou provozovány pouze jednorázové spoje ve formě zájezdů do Nysy. Mezinárodní železniční osobní doprava nebyla ve sledovaném období (1991–2004) provozována vůbec. Ačkoliv se o zavedení regionálního přeshraničního spoje ve směru Jeseník–Glucholazy–Nysa česká strana již delší dobu pokouší, stále nedošlo k jeho realizaci. Polská železniční infrastruktura se nyní využívá jen pro peážní dopravu pro vlaky jedoucí do Opavy a Ostravy. Z tohoto hlediska lze hodnotit

Obř. 1 – Počet vyjíždějících automobilů přes HP v okrese Jeseník.

Zdroj: Celní úřad Jeseník.

vývoj mezinárodních vazeb osobní veřejnou dopravou jako spíše negativní. Existence mezinárodních kontaktů by byla pro již tak izolované Jesenicko nepochybně příznivá.

Ve vývoji IAD sledované prostřednictvím počtu vyjíždějících automobilů respektive osob přes místní silniční hraniční přechody byly v období 1996–2002 zjištěny výrazné změny. Celkové vývojové trendy u obou ukazatelů mají klesající charakter. Jedinou výjimkou je HP Zlaté Hory–Konradów, který zaznamenal v počtu vyjíždějících osobních automobilů od roku 1999 plynulý pozvolný nárůst. Ale při sledování počtu vyjíždějících osob již však tento hraniční přechod zaznamenává úbytek stejně jako zbylé přechody (obr. 1).

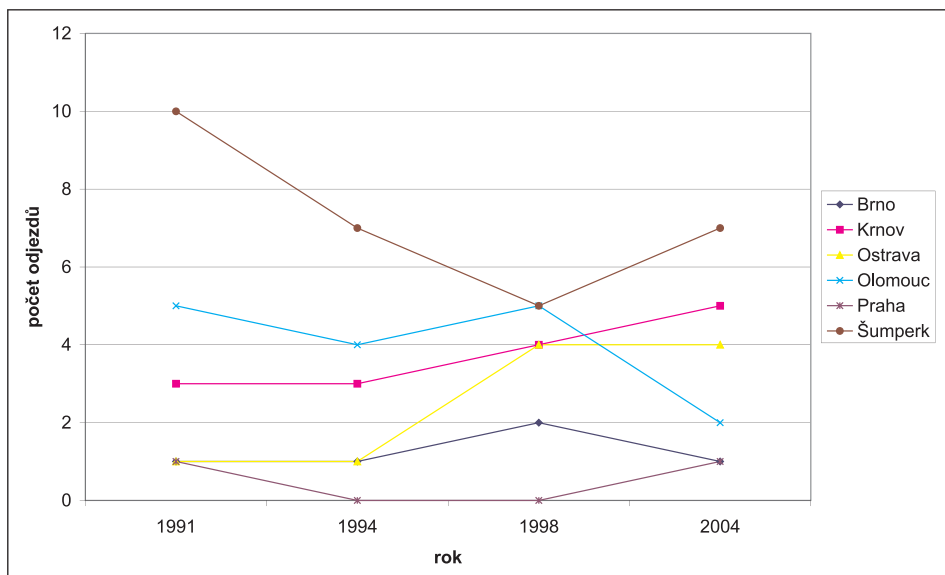
Spektrum důvodů celkového poklesu v obou charakteristikách lze rozdělit do několika kategorií. Především je nutné podotknout, že Opolské vojvodství nevykazuje v rámci Polska přílišný progresivní hospodářský růst a zejména jeho jižní část sousedící s prostorem Jesenicka lze označit za periferní. Mimo nízkou ekonomickou úroveň je třeba zdůraznit nepříliš velký turistický a rekreační potenciál. Jednou z mála výjimek je Nyské a Otmuchovské jezero lákající turisty především v letním období. Problémem je také celkově nízká iniciativa z polské strany o zlepšení stávající situace. I když je přeshraniční spolupráce v rámci Euroregionu Praděd obecně hodnocena spíše pozitivně (Mikšátková 2005), místní kontakty jsou hlavně kulturně sportovního charakteru. Jiný faktor je možné označit jako pokles v „nákupní turistice“. Do poloviny devadesátých let byl patrný masivní nárůst v počtu obyvatel vyjíždějících do Polska zejména z důvodu rozdílných cenových hladin a nabízených produktů. Uvolnění politické situace na počátku devadesátých let ve středoevropském prostoru se nepochybně odrazilo také v nárůstu počtu obyvatel vyjíždějících přes hraniční přechody, kteří chtěli vycestovat a poznat zahraničí.

Výsledné trendy v dopravních ukazatelích charakterizujících individuální automobilovou dopravu lze označit jako stabilizaci – návrat k „normálu“. Celkově tedy nedošlo k úpadku mezinárodních dopravních vazeb ani k významnému zlepšení dopravní (makro)polohy. Otevření hranic a ekonomická liberalizace přinesla jen dočasné oživení mezinárodních vztahů, a to především regionálních. Do budoucna se musí pravděpodobně počítat s tím, že Jesenicko nebude nikdy využíváno pro dopravní tranzit.

Dopravní vztahy vnitrostátní

Problematiku hodnocení vnitrostátní dopravní polohy lze sledovat na základě mnoha dopravních ukazatelů. V tomto článku je kladen důraz na změny ve vývoji intenzity spojení prostřednictvím veřejné dálkové dopravy autobusové i železniční k vybraným centrům Česka (Brno, Krnov, Olomouc, Ostrava, Praha, Šumperk). Střediska reprezentují různé řádovostní úrovně v systému osídlení. Společně s intenzitou spojení byly sledovány také změny v časové dostupnosti těchto center, která je rovněž vyjádřením určité kvality spojení.

Za mikroregionální centra jsou považována města Šumperk a Krnov. Z hlediska intenzity spojení veřejné dopravy z Jeseníku do těchto středisek byl pozorován celkový pokles, přičemž největší redukce proběhla v první polovině devadesátých let. Od roku 1998 se situace stabilizovala a došlo dokonce i k mírnému vzrůstu. Dopravní dostupnost města Šumperk byla poznamenána poklesem odjíždějících spojů z Jeseníku mezi roky 1991 a 1998. Autobusových spojů od té doby již nepřibýlo, zatímco železniční doprava zvýšila počet přímých vlakových spojů do Šumperku. V případě města Krnov byla redukována nabídka autobusových spojů,

Obr. 2 – Vývoj počtu odjezdů vlakových spojů z Jeseníku.

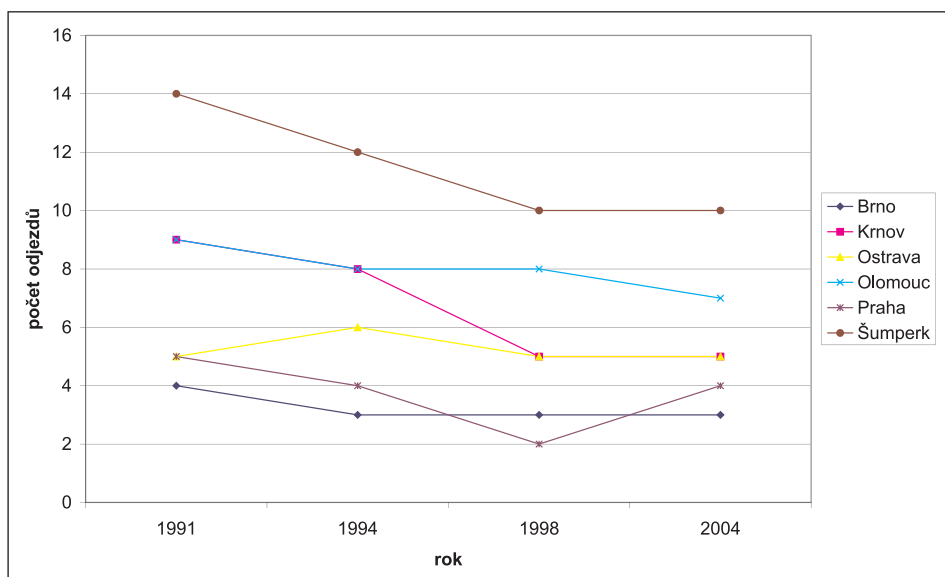
Zdroj dat: Jízdní řády 1991, 1994, 1998, 2004.

zatímco v železniční dopravě došlo k pozvolnému nárůstu spojů. Významnou roli hraje dopravní poloha Krnova, kterým prochází důležitá železniční i silniční infrastruktura směřující na Opavu a Ostravu. Časová dostupnost veřejnou dopravou obou sledovaných středisek se v období 1991 až 2004 nijak výrazně nezměnila. Zde se samozřejmě projevují fyzickogeografické podmínky a nedojde-li k výraznému zásahu ve vedení infrastruktury při přechodu „jeseníckých hor“ (např. tunel), nelze v horizontu nejbližších let předpokládat výraznou změnu v časové dostupnosti.

V případě dopravních vztahů k významným vnitrostátním střediskům (Brno, Olomouc, Ostrava a Praha) se projevily rozdílné tendence (obr. 2). Oslabování vazeb na krajské město Olomouc je do jisté míry překvapivé a je nutné zdůraznit, že se na této skutečnosti podílí autobusová i železniční složka systému veřejné osobní dopravy. Především redukce přímých vlakových spojů (mezi roky 1998 a 2004 o 60 %) hraje důležitou roli.

Celkově lze vývoj intenzity autobusových spojů do vybraných středisek charakterizovat jako pozvolné snižování s občasou stagnací, což nelze hodnotit příliš pozitivně a již tak výrazná izolovanost celého prostoru Jesenícka je tím umocňována. Jedinou výjimku představuje přímé autobusové spojení na trase Jeseník–Praha, kde došlo k nárůstu mezi rokem 1998 a 2004. Hodnocení intenzity železniční dálkové dopravy je složitější, neboť zde nejsou patrné jednoznačné trendy v průběhu let 1991–2004. Zajímavá je především výrazná redukce vlakových spojů vyjíždějících do Olomouce a Brna, která je spojena se změnou jízdního řádu Českých drah v prosinci 2003.

Při hodnocení časové dostupnosti zvolených vnitrostátních center z Jeseníku (obr. 3) byly zjištěny velice podobné skutečnosti jako při sledování mikroregionálních středisek, ačkoliv se zde již více projevila větší kilometrická vzdálenost vůči Jeseníku. Výraznější zkrácení cestov-

Obr. 3 – Vývoj počtu odjezdů autobusových spojů z Jeseníku.

Zdroj dat: Jízdní řády 1991, 1994, 1998, 2004.

ního času bylo zjištěno jen u autobusového spoje Jeseník–Praha, v ostatních případech zůstala časová dostupnost neměnná nebo se i mírně zvýšila. Důvodem je především bariérový efekt Jeseníků a tedy izolovanost celého prostoru Jesenícka, s čímž souvisí malý počet přístupových komunikací.

Předmětem dalšího zkoumání se staly hlavní komunikace. Byla zjišťována intenzita IAD na horských sedlech Jeseníků. Data byla získána z pravidelného sčítání a zjišťování intenzity dopravy na vybrané silniční síti, které se uskutečňuje v pětiletých časových intervalech (1990, 1995, 2000). Lze tedy opět zachytit vývojový trend, stejně jako při hodnocení veřejné osobní dopravy. Při generalizaci byly vybrány pouze silniční komunikace směřující do vnitrozemí, na nichž byla intenzita dopravy ve všech časových průřezech vyšší než 1 000 automobilů za den. Takové kritérium splňují tři nejvýznamnější komunikace I/44, II/369 a II/445.

Ze zjištěných hodnot intenzity dopravy jsou patrné diametrálně odlišné trendy na vybraných silnicích. Neustálý nárůst dopravy v celém sledovaném období vykazuje nejvýznamnější páteřní komunikace I/44 vedoucí přes Červenohorské sedlo směrem na Šumperk a Mohelnici (zde přímé napojení na R 35 do Olomouce). Ačkoliv se jedná o nejvýše položenou silnici I. třídy v Česku, která nespĺňuje mnohé technické parametry a především v zinním období je její sjízdnost omezená, je intenzita dopravy právě na této komunikaci největší. Zajímavý vývoj intenzity dopravy je spojen se silnicí II/369 vedoucí přes Ramzovské sedlo. V roce 1990 vykazovala dokonce vyšší počet projíždějících automobilů než tomu bylo na Červenohorském sedle. Následoval ale prudký pokles, zejména z důvodu špatného technického stavu silnice. Trasa začala být opět využívána po zkvalitnění některých úseků komunikace, nejen v okrese Jeseník. To dokládá také rostoucí intenzita dopravy v roce 2000. Nejméně příznivá situace z hlediska nadregionálních kontaktů IAD byla sledována na silnici

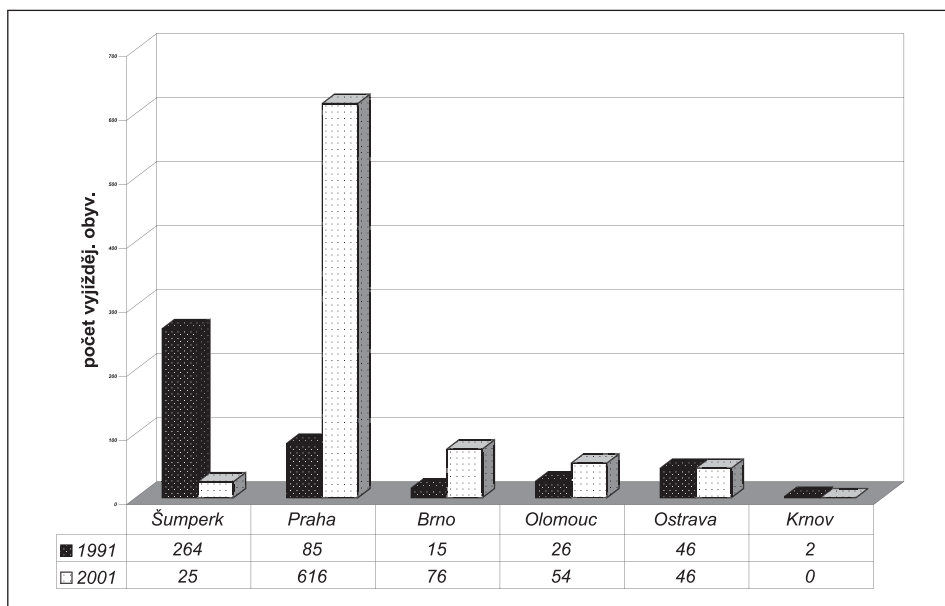
II/445 směřující do periferního okresu Bruntál. V intenzitě dopravy byl zaznamenán nepřetržitý pokles.

Podmiňující faktory dopravních poměrů

Důležitou součástí celého hodnocení je nalezení možných podmíněností spojených se změnami ve vývoji intenzity dopravy. Především se jedná o vliv změn ve směrech a intenzitě pracovní vyjíždky v průběhu devadesátých let do zvolených středisek. Podobně můžeme analyzovat vyjíždku do škol.

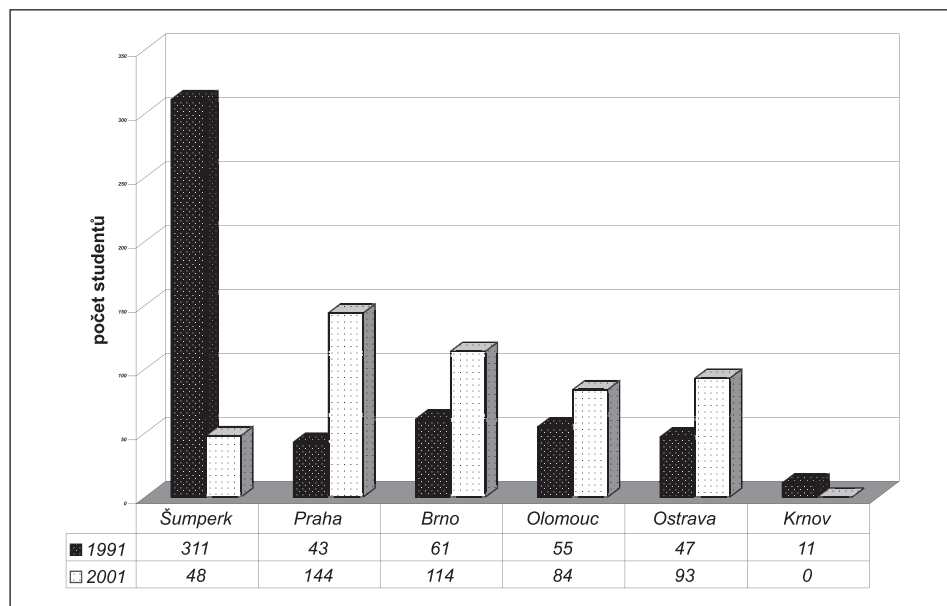
Při sledování pracovní vyjíždky (obr. 4) je patrná tendence posilování vztahů k „vyšším“ centrům, ale jednoznačně dominuje a projevuje se pracovní atraktivita Prahy. Naopak kontakty k vymezeným mikroregionálním střediskům (Šumperk a Krnov) se významně oslabily. Výrazný propad z hlediska vyjíždějících obyvatel za prací zaznamenal především Šumperk, který byl až do konce roku 1995 okresním městem Jesenicka. Ve vývoji vyjíždějících obyvatel z Jesenicka za prací lze nalézt určité souvislosti s vývojem intenzity veřejné osobní dopravy. Také v tendencích IAD je možné vidět vliv změn na pracovním trhu, zejména ve vztahu k významným a atraktivním střediskům jako je Praha, Brno a Olomouc.

Zejména v první polovině devadesátých let, kdy byl rozvoj automobilismu na nízké úrovni, je vidět souvislost v intenzitě veřejné dopravy do Šumperku s počtem vyjíždějících obyvatel za prací. Naopak velká redukce spojů, která probíhala téměř po celé období devadesátých let, odpovídá výrazně nižšímu zájmu obyvatel vyjíždějících do Šumperku za prací. Pracovní vyjíždku

Obr. 4 – Počet obyvatel Jesenicka vyjíždějících za prací do vybraných měst.

Zdroj: SLDB 1991 a 2001.

Obř. 5 – Počet studentů vyjíždějících z Jesenicka do vybraných středisek.

Zdroj: SLDB 1991 a 2001.

nebyla samozřejmě jediným faktorem. Vzhledem ke skutečnostem, které se týkají nezaměstnanosti na Jesenicku (dlouhodobě vysoká míra nezaměstnanosti), lze usuzovat, že lidé začali preferovat již zmíněné regionálně významnější střediska.

Důležitou úlohu hrála vždy také školní vyjízdka (obr. 5). Důvodem byla především neexistence vysoké školy na Jesenicku, ale také nižší nabídka středních škol různého zaměření. Přičemž lze předpokládat, že většina studentů využívá prostředky veřejné osobní dopravy při cestování do škol.

Podobný trend jako u hodnocení pracovní vyjízdky byl zjištěn také u vyjízdky studentů do škol. Znovu je patrné posílení vyjízdky do významnějších středisek osídlení. Ačkoliv nejvíce studentů cestovalo v roce 2001 do hlavního města, není již dominance Prahy tak výrazná. Do tří nejvýznamnějších středisek v moravskoslezském prostoru vyjíždí relativně podobný počet studentů, přičemž mírnou dominanci vykazuje Brno. Významný je pokles a s tím spojená nižší atraktivita pro vyjíždějící studenty do vybraných mikroregionálních středisek Šumperk a Krnov.

Dále byl zkoumán také vliv administrativních změn ve smyslu vzniku okresu Jeseník (1. 1. 1996). Přímé souvislosti můžeme spojovat především s vnitrookresní situací dopravní obslužnosti a nikoliv v nadregionálních vztazích. Při hledání důvodů je nutné zdůraznit, že dálkové linky jsou ve většině případů realizovány v komerčním zájmu provozovatele, nejsou zahrnuty do systému dopravní obslužnosti území a není tedy možné čerpat na jejich provoz příspěvek na krytí provozní ztráty. Nevýhodná makropolitická atraktivita a také celorepublikový trend zvyšující se míry automobilizace způsobily pokles frekvence cestujících a tím se linky staly nerentabilními a došlo k jejich redukci.

Závěr

V průběhu transformačního období došlo k relativnímu posílení významu města Jeseníku. Především je nutné rozlišit různé měřítkové úrovně, neboť zmíněné zvýšení významu je spojeno zejména s mikroregionální působností. Důležitý vliv měl vznik nového okresu Jeseník a s tím související přenesení administrativní funkce. Jinou skutečností je dominantní postavení Jeseníku v regionu, který vykazuje mnohé periferní rysy. Z hlediska postavení v dopravních dálkových sítích lze pozitivní vliv spatřovat jen částečně, což je způsobeno odlehlostí od jádrových oblastí a hlavních dopravních tahů a nepříznivé makropolohové atraktivitě.

Z hlediska zapojení Jesenicka do mezo- a makro- regionálních vztahů byly sledovány odlišné trendy hromadné dopravy a IAD. Patrná je zvyšující se atraktivita pražského metropolitního areálu. Tomu odpovídá zvýšení intenzity dálkové dopravy v průběhu 90. let, ale také nárůst intenzity dopravy na silnici II/369 (přístupová komunikace do Čech – index změny mezi roky 1995 a 2000 byl 142,1). Posílení vztahů dálkovou dopravou bylo zjištěno také na trase Jeseník–Ostrava. Dopravní kontakty na zbylá hierarchicky vyšší střediska (Brno, Olomouc) byly veřejnou osobní dopravou oslabeny.

Individuální automobilovou dopravou je preferovaný severo-jihní směr. V průběhu 90. let došlo k nárůstu intenzity dopravy na příslušných komunikacích. Dopravní vazby IAD na periferní okres Bruntál jsou mnohem méně významné (neustálý pokles intenzity).

Vývoj mezinárodních dopravních kontaktů ukázal některé nepříznivé skutečnosti. Z hlediska veřejné dálkové (autobusové) dopravy došlo v průběhu devadesátých let ke zrušení spojů do Polska (Nysa) i na Slovensko (Dudince a Velký Meder). Při analýze IAD na místních hraničních přechodech byl zjištěn výrazný pokles počtu vyjíždějících automobilů i osob, což lze spojovat s relativním vyrovnáním úrovně české a polské ekonomiky a následným úpadkem „nákupní turistiky“. Jinými působícími faktory jsou zaostalost jižní části Opolského vojvodství v rámci Polska a nedostatek turisticky atraktivních cílů. Projevuje se zde slabá a stagnující tranzitní poloha.

V článku je poukázáno na celkovou perifernost studované oblasti, což se projevuje mimo jiné i v dopravních charakteristikách. Jedním ze základních rozvojových problémů periferních regionů je rovněž celková situace a funkčnost místní veřejné dopravy. V dostupnosti jednotlivých obcí existují nepochybně velké rozdíly. Dopravní obslužnost je ztížena zejména v sídlech v severní části okresu. Podrobná analýza vnitrookresních dopravních poměrů bude předmětem dalšího výzkumu.

Jesenicko v budoucnu zůstane pravděpodobně periferním regionem a proto bude nutné posílit dopravní dostupnost do okolí. Jedna z možných variant, jak se vymanit z izolovanosti od vnitrozemí, je realizace tunelu pod Červenohorským sedlem. S tím je spojeno i případné zvýšení propustnosti hranic. Důležitá je i podpora kontaktů a s tím spojené zvýšení přeshraniční spolupráce. Vzhledem k dlouhodobé tradici lázeňství na Jesenicku (Priessnitzovy lázně v Jeseníku, Schrothovy lázně v Dolní Lipové) je možný regionální i dopravní rozvoj spojovat s oživením v této oblasti.

Změny dopravních poměrů souvisí přímo se současnou prosperitou regionu a s narůstající diferenciací okresů v průběhu transformačního období. Potenciální rozvoj dálkové dopravy lze spojovat s výraznějším hospodářským rozvojem prostoru Jesenicka, případně s významnějším zlepšením situace v cestovním ruchu a turistice a zvýšením atraktivity celé oblasti Jesenicka.

Literatura

- HAMPL, M. (2000): Pohraniční regiony České republiky: Současné tendence rozvojové diferenciacie. Geografie–Sborník ČGS, 105, č. 3, s. 241–254.
- MARADA, M. (2003): Dopravní infrastruktura a hierarchie středisek v českém pohraničí. Geografie–Sborník ČGS, 108, č. 2, s. 130–143.
- MIKŠÁTKOVÁ, A. (2005): Vývoj přeshraničních aktivit v periferní oblasti Jesenicka a Bruntálska ve druhé polovině 20. století. In: Novotná, M. (ed.): Problémy periferních oblastí. UK v Praze, PpF, KSGRR, s. 130–138.
- MIŠKOVSKÝ, J. (2002): Silniční doprava na českých hraničních přechodech. Diplomová práce. UK v Praze, PpF, KSGRR, Praha, 93 s.
- NUTLEY, S. (1998): Rural areas: Accessibility Problem. In: Hoyle, B., Knowles, R. (eds.): Modern Transport Geography, 2nd rev. Ed., Wiley and sons, Chichester, s. 185–215.
- SEIDENGLANZ, D. (2001): Vývoj veřejné dopravy na příkladu okresů Šumperk a Jeseník. In: Novák, S. (ed.): Geografické aspekty středoevropského prostoru – předpoklady vstupu ČR a SR do Evropské unie. Sborník příspěvků z IX. ročníku konference. Sborník prací PedF MU, sv. 161, řada přírodních věd č. 21, Geografie XII, s. 170–173.

Viktor Květoň

student magisterského studia, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta,
katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2
e-mail: viktor.k@atlas.cz

Středozápadní Morava: periferie, nebo semiperiferie?

ALOIS HYNEK, TOMÁŠ ŘEZNÍK, PETRA KARVÁNKOVÁ, NIKOLA HYNEK

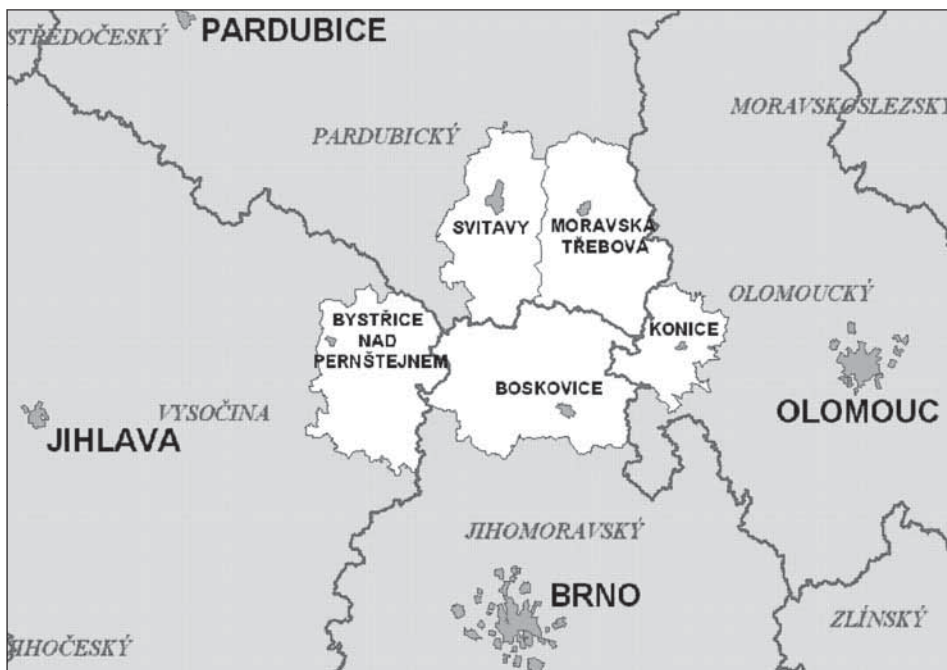
Úvod

Středozápadní Moravu (dále StZM) tvoří území mikroregionů s centry v Moravské Třebové, Konici, Boskovicích, Svitavách a Bystřici nad Pernštejnem. Původní hranice Moravy přestala působit administrativně od roku 1960 a území se částečně stalo součástí Čech – bývalého Vychoďského kraje, což se projevuje faktickou změnou spádovosti i v běžném životě lidí. Nyní přísluší StZM ke čtyřem krajům, je na rozhraní krajů Jihomoravského, Olomouckého, Pardubického a Vysočiny. Problémem se stala návaznost Programů rozvoje těchto krajů v StZM, která je marginální vůči Brnu, Olomouci, Pardubicím a Jihlavě. Fungování hranic mezi kraji lze metaforicky vyjádřit jako šev, který místy pevně spojuje, ale místy je velice rozvolněný. Přírodní krajiny mají přitom v StZM zcela jiné švy, kulturní krajiny jsou poznamenány dvěma rozdílnými typy využívání krajiny – zasahovaly sem Sudety. Mikroregionální integrace StZM je minimální, přestože existuje několik projektových možností jako je např. rozestavěná projektorátní dálnice zamýšlená jako silnice R43, intenzifikace zemědělství na Malé Hané, cestovní ruch, povodí Svitavy/Svratky. Jedním z pokusů o překonání marginality je projekt Kartografického centra ve Velkých Opatovicích, který je zařazen do návrhu asistovaných projektů v rámci strukturálních fondů. Základní otázkou je, zda StZM má šanci být vzestupnou či sestupnou periferií (semiperiferií?) ve smyslu Friedmanna.

Metody, postupy

Projekt výzkumu StZM se uskutečnil v průběhu podzimního semestru 2004 v předmětu Z0131 Sustainability – trvalá udržitelnost v magisterském studijním programu Geografie a kartografie. S vedením kurzu pomáhali T. Řezník, který vypracoval postupy na ukládání dat a jejich převádění do funkčního GIS pro StZM a P. Karvánková, která se zabývala textovou analýzou dat, sdělení, interview a dalších informací. V projektu pracovali aktivně tito studenti: M. Doleželová, M. Dvořáková, M. Halíčková, D. Jánošík, I. Jaroušková, Z. Jičínská, I. Knedlová, J. Kokešová, J. Koželouh, L. Krejčí, L. Marešová, D. Michalec, R. Osman, I. Pagáčová, H. Svobodová, J. Trusina, F. Vrbík.

Nedílnou součástí při zpracování geografických informací byla podpora geografického informačního systému (GIS). Ta měla uplatnění především v kvantitativním výzkumu a zpracování dat – zejména demografických. Byly využity i postupy kvalitativní, výzkum známý ze

Obr. 1 – Vymezení studované oblasti podle pověřených obecních úřadů Bystrice nad Pernštejnem, Boskovice, Konice, Moravská Třebová a Svítavy v roce 2004.

sociologie jako intenzivní – řízené rozhovory ve spolupráci s výzkumem prováděným firmou GaREP (viz dále) a nejnověji britskými geografi doporučované metody etnografické (Cloke, Cook, Crang, Goodwin, Painter, Philo 2004). Právě k nim se u nás nejvíce přiblížil Jančák (2001), zde jsou předkládány první předběžné výsledky získané studiem Malé Hané.

Základ softwarového vybavení tvořila platforma ArcGIS 8.3, která poskytovala dostatek analytických nástrojů nutných pro zpracování daných úloh. Při zpracování byla vytvořena základní databáze vstupních dat ve formátu dBASE IV. Vzhledem k objemu nutných vstupních dat byla vytvořena metodologie tvorby této databáze. Tato metodologie pak byla prostřednictvím internetových stránek přístupná studentům předmětu Z0131, kteří pak podle ní pomáhali vytvářet základní databázi. Závěrečná vizualizace probíhala v prostředí Adobe Photoshop 6.0. Zde byla provedena i konverze do formátu GIF optimalizovaného pro webové použití (pro případnou internetovou multimediální verzi).

Závěrem použití geografického informačního systému je soubor map, který postihuje základní rysy zájmového území. Mapy zahrnují převážně demografické údaje a srovnání, které jsou zkoumány nejen z hlediska prostorového, ale i časového. Díky tomu se mohl objekt zájmu v tomto projektu pozvolna posunout od historického vývoje k současnému stavu. A na základě těchto informací můžeme usuzovat na vývoj budoucí, na predikci činností vhodných pro toto území z pohledu jeho trvalé využitelnosti v budoucnu.

Výsledky GIS představovaly primární, nikoli však finální znalosti o daném zkoumaném objektu či jevu. Závěrečné výsledky byly tvořeny uvažovanou syntézou kvantitativních a kvalitativ-

Tab. 1 – Vztahy mezi přírodními složkami krajinných jednotek Středo západní Moravy

	Prostorové krajinné jednotky	Reliéf	Horniny, zeminy, suroviny	Počet dnů se sněhovou pokrývkou
A	Bystřická	hřbety, údolí, planiny	přeměněné uranová ruda kámen	60–120
B	Svratecká	hluboká údolí, rozsochy	přeměněné kámen, mramor	60–120
C	Olešnická	kopce, údolí, hřbety	přeměněné kámen	60–100
D	Svitavská	kotlinový úval	pískovce, opuky, sprašové hlíny	60–100
E	Hřebečovská	hřbet/sráz, údolí	opuky, pískovce lupky, jíly	60–120
F	Letovická	hřbety, údolí, kopce	přeměněné, pískovce, opuky kámen	60–100
G	Moravsko-třebovská	kotlina	sprašové hlíny, břidlice, pískovce	60–80
H	Bouzovská	hřbety a údolí	droby, břidlice vápence	60–100
I	Drahanská	planiny, údolí/žleby, rozsochy	droby, břidlice, slepence	60–120
J	Boskovická	kotlinový úval, kopce	spraše, slíny, slepence, břidlice	50–80

ních dat. Design projektu je založen na metodologii fyzické a humánní geografie s respektováním alternativních směrů v geografii regionální, jeho autory jsou N. Hynek a A. Hynek, který celý projekt vedl.

Profil Středo západní Moravy

Jeho vyjádření předkládáme ve zhuštěné informační podobě – mapách a grafech (obr. 1–8) a v tabulce 1, jež zachycují hlavní rysy tohoto území. Jde především o vývoj veřejné správy území, fyzickogeografickou strukturu, demografický vývoj a další.

Centra a periferie

Významnými příspěvky, jež ovlivnily finální podobu tohoto příspěvku jsou články publikované v monotematickém čísle časopisu *Geografie–Sborník České geografické společnosti* (ročník 106, č. 1), které bylo věnováno geografickému výzkumu periferních oblastí. Patří k nim příspěvek Havlíčka a Chromého (2001). Obsahuje reprezentativní výběr literatury zabývající se teorií periferie/marginality, a přístupy použitými při studiu periferie v Česku. Zmínění autorů dokázali posunout řešení tématu typologií (inspirovanou Friedmannem, 1973) vztahu jádra a periferie – polarizací a doceněním exponovanosti území v pojetí Hampla, Gardavského a Kühnla (1987). Najdeme zde námi vítané návrhy na studium vnímání perifernosti, docenění sociálních a kulturních aspektů, dokonce i fyzickogeografických. V našem pojetí studium perifernosti zahrnuje i studium krajín periferií a přístupy jak kvantitativní, tak kvalitativní.

Tab. 1 (pokr.) – Vztahy mezi přírodními složkami krajinných jednotek Středozápadní Moravy

	Počet letních dnů	Specifický odtok (l.s ⁻¹ .km ⁻²)	Půdy	Potenciální vegetace
A	10–50	4–7	hnědé a oglejené rendziny	biková bučina smrková bučina
B	10–50	2–6	mělké kamenité, hnědé, naplavené	bučiny, jedlové doubravy
C	20–30	4–5	hnědé a oglejené, rendziny	kyčelnicová bučina
D	20–40	3–7 podzemní vody	hnědozemě a oglejené, plavozemě naplavené	kyčelnicová a biková bučina, dubohabřiny
E	10–30	4–8 podzemní vody	pararendziny, hnědé, hnědozemě	kyčelnicová a biková bučina
F	20–50	4–8 podzemní vody	hnědé, hnědozemě, pararendziny	dubohabřiny, bučiny, jedlová doubrava
G	30–50	4–6 podzemní vody	hnědozemě a oglejené naplavené	dubohabřiny, bučiny, jaseniny, olšiny,
H	30–50	3–4	hnědé a oglejené	bučiny, dubohabřiny
I	10–40	4–6	oglejené a hnědé	biková bučina, dubohabřiny
J	30–50	4–5	hnědozemě, černozemě, hnědé, naplavené	dubohabřiny, jaseniny, olšiny, doubravy

Soudíme, že dělení na tzv. tvrdá a měkká data nesmí nahrazovat jiné dělení na data povrchní a hlubinná, či „thin“ a „thick description“; druhé ve smyslu interpretativního popisu, tedy ne „suché morfologie“ (Geertz, 1987).

Dalším příspěvkem ve zmíněném čísle Geografie je článek Marady (2001) založený na statistické analýze, kterou vymezuje periferní oblasti Česka. Pracuje se 6 ukazateli perifernosti již jeho kvalitativní (před)analýza je velmi sofistikovaná. Využití komponentní a shlukové analýzy přináší intervalové rozlišení stupně perifernosti, naše StZM (okresy Blansko, Žďár nad Sázavou, Svitavy) patří k naprosté české periférii. Výjimkou je naše Konicko, jež je v Maradově studii součástí okresu Prostějov, což vysvětluje tuto pozici. Přijmeme-li princip komplementarity v českém geografickém zkoumání, žel málo uplatňovaném, pak nebudeme sdílet tradiční animozity v naší disciplíně. Navíc máme na mysli jen Maradovu komponentu 1.

Nezbytnost jemnějšího rozlišení periferie, ale stále komplementárního k přístupům Havlíčka a Chromého (2001) i Marady (2001) si uvědomil Jančák (2001), který si vybral menší území – mikroregiony: Starý Hrozenkov, Jemnicko, Českokrumlovsko a Třemešínsko. V nich uskutečnil se svými studenty terénní dotazníkové šetření těchto periferních území. Jde o hlubší pohled na téma „periferie“, zahrnující i analýzu SWOT a tři další tematické bloky, publikovány jsou výsledky bloku „obec“. Objevují se v něm takové otázky jako je vztah lidí na periférii k jejich obci, místu, bydlení, práci, přátelům, také však infrastrukturu, zahrnuje i způsob života, potenciál pro rozvoj, klíčové osobnosti. Ukazují se tak možnosti sociálního výzkumu, který by se měl stát výraznější metodologickou součástí naší humánní geografie.

Důležitá jsou i zjištění Fialové (2001), která zdůrazňuje význam studia struktury osídlení pro rozlišení periferních oblastí, její přínos, spolu s Vágnerem (Vágner, Fialová a kol., 2004), spočívá ve výzkumu druhého bydlení jako součásti sídelního systému. Za jeden z identifiká-

Obr. 2 – Administrativní uspořádání Středozápadní Moravy v letech 1949–1960.

Sestaveno podle: <http://www.stare-mapy.cz>, databáze ArcČR 500.

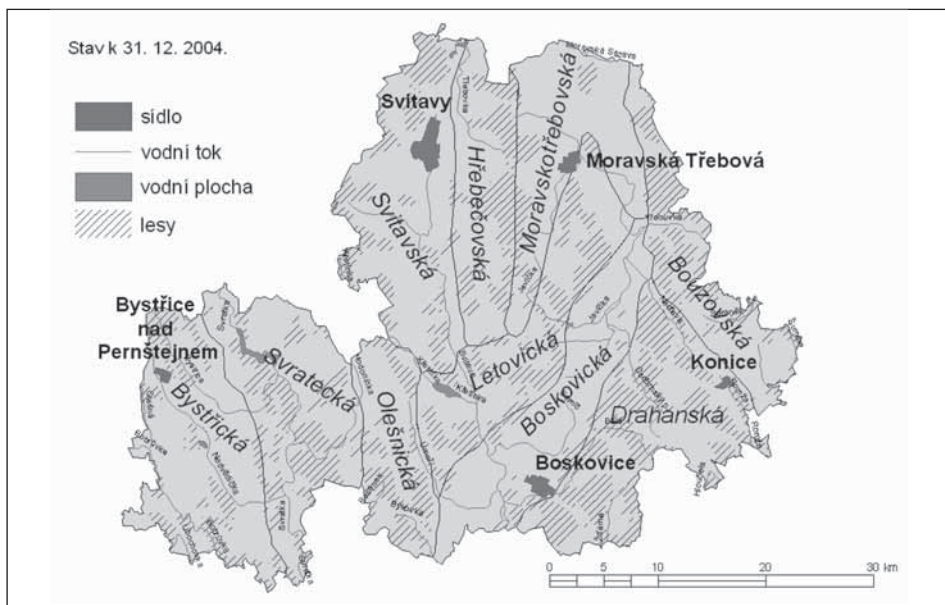

Obr. 3 – Administrativní uspořádání Středozápadní Moravy v letech 1961–2001.

Sestaveno podle: databáze ArcČR 500.

Obr. 4 – Administrativní uspořádání Středozápadní Moravy v letech 2002–2004.
Sestaveno podle: databáze ArcČR 500.

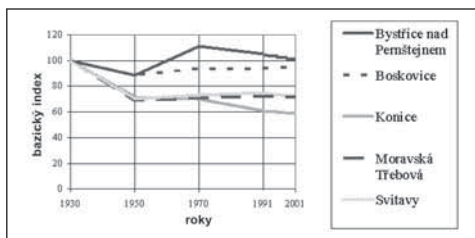

Obr. 5 – Krajinné jednotky Středozápadní Moravy v roce 2004.
Sestaveno podle: databáze ArcČR 500, vlastní vymezení krajinných jednotek.

torů periferií považuje počet rekreačních chalup jako rekreačních objektů, jež vznikly z původně trvale obydlených domů. Tento ukazatel je důležitý pro studium lokální úrovně.

Středozápadní Morava jako semiperiferie?

Vůbec není obtížné dokázat, že StZM je periferií nejen vůči českému centru – Praze, nýbrž i ve vztahu ke krajským centrům: Bystřicko k Jihlavě, Svitavsko k Pardubicím, Moravskotřebovsko rovněž, Konicko k Olomouci a Boskovicko k Brnu. Není to však tak jednoduché, protože Moravská Třebová tíhne spíše k Olomouci a Bystřicko k Brnu. Svitavsko bývalo součástí Brněnského kraje a tím i Moravy, nicméně si postupně od roku 1960 vytvořilo těsnější vazbu na Východní Čechy, trvalo to zhruba 25 let. Moravská Třebová má k Východním Čechám dál, byť k nim administrativně přísluší. Navíc po listopadových událostech roku 1989 nebylo dlouho jasné, zda Jevíčko neprojeví výrazněji svou vůli být součástí Jihomoravského kraje. Administrativní reforma VÚSC na StZM převzala velmi necitlivě stav krajské správy z roku 1960. Neбудeme se zabývat vývojem česko-moravské hranice, protože její průběh nepovažujeme za relevantní pro hledání stavu, který je takový jaký je a nás zajímá jak funguje.

Obř. 6: Bazický index vývoje počtu obyvatel v jednotlivých regionech Středozápadní Moravy v letech 1930–2001. Sestaveno podle: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR*, <http://www.czso.cz>.

periferní regiony jsou subsystémy, jejichž rozvoj je hlavně určován institucemi jádrového regionu, na nichž závisí. Rozlišuje periferie vzestupné přechodné a sestupné přechodné. Upozorňuje, že je třeba vzít v úvahu existenci různých modelů prostorové organizace, interregionální vztahy, jež prodělávají dramatické posuny a rovněž státní intervence redistribucí národního bohatství, která jde proti tržním silám koncentrujícím bohatství v pár regionech či tuto koncentraci v pár regionech akceleruje.

Pro Kanadu předložil Bone (2002) regionální verzi modelu jádro–periferie podle Friedmanna. Charakterizuje vzestupný přechodný region jako růstový s přílivem kapitálu a práce v odvětvích průmyslu a služeb, zatímco v sestupném stoupá míra nezaměstnanosti a vystěhovalectví, jeho zdroje ztratily na významu nebo jsou vyčerpány, regionální ekonomika se zastavuje. Použijeme-li pojetí Menschika (1995), pak můžeme vzestupnou periferii označit jako semiperiferii. V současnosti mají socioekonomické procesy ve StZM ráz nikoliv periferní, nýbrž semiperiferní. Podívejme se však nejdříve na řešení těchto otázek současnými českými geografy.

Téma semiperiferie nebylo zatím v české geografii, a ani na konferenci v Nečtinách vůbec zmíněno. Přitom Menschik (1995) řadí celé Česko spolu částmi Polska, Slovenska, Maďarska, Chorvatska a celé Slovinsko k semiperiferii v rámci Evropy. Prodělávají podle tohoto autora vzrůst jako součást bývalého východního bloku. Neškodí vrátit se ke klasické práci Friedmanna (1966), v níž se zabýval regionální verzí modelu jádro–periferie. Jádrové regiony charakterizuje územně organizované subsystémy společnosti, jež mají vysokou kapacitu generovat a absorbovat inovační změny, zatímco

Identifikace problémů StZM jako semiperiferie

Hlavní problémy identifikované v programových dokumentech rozvoje mikroregionů/svazků obcí Středozápadní Moravy (StZM), v rozhovorech s kvalifikovanými pracovníky a zastupiteli působícími ve veřejné správě s referencemi na programy rozvoje krajů Jihomoravského, Vysočiny, Pardubického a Olomouckého:

Moravská Třebová:

- nedostatečná infrastruktura – nekvalitní dopravní, informační síť
- excentricky situované centrum regionu
- trvalí marginalita území
- antropizovaná jižní těžební krajina – opuštěné lomy na lupky a písky
- vysoká míra nezaměstnanosti, nízká průměrná mzda – odliv kvalifikované pracovní síly
- nedostatek pracovních příležitostí – zejména na venkově
- nevhodná odvětvová struktura průmyslu, rušení tradičních průmyslových podniků
- horší vzdělanostní struktura – málo středních škol, nízký podíl vysokoškoláků (8,6 %)
- útlum v částech území po odsunu Němců, dosídlené obyvatelstvo se nedokázalo identifikovat/sžít s územím (nízký podíl věřících, absence lidových tradic)
- nedořešené staré ekologické zátěže, nízký podíl investic na ochranu životního prostředí
- nekoncepční přístup k problematice vodního hospodářství v krajině

Obr. 7 – Obce s relativním podílem německého obyvatelstva vyšším než 50 % podle Sčítání lidu, domů a bytů v roce 1930. Sestaveno podle: *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR*, <http://www.czso.cz>.

Svitavy:

- nedostatečné silniční napojení na dálniční síť, nekvalitní technická infrastruktura
- nezaměstnanost nad celorepublikovým průměrem (14 %)
- nedostatečná podpora malého a středního podnikání
- nedostatečná propagace dynamického rozvoje a image města Svitavy, chybí strategie jeho profilování
- omezená síť škol, absence univerzity
- ekologická rizika vyplývající z technického stavu komunikace I. třídy – přeprava nebezpečného materiálu, nehodovost, znečištění ovzduší
- neexistuje účinná protipovodňová ochrana
- marginální poloha
- bývalé Sudety: vysídlení Němců po 2. světové válce a následné doosidlování českým obyvatelstvem stále poznamenává ráz kulturní krajiny, která je celkově „používána“, lokálně „nadužívána“

Konice:

- nízká exponovanost a dostupnost mikroregionu – marginalita
- nedostatečné velikostní i funkční rozvinutí vlastního mikroregionálního centra
- depopulační území s nepříznivou věkovou, vzdělanostní a ekonomickou strukturou, mladí lidé odcházejí z území
- nevyhovující technická infrastruktura obcí – nedostatečná plynofikace, nekvalitní elektroinstalace, kanalizační sítě, ČOV, havarijní stav komunikací – ohrožení životního prostředí
- nevyhovující bytová výstavba, nedostatek financí na její podporu
- pasivita představitelů malých obcí (dříve pod správou okresních úřadů)
- chybějící podpora malého a středního podnikání

Bystřice nad Pernštejnem:

- špatná konektivita a kvalita dopravní sítě prohlubující nezáměr investorů, brzda rozvoje mikroregionu
- vysoká míra nezaměstnanosti v důsledku omezení těžby uranu
- nedostatek pracovních příležitostí pro ženy – krach oděvních firem v okolí, nutná dojíždka za prací, minimální mzdy (prodavačky)
- vliv těžby uranu na životní prostředí, náročná revitalizace a údržba těžebních tvarů (haldy, odkalovací nádrže)
- zvýšená radiace po těžbě uranu, zdravotní riziko pro obyvatele
- rozpor mezi ekologickým a ekonomickým vlivem těžby uranu: dopad těžby na životní prostředí vs. těžba jako zdroj zaměstnanosti
- plánovaný sklad jaderného odpadu – současná nevole obyvatel
- znečištění vod (hnojiva, prací prostředky) – v povodí Bílého potoka
- nízká míra zprůmyslnění – dříve těžba uranu, strojírenství, oděvy, nábytek
- úpadek zemědělské výroby – zapříčiněn poklesem poptávky (hovězí maso, len), přílišná velikost podniků, přezaměstnanost
- chybí podpora malého a středního podnikání zemědělců
- špatný stav bytové výstavby z 60. let – nutná rekonstrukce

Boskovice:

- ztráta typické identity venkova, charakteru sídel, zástavby, staveb a drobné architektury v krajině, pauperizace krajiny
- nedostatečně zajištěná, dobudovaná a udržovaná technická infrastruktura
- podivná „hra“ s bývalou silnicí I/18 – nyní I/19 a II/150
- zastavení přípravy a realizace rychlostních komunikací, zejména dálkového rychlostního evropského silničního propojení sever – jih (R43)
- růst problémů v kvalitě dopravní obslužnosti veřejnou hromadnou dopravou v malých obcích v okrajových oblastech území
- silně nevyvážená obslužnost sídel osobní železniční dopravou – znevýhodňování Boskovic a Malé Hané
- trvale nepříznivá demografická struktura, negativní populační trend u velké části venkovského obyvatelstva (stárnutí)
- nevyrovnaná úroveň nabídky služeb v území
- absence alternativních pracovních příležitostí a zdrojů příjmů způsobující odliv venkovského obyvatelstva
- chybí systém environmentální výchovy a vzdělávání (dětí i dospělých), působí jen lokálně a kampaňovitě.

Díličí výsledky studia Středozápadní Moravy etnografickými postupy

V našem výzkumu jsme postupovali tak, že jsme akceptovali jak kvantitativní, tak kvalitativní údaje, pokročili jsme však ještě dál akceptováním významu studia aktérů (stakeholders) v periferiích. Studium aktérů jsme provedli výběrem těch osobností, jež jsou v periferiích věcně erudované a mají významný vliv na život periferie svou funkcí, např. ve státní správě, samosprávě, či rolí – významní podnikatelé, ale osobnosti neziskového sektoru.

Aktérům jsme položili sadu otázek pro otevřenou debatu, které formulovala I. Galvasová z firmy GaREP (2004), provedli jsme jen mírnou modifikaci. Řízený rozhovor uskutečnili studenti geografie GÚ PřF MU v Brně (podzim 2004) s vybranými aktéry všech pěti mikroregionů StZM. Výsledky jsou mj. použity výše, v části: Identifikace problémů StZM.

Souběžně probíhalo terénní šetření inspirované prací Cloke, Cook, Crang, Goodwin, Painter, Philo (2004), v níž jsou uvedeny postupy etnografické a biografické, pro něž byla vybrána Malá Haná. Rozumíme jí území mezi Boskovicemi a Jevíčkem bez těchto měst, tedy ryze venkovský prostor, který se vyznačuje svéráznou etnicitou. Uvedeme nyní základní výsledky šetření v hutné zkratce:

- Malohanáci ostře rozlišují ty své vrstevníky, kteří na Malé Hané zůstali a ty, kteří se nadobro odstěhovali, jsou pro ně zrádci, *šli za přepychem, za korunó, titulami, korytama*.
- Typický Malohanák má základní vzdělání, starší jsou vesměs vyučení, mladší mají sice středoškolské vzdělání (technického typu), ale jejich práce není lukrativní. Řada starších lidí má různý stupeň invalidity od vesměs těžké fyzické práce, někteří z nich tudíž pobírají invalidní důchody, mají své samozásobitelské zemědělství (bývalé záhumenky), v rodinách je běžné, že žijí společně ze sociálních podpor (invalidita, nezaměstnanost, péče o nemohoucí seniory), které jim stačí k důstojné existenci.

- Na vědomí berou alespoň částečně ty, kteří pravidelně navštěvují své příbuzné na Malé Hané (*aspoň přindó*).
- Nejvíce si váží těch, kteří na Malé Hané zůstali a postavili si tam dům – *ten má postavený v Cetkovicích*.
- I ti, kteří zůstali a opravili obytný dům jsou ti správní – *má to spravený*.
- Stěhovat se nechtějí, stačí jim obyčejná práce, mužům např. ve stavebnictví – *dělá zedníka, ve fabrice, u sókromníka, ženám v maloobchodě*.
- Většinou mají rádi zemědělství, jež je pro ně doplňujícím zdrojem obživy, kombinují subsistenční a tržní hospodářství, jejich zahrady poskytují často nadbytek ovoce, velmi si váží možnosti mít vlastní čerstvou zeleninu, kterou pěstují ve vlastní zahrádce.
- Kdo může, *má prase* a zabijačka je pro Malohanáky jedním ze symbolů venkova, jež jsou odlišné od současných městských, kdo má krávu, tak to je již živobytí.
- Pozice církve a lidové strany je zde vyšší než ve městech. Malohanáci jsou tradiční, konzervativní, předsedy bývalých JZD se nakonec stali velcí sedláci, kteří na počátku kolektivizace byli označováni jako kulaci – byli i ve vězeních, ale většinou se vrátili a protože zemědělství rozuměli, ani KSČ je neodmítla.
- Malohanáci milují ochotnické divadlo, bály, tancovačky – *čochy*, výlety, pochovávaní basy, křtiny, svatby a účastní se pohřbů, dokáží na ně jet autobusy až do Brna, Olomouce.
- Jejich osobní auta jsou dnes již přestárlá – staré škodovky, žigulíky i trabanty. Rádi proto jezdí autobusy, vlakem méně, ani jízdní kola nepřestala být na *dědině* oblíbená.
- Na Malé Hané samozřejmě žijí lidé, kteří k výše uvedené etnické komunitě nepatří, byť s ní sdílí vesnický prostor. Jsou to bohatší lidé, s vyšším vzděláním, podnikatelé apod. s různou mírou konformity, málokdy s rezistencí, vůči běžným Malohanákům, jež můžeme označit jako „sůl země“.
- Chalupáři sice žijí mezi domorodci, ale víkendové pobyty či dovolené pro ně neznamenají výraznější sblížení s nimi, většinou se cítí povzneseni *nad ledi z dědine*.
- Na vesnici chodí domorodci v pracovním oblečení, kdo nic nedělá, je terčem kritiky. Domorodci mají úzasně propracovaný způsob sdělování zpráv přes návštěvy obchodů, jimž se říká *konzum* (hlavně ženy) a hospody, kam chodí téměř výhradně muži.
- I tady je domácí práce žen považována za samozřejmou a posedávání mužů v hospodě je součástí malohanáckého koloritu. Těžké fyzické práce jsou však výhradně záležitostí mužů. Mladé ženy dnes umí řídit osobní auta, starší ženy téměř vůbec. Každá vesnice má své osobnosti, jež profilují názory na chod vesnické komunity, mají významné slovo ve složitých situacích, důležité jsou společenské organizace – hasiči, zahrádkáři, ženské organizace i organizace politické a obecní zastupitelstva.

Tento výběr reprezentací etnické malohanácké komunity není samozřejmě úplný a nepostihuje všechny sociální skupiny, lépe řečeno kulturní společenské vrstvy, jež rozlišujeme podle sdílených hodnot, názorů, chování a jednání. V našem studiu StZM jsme absolvovali teprve 1. etapu a nyní, na jaře 2005, zahájíme 2. etapu. Vrátime se k fyzickogeografickému studiu, otevřeme interpretaci krajiny StZM, environmentální hodnocení a další témata etnicitu nevyjímaje.

Závěr

Prorokovaný konec české regionální geografie naznačovaný v období dominance geosystémového paradigmatu se nekoná. Spíše naopak, regionální geografie se těší velkému zájmu i negeografů. Česká regionální geografie se stále zřetelněji vydává na nové cesty studia regionů a přestává vyznávat dosud nejvíce provozovanou verzi podle tradiční osnovy začínající polohou, rozlohou, poměry geomorfologickými, klimatickými, hydrologickými..., obyvatelstvem, průmyslem, zemědělstvím atd. až po obchod... Naše nové analýzy rozlišují řadu podob regionální geografie (Hynek, Hynek 2004), zde se zabýváme verzí, která se snaží odpovědět na otázku postavení StZM v konceptu centrum–periferie. Soudíme, že jde o semiperiferii, protože přijetí rozvojových strategií, programů, projektů a opatření zcela jednoznačně míří nikoliv k periferii, nýbrž směrem k centru – tedy do semiperiferie.

Studium StZM nebylo iniciováno jako studium semiperiferie, nýbrž jako studium „švů“ mezi novými kraji – VÚSC. Tato úloha není vůbec zahrnuta v koncepcích jak národního, tak krajských rozvojových programů. Nás nezajímají ani tak úřady jako spíše lidé, kteří v těchto „švech“ žijí. Proto jsme věnovali velkou pozornost sociálnímu studiu v rámci naší verze regionální trvalé udržitelnosti, kterou stavíme na pěti pilířích: kultuře, životním prostředí (environment), společnosti, ekonomii a politice (KESEP). KESEP chápeme jako otevřenou sociálně konstruovanou hru vzájemně se ovlivňujících konstitutivních pilířů. Tento projekt je založen na deliberativním (uváženém) pojetí politiky, na vytvoření veřejného prostoru pro uváženou debatu. Součástí této debaty je i geografický diskurz, v české geografii je jeho největším problémem uplatnění principu komplementarity. Česká sociologie se s ním již, doufejme, vyrovnala – např. Petrušek (1993, s. 46 a násl.). Jako velmi nadějnou vidíme výzkumnou skupinu albertovských geografů – T. Havlíček, P. Chromý, V. Jančák, M. Marada, kteří profilovali spolu s M. Novotnou celou konferenci v Nečtinách.

Náš projekt studia StZM stále pokračuje ve směru hledání návrhů trvalé udržitelnosti pro toto území na „švech“ krajů a brzy uvidíme, co přinesou další terénní studia etnografická, která vidíme jako velmi nadějná pro „thick description“ tohoto území. Chceme se prostě dobrat toho, jak se změny dotýkají a jak jsou produkovány jeho obyvateli či zda se jen adaptují a spíše pasivně je přijímají. Právě tato humánní dimenze by měla být směrem k české humanistické geografii, kterou stále postrádáme ve srovnání s vyspělými zahraničními geografii. Nejde však jen o hodnotu výzkumnou, ale i vzdělávací, jež je důležitá pro změnu sociální konstrukce české geografie.

Literatura

- BLAŽEK, J. (1996): Meziregionální rozdíly v České republice v transformačním období. *Geografie–Sborník České geografické společnosti*, 101, č. 4, s. 265–277.
- BONE, R. M. (2002): *The Regional Geography of Canada*. Oxford University Press, Don Mills, 556 s.
- CLOKE, P., COOK, I., CRANG, P., GOODWIN, M., PAINTER, J., PHILO, C. (2004): *Practising Human Geography*. Sage Publications, London, 416 s.
- FELLMANN, J. D., GETIS, A., GETIS, J., MALINOWSKI, J. C. (2003): *Human Geography. Landscapes of Human Activities*. 8th ed., McGraw-Hill, New York, 573 s.
- FIALOVÁ, D. (2001): Druhé bydlení a jeho vztah k periferním oblastem. *Geografie–Sborník České geografické společnosti*, 106, č. 1, s. 36–47.

- FRIEDMANN, J. (1966): Regional Development Policy – a case study of Venezuela. In: Havlíček, Chromý (2001).
- FRIEDMANN, J. (1973): A theory of polarized development. In: Havlíček, Chromý (2001).
- GALVASOVÁ, I. (2004): Otázky vybraným aktérům týkající se stavu a možností rozvoje mikroregionů NUTS II – Jihovýchod. GaREP, Brno, interní nepublikovaný rukopis.
- GEERTZ, C. (1987): Notes on the Balinese Cockfight. In: Rabinow, P., Sullivan, W. M. (eds.): *Interpretive Social Science: A Second Look*. University of California Press, Berkeley, s. 195–240.
- HAMPL, M. (1996): Hierarchie systému osídlení a administrativní členění České republiky. *Geografie–Sborník České geografické společnosti*, 101, č. 3, s. 201–210.
- HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNEL, K. (1987): Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. In: Havlíček, Chromý (2001).
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. *Geografie–Sborník České geografické společnosti*, 106, č. 1, s. 1–11.
- HYNEK, A., HYNEK, N. (2004): Geografické myšlení – jádro současných geografii. In: Wahla, A. (ed.): *Geografie a poznání geografické reality*. Sborník příspěvků z mezinárodní geografické konference, sv. 1, Ostravská univerzita, Přírodovědecká fakulta, Ostrava, s. 64–76.
- JANČÁK, V. (2001): Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni. *Geografie–Sborník České geografické společnosti*, 106, č. 1, s. 26–35.
- LÖSCH, A. (1938): The Nature of Economic Regions. *Southern Economic Journal*, 5, č. 1, s. 71–78. Reprint: Friedmann, J., Alfonso, W. eds (1978): *Regional Policy – Readings in Theory and Applications*. 2nd ed., The MIT Press, Cambridge, 808 s.
- MARADA, M. (2001): Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. *Geografie–Sborník České geografické společnosti*, 106, č. 1, s. 12–24.
- MENSCHIK, G. (1995): Europa – Zentrum und Peripherie. Mapa v měř. 1:25 mil., s. 76. In: Hölzel-Weltatlas für Oberstufe. (Konzeption: Birsak, L., Malci, W., Sitte, Ch., Sonneberg, Ch.) Ed. Hölzel Ges.m.b.H., Sien, 160 s.+ rejstřík.
- NEUHÁUSLOVÁ, Z., MORAVEC, J., eds. (1997): Mapa potenciální přirozené vegetace České republiky. Měřítko 1:500 000. Botanický ústav AV ČR, Praha.
- NOVÁK, P., ed. (1989–1993): Syntetická půdní mapa České republiky 1 : 200 000. Výzkumný ústav meliorací a ochrany půdy Praha, Ministerstvo životního prostředí ČR, Ministerstvo zemědělství ČR, Praha.
- PETRUSEK, M. (1993): *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Univerzita Karlova, Karolinum, Praha, 204 s.
- REILLY, W. (1931): The law of retail gravitation. New York, Knickerbocker Press. In: Johnstone, R. J., Gregory, D., Pratt, G., Watts, M., eds. (2000): *The Dictionary of Human Geography*. 4th ed., Blackwell, Oxford, 958 s.
- VÁGNER, J., FIALOVÁ, D. a kol. (2004): Regionální diferenciacie druhého bydlení v Česku. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, 286 s. + příl.

Alois Hynek, Tomáš Řezník, Petra Karvánková

Masarykova univerzita v Brně, Přírodovědecká fakulta, Geografický ústav, Kotlářská 2, 611 37 Brno
e-mail: hynek@sci.muni.cz

Nikola Hynek

Masarykova univerzita v Brně, Fakulta sociálních studií, Joštova 10, 602 00 Brno

Moravské Kopanice: identita na periferii

JIŘÍ STOCKMANN

Příspěvek byl připraven v rámci grantového projektu č. 403/03/1369 „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ Grantové agentury České republiky. Autor tímto děkuje GA ČR za podporu.

Úvod

Periferie, pohraničí, chráněná krajinná oblast. Všechny tyto atributy náleží regionu Moravské Kopanice a všechny tři do značné míry ovlivňují rozvoj této oblasti, přičemž se významnou měrou podílejí na způsobu, jakým jsou Moravské Kopanice vnímány. A to jak zvnějšku (tedy např. ze strany turistů), tak naopak zevnitř (tedy ze strany místních obyvatel).

Můžeme se totiž domnívat, že právě vnímání místa (krom jiného) do jisté míry určuje budoucí možnosti rozvoje regionu. Jiný vztah k místu mají rodáci, žijící z generace na generaci v jednom domě/sídle/regionu, jiný vztah k místu mají patrně lidé, kteří se do onoho regionu přistěhovali apod.; viz např. vazby v dosídleném pohraničí po 2. světové válce (Chromý 2003a; Chromý, Janů 2003). „Každý je fakticky silně svázaný s určitým místem, s vědomím místa, kde se narodil a vyrůstal, kde nyní žije nebo má zkušenosti z míst, kudy prošel.“ (Relph 1976 in Vávra 2004, s. 103). Jak tedy vnímají občané „své místo“, v našem případě tedy Moravské Kopanice?

Na tuto otázku, ale i na mnohé další se budeme pokoušet odpovědět v následujících odstavcích. A to nikoliv na bázi analýzy statistických dat, ale zejména na základě hodnocení tzv. „dat měkkých“, která v tomto případě vyplývají z dotazníkového šetření provedené katedrou sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK v Praze v mikroregionu Moravské Kopanice v roce 2004 v rámci řešení grantového projektu GA ČR „Periferní oblasti Česka jako součást polarizace prostoru v souvislostech evropské integrace“ (Jančák a kol. 2003–2005).

Vymezení a charakteristika modelového území

Modelový mikroregion Moravské Kopanice má rozlohu 5 048 ha, tvoří jej pět obcí (Starý Hrozenkov, Lopeník, Vápenice, Vyškovec, Žitková) a žije zde celkem 1 635 obyvatel (údaj k 31. 12. 2003). Přírozeným jádrem mikroregionu je obec Starý Hrozenkov (cca 900 oby-

Obr. 1 – Poloha mikroregionu Moravské Kopanice v rámci Česka

vatel), která plní i základní obslužnou funkci pro zbylé čtyři obce (v nichž se počet obyvatel pohybuje v rozmezí cca 160–200). Celé modelové území leží v bělokarpatské CHKO a Biosférické rezervaci UNESCO a hranice katastrů 4 obcí tvoří zároveň česko-slovenskou státní hranici (obr. 1).

Modelový mikroregion byl vymezen na základě příslušnosti obcí ke svébytné folklórní oblasti, pro kterou je typická nejen rozptýlená zástavba, ale i specifický způsob využití krajiny (kopaničářství), které spolu vytvářejí v kopcovitém terénu nezaměnitelný a z estetického hlediska výjimečný kolorit.

Přičemž kopaničářský systém osídlení dále pokračuje na slovenské straně hranice. Celé území je „živou“ kulturní oblastí, známou zejména svými lidovými tradicemi a místním folklórem (Stockmann 2004).

Z hlediska mnohých socioekonomických charakteristik se jedná o typickou periferní oblast a např. v rámci okresu Uherské Hradiště jde jednoznačně o nejperifernější území (Stockmann 2004). I z hlediska polohy můžeme hovořit o periférii, a to jak vzhledem k poloze v Česku, tak např. i v okrese Uherské Hradiště. Přičemž nesmíme zapomínat, že právě sama geografická poloha je nejdůležitějším faktorem ovlivňujícím rozvoj regionu (HAMPL 2001 cit. in CHROMÝ 2003b). V duchu teorie jádro–periferie lze modelové území definovat jako extrémně „vnitřně“ polarizované; kdy „jádro“ (Starý Hrozenkov) vykazuje celou řadu odlišných charakteristik od zbylých obcí, tvořících „periferii“ (Jančák 2001).

Již od 60. let 20. století dochází v mikroregionu k neustálému poklesu počtu obyvatel, který se sice v 90. letech zpomalil, ale nikoliv zastavil či dokonce zvrátil (v roce 1961 zde žilo 4 065 obyv., 1991: 1 753 obyv., 2001: 1 684 obyv., k 31. 12. 2003: 1 635 obyv.). K výraznějšímu odlivu obyvatel dochází zejména ve čtyřech nejmenších obcích, zatímco Starý Hrozenkov zaznamenává momentálně mírný populační růst. Co je však podstatné, velmi rychle zde obyvatelstvo stárne, příslušníci mladší generace často zcela opouštějí toto území a z dlouhodobého demografického hlediska se tak pravděpodobně bude počet obyvatel Moravských Kopanic stále silně snižovat. Charakteristickým znakem zdejší populace je i relativně nízká vzdělanost, což může vést k absenci zástupců vzdělaných „místních elit“, schopných region nějakým způsobem rozvíjet (Stockmann 2004; Chromý, Jančák 2005).

Metodika

Příspěvek se zabývá zhodnocením dotazníkového šetření v mikroregionu Moravské Kopanice, které proběhlo na přelomu srpna a září 2004. Byla uplatněna metoda kvótního výběru, kdy na základě dostupných statistických údajů o obyvatelstvu byl předem určen příslušný podíl obyvatelstva v příslušných věkových kategoriích; svoji roli hrálo i vzdělání a pohlaví. Nutnou podmínkou pro zařazení do dotazníkového šetření bylo trvalé bydliště respondenta v některé z obcí Moravských Kopanic a minimální věk 18 let. Celkový počet dotazovaných dosáhl 138 obyvatel modelového území, což činí cca 10 % trvale bydlícího obyvatelstva ve věku nad 18 let.

Samotný dotazník byl zaměřen na stabilitu osídlení, zaměstnanost, krajinu, identitu obce/regionu a fungování samosprávy a komplexně tak sleduje celou škálu různých jevů a problémů, které se nějakým způsobem dotýkají modelového území. Moravské Kopanice jsou jedním z modelových území uvedeného grantového projektu, v nichž byl dotazník aplikován; v tomto příspěvku se zaměříme výhradně na toto území jakožto příklad typické periferní oblasti, navíc ovlivněné specifickou polohou při státní hranici se Slovenskem. Dále je třeba předeslat, že příspěvek se výběrově zabývá analýzou pouze několika v rámci dotazníku sledovanými charakteristikami, důraz klade na problematiku regionální identity obyvatel.

Výsledky

Stabilita osídlení a obyvatelstva, migrace, pracovní příležitosti

Obyvatelstvo ve zdejší oblasti (ale nejen zde, totéž platí pro celý region i v širším měřítku) se vždy vyznačovalo velkým podílem rodáků a vůbec poměrně značnou stabilitou; a i když došlo k migraci, tak ve značné míře šlo o migraci např. do sousední vesnice apod. Výsledky dotazníkového šetření tuto skutečnost jen potvrdily. Přibližně dvě třetiny obyvatel žijí v daném místě od narození a mají zde i většinu příbuzných. Pokud se do zdejší oblasti přistěhovali, tak cca 60 % z nich se přistěhovalo z jiných obcí okresu Uherské Hradiště a většina z nich (60 %) z rodinných důvodů. Určitá část přistěhovaných (13 %) pochází ze Slovenska, neboť zdejší kraj vždy udržoval s dnes již zahraničním nadstandardní vztahy.

Podstatnou otázkou je, do jaké míry jsou místní občané spokojeni s životem v tomto regionu. Zda obyvatelé mají v plánu odstěhovat se či naopak zda chtějí zůstat. I přesto, že velká většina občanů si stěžuje na zoufalý nedostatek pracovních příležitostí (viz níže), tak většina je se životem ve zdejší kraji spokojena, ať už s menšími či většími výhradami, a pouze 12 % občanů je vysloveně nespokojeno. Téměř dvě třetiny respondentů pak absolutně vylučují jakékoli stěhování.

Pokud však nezůstaneme u pouhopouhého konstatování o (ne)spokojenosti s životními podmínkami a budeme tento ukazatel sledovat podrobněji, zjistíme daleko přesnější údaje.

Zcela jednoznačně nejvyšší spokojenost panuje v oblasti úrovně veřejného pořádku a bezpečnosti, což do značné míry popírá negativní image, kterou občas vytváří média o Starém Hrozenkově či Moravských Kopanicích; neboť pokud se dostane zdejší region do pozornosti médií, bývá to v drtivé většině v souvislosti s ilegálními přechody státní hranice. Velká spokojenost s ekologickými poměry a se vším, co s tím souvisí, jasně dokazuje, že CHKO Bílé Karpaty se nestala chráněnou krajinnou oblastí náhodně.

Naopak nejnižší spokojenost panuje jednoznačně s pracovními příležitostmi. „Neviditelná ruka trhu“ se v tomto kraji projevila velmi výrazně a zejména drastické omezení zaměstnanosti v priméru v 90. letech bylo příčinou současné vysoké nezaměstnanosti, která zejména v zimních měsících, tedy v období kdy nejsou k dispozici sezónní práce, dosahuje až 30 %. Avšak i mimopracovní aktivity jsou zdrojem nespokojenosti, neboť možnosti jakéhokoliv využití (a to nejen dospělých, ale i dětí a mládeže) jsou velmi omezené. Ale vraťme se ještě k pracovním příležitostem. Velká většina občanů (85 %) se shodla na tom, že nabídka práce se výrazně zhoršila v porovnání se situací před rokem 1989. Přesto ti, co dnes práci mají, jsou s ní relativně spokojeni a uvádějí, že práce většinou odpovídá i jejich kvalifikaci. Co však ti, co práci nemají? Velká většina z nich by byla ochotná dojíždět za prací

Tab. 1 – Spokojenost s životními podmínkami v místě bydliště

Nejvyšší spokojenost	
– úroveň veřejného pořádku a bezpečnosti	1,20
– možnosti rekreace	1,37
– ekologické poměry	1,40
Nejnižší spokojenost	
– pracovní příležitosti	2,51
– možnosti kulturního vyžití	2,35
– nabídka využití volného času dospělých	2,30

Zdroj: Dotazníkové šetření v modelovém území Moravské Kopanice 2004

Pozn.: Respondenti měli za úkol hodnotit spokojenost s dílčími oblastmi života na stupnici 1–3 (1 – spokojen, 2 – tak napůl, 3 – nespokojen). Z celé řady různých sledovaných oblastí jsou uvedeny ty s nejextrémnějšími hodnotami.

výrazně déle, requalifikovat se či vykonávat méně kvalifikovanou práci. Ale jen necelá polovina z nich by byla ochotna změnit kvůli novému zaměstnání bydliště. I to svědčí o velmi silné vazbě zdejších obyvatel ke svému regionu.

Krajina

Celé modelové území leží v chráněné krajinné oblasti, což místní obyvatelstvo vnímá velmi citlivě a oceňuje její krásu. Je ovšem trochu paradoxní, že zatímco běžný turista je většinou zcela unešen krásou zdejšího prostředí a kochá se pohledem na rozkvetlé louky a pastviny, tak místnímu obyvatelstvu to již tak výjimečně nepřipadá. To je samozřejmě dáno tím, že místní obyvatelé v tomto prostředí již léta žijí (stejně tak středomořský rybář nebude chápat rozjívěné nadšení nás, suchozemců, sotva spatříme první zálivy Jaderského moře).

Pozoruhodná jsou zcela rozdílná stanoviska ve vztahu k měnící se tváři krajiny (o ní blíže např. Bičík a kol. 2002; Winklerová 2003). Přibližně třetina občanů usuzuje, že za posledních 15 let se krajina zlepšila, třetina žádné zlepšení (ale ani zhoršení) nevidí, a naopak třetina se domnívá, že došlo ke zhoršení. Zcela zjevně záleží na úhlu pohledu. Co však do budoucna? Obyvatelé Kopanic spatřují využití této krajiny nejlépe v oblasti rozvoje cestovního ruchu a turistiky, případně se nikterak nebrání extenzivním formám hospodaření s touto krajinou (louky, pastviny, lesy). Myšlenky na intenzivní zemědělskou výrobu jsou zde již, jak se zdá, téměř (ale ne zcela) potlačeny, což je vzhledem k charakteru zdejší krajiny příznivá zpráva.

Fungování obce, identita

Jak již bylo naznačeno v úvodu tohoto příspěvku, identita a vůbec způsob fungování obce může být jedním z motorů či naopak brzd rozvoje obce. Pocit sounáležitosti a spjatosti s místem může být přímo klíčový pro budoucnost regionu. Z tohoto hlediska nelze obyvatelům Moravských Kopanic nic vytknout, pocit „tady jsem skutečně doma“ je u nich více než patrný a pro budoucí rozvoj regionu by to mohlo být dobré znamení.

Již na první pohled banální otázka „Odkud jste?“ mnohé o obyvatelích toho kterého regionu napoví. Cítí se dotyčný jako obyvatel obce? Nebo většího celku? Nejčastější odpověď na tuto otázku byla přímo obec, ve které dotyčný bydlel, ale téměř tak častá byla i odpověď „Moravské Kopanice“. Je z toho opět patrná spjatost s tímto regionem. Důraz byl kladen ovšem i na Moravu, neboť velká část se cítila být taktéž Moravanem.

S fungováním obcí ovšem značně souvisí i místní samospráva. Z tohoto hlediska lze mluvit o spokojenosti obyvatel s fungováním starosty či obecního úřadu obecně, neboť tři čtvrtiny respondentů hodnotili jejich činnost kladně či alespoň průměrně.

Jednou z možností, jak rozvíjet (či alespoň udržovat na stávající úrovni) aktivity místních občanů, je činnost různých místních spolků a sdružení. V případě Moravských Kopanic to samozřejmě naráží na „kapacitní“ důvody, neboť např. v obci s pouhými 200 obyvateli je činnost jakéhokoli spolku vždy dosti problematická. Ale přesto zde spolky existují, od „klasických“, jako je např. myslivecké či sportovní sdružení, až po spolky, které jsou typické pro tento kraj (např. folklórní soubor). Vůbec činnosti související s folklórem, zvyky a tradice obecně, byly jednou z nejčastějších odpovědí, když měli respondenti vyjmenovat typické symboly jejich obce. Dalším typickým symbolem pro ně byla zdejší krajina.

Přestože občané vnímají svoji obec jako tradiční (ve smyslu tradiční versus moderní), rozhodně ji nepovažují za stagnující, neměnnou či pasivní. Jsou si však vědomi polohy svého regionu a polohu při hranici se Slovenskem chápou spíše jako periferní.

Na závěr dotazníku se měli respondenti pokusit o analýzu SWOT, čehož se zhostili tu s menšími, tu s většími úspěchy. Přesto lze vypořadovat několik zcela jednoznačných závěrů, které shodně vnímají jak samotní občané, tak i představitelé místních samospráv:

Silné stránky: krajina, příroda, životní prostředí.

Slabé stránky: nedostatek pracovních příležitostí, nezaměstnanost.

Příležitosti: podpora cestovního ruchu.

Hrozby: stárnutí obyvatelstva, odchod mladého obyvatelstva.

Do značné míry tyto závěry korespondují s analýzami SWOT modelového území, provedenými v dřívějších pracích (Jančák 2001, Stockmann 2004) a v kostce naznačují to nejpodstatnější, co se v tomto regionu odehrává. Vědomí přitažlivosti zdejší krajiny jde ruku v ruce s možností využití tohoto potenciálu cestovním ruchem, který může být jednou z možností rozvoje zdejšího regionu. Může také částečně pomoci s vytvářením pracovních míst. Tato skutečnost pak bude patrně klíčovou podmínkou úspěšného rozvoje – při nedostatku pracovních míst bude totiž docházet k migraci mladých lidí za prací mimo tento region, což jen urychlí demografické stárnutí zdejšího obyvatelstva a v důsledku toho bude docházet k dalšímu (a trvalému) poklesu počtu obyvatel. Silná polarita mezi Starým Hrozenkovem a ostatními obcemi, kdy dnes dochází k mírnému přírůstku obyvatelstva ve Starém Hrozenkově právě na úkor poklesu počtu obyvatel v ostatních obcích, také může způsobit postupné totální vyliďnění těchto malých obcí a jejich přeměnu na pouhé chalupářské osady.

Závěr

Príspevek predstavuje analýzu dotazníkového šetření, které probíhalo na území Moravských Kopanic v okrese Uherské Hradiště v roce 2004. Jedná se především o jakýsi pokus představit tento region z pohledu obyvatel tohoto kraje. Je přitom nutné zdůraznit, že se jedná jen o letmé nahlédnutí do této problematiky, neboť bližší a podrobnější pohled přesahuje možnosti i účel tohoto příspěvku. Teprve budoucí srovnání tohoto regionu s jinými modelovými oblastmi ukáže další a podrobnější zvláštnosti či naopak typické jevy, které poté bude možné zobecnit a přispět tak k dalšímu poznání pohraničních a periferních regionů.

Hlavním motivem tohoto příspěvku byl pojem identita. Jak se obyvatelé určitého území identifikují se svým regionem? V případě Moravských Kopanec můžeme zcela jednoznačně říci, že pocit sounáležitosti se zdejšími krajem je velmi silný, což může být velkou výhodou pro budoucí rozvoj tohoto regionu. Všemi částmi dotazníku prostupovala zjevná „citová investice“ místních obyvatel do své obce či regionu – udrží však láska ke svému kraji zdejší obyvatele tam, kde není dostatek pracovních příležitostí a kde mnozí obyvatelé nevidí perspektivu regionu příliš různově?

Prameny a literatura

- Dotazníkové šetření v modelovém území Moravské Kopanice (2004). Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, nepublik. rkp.
- BIČÍK, I., CHROMÝ, P., JELEČEK, L., KUPKOVÁ, L., ŠEFRNA, L. (2002): Comparison of land use changes in and outside biosphere reserves in Czechia. In: Himiyama, Y, Hwang, M., Ichinose, T. (eds.): Land Use Changes in Comparative Perspective. Chapter 19. Oxford & IBH Publishing, New Delhi, s. 249–258.
- HAMPL, M. (2001): Vývoj diferenciacie geosociálních a sociálních systémů: obecné závěry. In: Hampl, M. a kol.: Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 313–328.
- CHROMÝ, P. (2003a): Formování regionální identity: nezbytná součást geografických výzkumů. In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): Geografie na cestách poznání. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 163–178.
- CHROMÝ, P. (2003b): Memory of Landscape and Regional Identity: Potential for Regional Development of Peripheral Regions. In: Jeleček, L. *et al.* (eds.): Dealing with Diversity. 2nd International Conference of the European Society for Environmental History, Charles University in Prague, Prague, s. 246–256.
- CHROMÝ, P., JANČÁK, V. (2005): Periferní oblasti Česka jako jeden z pólů polarizovaného prostoru. *Životné prostredie*, XXXIX, č. 2, Bratislava, s. 106–108.
- CHROMÝ, P., JANŮ, H. (2003): Regional identity, activation of territorial communities and the potential of the development of peripheral regions. *Acta Universitatis Carolinae – Geographica*, XXXVIII, č. 1, 2003, s. 105–117.
- JANČÁK, V. (2001): Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, ČGS, Praha, s. 26–35.
- RELPH, E. (1976): *Place and placelessness*. Pion, London.
- STOCKMANN, J. (2004): Moravské Kopanice: periferie v příhraničí. In: Balej, M., Jeřábek, M. (eds.): Geografický pohled na současné Česko. *Acta Universitatis Purkynianae*, 100, UJEP v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem, s. 179–186.
- VÁVRA, J. (2004): Vnímání místa. In: Balej, M., Jeřábek, M. (eds.): Geografický pohled na současné Česko. *Acta Universitatis Purkynianae*, 100, UJEP v Ústí nad Labem, Ústí nad Labem, s. 102–117.
- WINKLEROVÁ, J. (2003): Potvrdí vývoj využití ploch ve vybraných modelových územích v letech 1845–2000 obecné trendy? In: Jančák, V., Chromý, P., Marada, M. (eds.): Geografie na cestách poznání. Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 71–82.

Jiří Stockmann

student postgraduálního studia, Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2
e-mail: jiri.stockmann@seznam.cz

Marginalizace moravsko-slovenského pohraničí

ANTONÍN VAISHAR, JANA ZAPLETALOVÁ

Príspevek navazuje na řešení mezinárodního projektu Research Support Scheme OSI/HESP číslo 347/1996 New Prosperity for Rural Regions, řešeného v letech 1996 až 1998 a současných projektů grantové agentury AV ČR č. IAA3086301 Geografie malých měst, IAA7118301 Euro-regiony a jejich vztah k územní správě a samosprávě ČT, jakož i výzkumného záměru Ústavu geoniky AV ČR číslo AV0Z 30860518 Fyzikální a environmentální projevy v litosféře indukované antropogenní činností, podprojektu Životní prostředí a krajina v urbánních a rurálních regionech pod vlivem evropských integračních procesů.

Marginální regiony

Logickým důsledkem přechodu od ústředně plánované k tržní ekonomice je zvětšování sociálních rozdílů na základě procesů uvolnění konkurence. Tento trend platí nejen mezi lidmi a sociálními skupinami, ale také mezi regiony. Probíhá na všech úrovních. Prohlubuje se marginalizace v rámci Evropy, a to jak mezi západem a východem, tak i mezi východními regiony navzájem (Sokol 2001). Zcela markantní je zvětšování rozdílů mezi Prahou a zbytkem Česka. Poněkud jiný je vývoj diferenciací na krajské úrovni, kde dříve preferované oblasti těžkého průmyslu ztrácejí zejména ve prospěch regionů v západní části státu. Předmětem našeho zájmu je úroveň mikroregionální. Marginalizace, která existovala i za socialismu, přestala být vyrovnávána nivelizačními opatřeními státu a periferní regiony začaly ztrácet ekonomicky i sociálně.

Příčiny marginalizace spočívají jednak ve výsostně geografických podmínkách, jakými jsou vzdálenost od center nebo špatná dopravní průchodnost území s členitým reliéfem, jednak ve vytváření umělých bariér, z nichž nejvýznamnějšími jsou státní hranice a různé formy ochrany území (vojenské újezdy, ochranná pásma vodních zdrojů, velkoplošná ochrana přírody). Specifickým faktorem marginalizace v českých podmínkách byly následky poválečného odsunu německého obyvatelstva. Sejde-li se v jednom území více příčin marginalizace, je situace daného regionu vážná.

Úloha státní hranice jako politické bariéry se ve druhé polovině minulého století vyvíjela. V době existence železné opony byla politicky marginalizována především hranice s tehdejší NSR a Rakouskem. Určité politické problémy se v různých dobách projevily i na hranici s Polskem. Naopak hranice se Slovenskem v politickém smyslu nejen neexistovala, ale byla považována spíše za linii spolupráce dvou blízkých národů. Samozřejmě, že

vedle politických aspektů hrály úlohu i aspekty geografické jako vzdálenost od center, přirozené bariéry a podobně. Situace se výrazně změnila v 90. letech pádem železné opony.

Celoevropskou iniciativou k překonávání bariéry státní hranice je vytváření euroregionů, které dnes pokrývají velkou část vnitřních hranic Evropské unie. Euroregiony jsou ovšem také významným „vyslancem“ Evropské unie k sousedním státům. Euroregiony například pokrývají velkou část území Švýcarska, které do EU nepatří. Zajímavá může být také úloha euroregionů na hranicích Polska s bývalými sovětskými republikami Bělorussem a Ukrajinou při rozšiřování idejí demokracie.

Otázka marginality se ve světovém měřítku stává poměrně závažným problémem. Přesto jsou dosud marginální regiony ve světové geografické literatuře v pozadí pozornosti. Geografií periferních oblastí ve světovém měřítku a na pozadí globalizace zabývali Knox a Marston (2001), problematiku marginálních regionů můžeme najít například i u Leimbgrubera (1994, 1998) a dalších. V podmínkách postsocialistických států má tento problém svá specifika (Grimm 2002). V českých podmínkách se k problému na teoretické úrovni vyjádřili mimo jiné Dokoupil (2000) nebo Havlíček a Chromý (2001). Periferní oblasti v České republice pomocí statistické analýzy vymezil Marada (2001). Mikroregionální úroveň tohoto jevu studoval i Jančák (2001).

Geografové severního Atlantiku (Kanada, Britské ostrovy kromě Anglie, Skandinávie) založili Mezinárodní společnost pro studium marginálních regionů (ISSMR), která pořádá bienálně mezinárodní konference. Poslední již 18. konference se uskutečnila pod názvem Globalization, Competitiveness and Governance of Marginal regions v srpnu 2005 na Faeršských ostrovech¹.

Změny hranic ve střední a východní Evropě daly vzniknout směru geografie, který by bylo možné nazvat „pohraniční geografii“ (například Grimm 1995, 1998, Ravbar 1999, Haase-Hudseljak 2000, Bufon 2001, Müller-Roch 2002, Runge 2003), v Česku mimo jiné Jeřábek (1999), Jeřábek, Dokoupil, Havlíček a kol. (2004). Aktuálnost studia pohraničních regionů z hlediska globalizačních procesů a změn významu hranic se zdůrazňuje i v západní Evropě (Anderson, O'Dowd 1999). Dalším impulsem pro studium úlohy hranic byla změna jejich charakteru v souvislosti s rozšířením Evropské unie (Gorzelak, Jałowicki 2002).

Metodické poznámky

Jedním z charakteristických znaků marginality regionu je absence větších center osídlení. Sídlní struktura bývá založena na systému malých měst, která – postrádaje konkurenci – se stávají jádry celého prostoru, koncentrují pracovní příležitosti, služby, sociální kontakty a dopravní příležitosti k cestám vně marginálních regionů. Ačkoliv jejich rurální zázemí je chudé, role malých měst v jejich prostoru je stabilní a jednoznačná.

Je samozřejmě otázkou, jak měřit perifernost či marginalitu regionů. Nabízejí se některé ukazatele jako hrubý domácí produkt na hlavu, míra nezaměstnanosti nebo daňový výnos z podnikatelské činnosti. Problém celostátního hledání regionálních disparit (například Štika 2004) má v českých podmínkách zpravidla tu vadu, že nesestupuje pod úroveň okresů. Příčinou je mimo jiné právě využívání statistických dat, která jsou snadněji dostupná pro

¹ <http://www.hivolda.no/index.php?ID=13156>

okresy než pro mikroregiony. Na této úrovni se pochopitelně jeví pohraniční území jako málo marginální (Hampl 2000).

Z empirické zkušenosti je známo, že k nejintenzivnějším projevům marginality u nás dochází mezi jádry okresů a jejich periferiemi. Větší marginální regiony pak vznikají tam, kde se svými periferními konci stýkají dva nebo tři okresy. Takový prostor existuje například na styku okresů Znojmo, Třebíč a Jindřichův Hradec na rakouské hranici (Vaishar *et al.* 1999). K vytváření marginálních regionů však může docházet i ve vnitrozemí, například na styku okresů Blansko, Žďár nad Sázavou a Svitavy. Takovou perifernost nemůže odhalit žádná analýza prováděná z centra na základě okresních dat.

Náš přístup vychází spíše z detailního poznání mikroregionální úrovně, z rozhovorů se starosty obcí a dalšími subjekty a z anketních šetření. Prostřednictvím těchto metod docházíme k další dimenzi regionální problematiky – k úloze lidského faktoru. Ukazuje se, že bez činnosti lidské aktivity se neuplatní sebelepší objektivní podmínky a naopak že objektivní nevýhody lze v konkrétním místě obrátit ve prospěch obce či mikroregionu. Příkladem ostatně mohou být právě na moravsko-slovenském pomezí osobnosti Tomáše Bati v meziválečném období a Františka Čuby v normalizačním období. Vliv jejich podnikatelského ducha se v regionu pocítuje dodnes.

Česko-slovenská hranice – jedna z nových hranic v Evropě

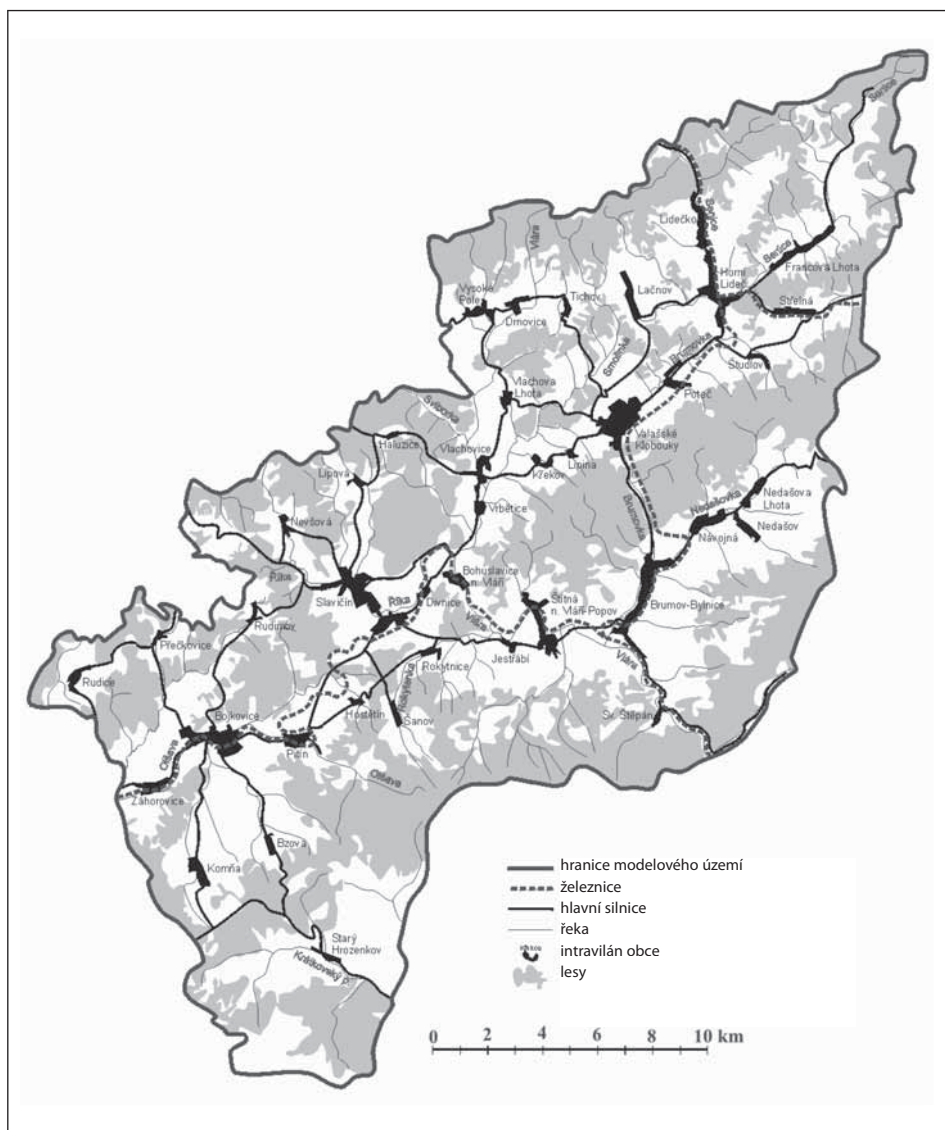
Zatímco sjednocením Německa jedna velmi výrazná hranice v Evropě zanikla, rozpadem SSSR, Jugoslávie a Československa došlo k vytvoření hranic nových. Zdá se, že tento proces v balkánském prostoru ještě není ukončen.

Všechny státní hranice bývalého Československa se na počátku 90. let otevřely a jejich současná diferenciacie je založena na jiných než administrativně politických bariérách. Avšak rozdělením státu v roce 1993 vznikla na východě státu nová politická bariéra. Ekonomické, sociální i personální vztahy, budované po dlouhou dobu jako jednotné, se náhle oddělily. Uvedená skutečnost nutně znamenala prohloubení marginalizace regionů podél nové hranice, která byla ještě zdůrazněna okolností, že jde o hranici nejvýchodnější, to znamená nejvzdálenější od rozvojových impulsů ze západní Evropy. Určitou dobu dokonce hrozilo nebezpečí, že pokud budou Česko a Slovensko přijaty do Evropské unie v různou dobu, stane se tato hranice hranicí Evropské unie se všemi důsledky z toho vyplývajícími.

Otázkou dopadů nové státní hranice se zabýval například Řehák (1997). Došel k závěru, že zvýšení marginality v důsledku vytvoření státní hranice se zatím ve větší míře neprojevovalo a že území vykazovalo znaky zvyšování marginality již před rozdělením státu. To je logické, neboť geografické podmínky marginality, to znamená odlehlost od hlavních středisek státu a hůře průchodný terén byly splněny vždy. I dnes je samozřejmě otázkou, nakolik se na tomto procesu podílejí sociálně ekonomické změny ve společnosti obecně a nakolik vznik státní hranice. Na druhé straně Řehák vychází především z výsledků sčítání lidu, domů a bytů 1991, to znamená ještě před rozdělením státu, analyzuje celé pohraniční okresy, i když marginální jsou především jejich okrajové části a nebere v potaz ekonomické faktory. Jeho analýza změn veřejné dopravy důsledky rozdělení státu potvrzuje.

Státní hranice se Slovenskem pochopitelně není homogenní a ani problémy marginality nejsou po celé její délce totožné. Prakticky celá hranice je pokryta euroregiony. Od se-

veru to jsou: trojstranný česko–slovensko–polský euroregion Beskydy s vazbami na restrukturalizovaná území Ostravska, euroregion Bílé/Biele Karpaty, pokrývající větší část státní hranice a trojstranný česko–rakousko–slovenský euroregion Pomoraví, zaujímající nížinné, lépe přístupné oblasti. V našem příspěvku se zaměříme na horský region Bílých Karpat, kde k problémům státní hranice, odlehlosti a členitého reliéfu přistupuje i problém velkoplošné ochrany přírody.

Obr. 1 – Bílé Karpaty

Marginalizace hranice: případová studie Bílé Karpaty

Území případové studie Bílé Karpaty (obr. 1) bylo vymezeno obvodou bývalých soudních okresů Bojkovic a Valašských Klobouk. Teritorium náleží do výrazných geomorfologických celků Javorníky, Vizovická vrchovina a Bílé Karpaty. Jeho reliéf je budován flyšovými horninami a tvoří typická karpatská pásemná pohoří severovýchodně–jihozápadního směru oddělená širokými a hlubokými údolními. Častá jsou průlomová údolí, sedla a průsmyky. Region náleží do povodí Moravy, kam odvádí vody Olšava se svými přítoky a Váhu, kam ústí Vlára. Údolní dna jsou využívána pro vedení komunikací a lokalizaci sídel. Vzhledem k charakteru podloží hrozí nebezpečí prudkých povodní, a to i na malých tocích. Největší vodní nádrž je bojkovická (15,4 ha). Vodní zdroje jsou dostatečné. Klima je diferencováno podle nadmořské výšky. Vrcholové partie mají klima chladné, ostatní části mírně teplé. Přírodní podmínky pro zemědělství jsou málo výhodné. Hluboká údolí vytvářejí podmínky pro vznik inverzí. Teritorium náleží do západokarpatské biogeografické provincie. Člověk zde začal výrazněji zasahovat do krajiny od doby valašské kolonizace v 16. století. Od 19. století se zintenzivnila těžba dřeva a zalesňování monokulturním smrkem. Po roce 1990 byla část orné půdy převedena na trvalé travní porosty, část leží ladem.

Vysoká kvalita živé i neživé přírody a harmonické osídlení umožnily vyhlášení CHKO Bílé Karpaty, 27 maloplošných chráněných území různých kategorií, přírodních parků, chráněných oblastí přirozené akumulace vod, pásem hygienické ochrany a ochranných pásem léčivých zdrojů nedalekých lázní Luhačovice. Tato ochrana v interakci s přírodními podmínkami a vzdáleností od center představují limity ekonomického rozvoje území.

Oblast lze rozčlenit do pěti příhraničních mikroregionů: Bojkovsko, Slavičínsko, Brumovsko, Valašskokloboucko a Hornolidečko. Využití půdy v mikroregionech uvádí tab. 1.

Je zřejmé, že i v horském terénu celková rozloha zemědělské půdy je téměř totožná s rozlohou půdy lesní, přičemž ostatní druhy pozemků hrají z hlediska rozlohy zanedbatelnou roli. Z pohledu krajinářského jsou však malé vodní plochy a venkovská sídla s malými městy mimořádně významné. Stupeň zornění zemědělské půdy je ovšem podstatně nižší než v nížinách. Na Bojkovsku dosahuje 42,1 %, na Slavičínsku 33,1 %, na Brumovsku 39,4 %, na Valašskokloboucku 51,5 % a na Hornolidečsku 41,9 %. Z hlediska využití ploch se zdá být nejmarginalnějším mikroregionem Slavičínsko.

Sídelní struktura oblasti je založena na existenci čtyř malých měst – středisek mikroregionů: Slavičíně (7 133 obyvatel; 2002), Brumově-Bylnici (6 072 obyvatel), Valašských Kloboukách (5 185 obyvatel) a Bojkovicích (4 762 obyvatel). S výjimkou Valašských Klobouk je

Tab. 1 – Bílé Karpaty, využití půdy (1995)

Subregion	Celkem (ha)	Zemědělská půda (%)	Lesní plochy (%)	Vodní plochy (%)	Zastavěná plocha (%)	Ostatní (%)
Bojkovsko	10 370	44,6	45,2	0,7	1,0	8,5
Slavičínsko	3 060	35,2	57,4	0,7	0,9	5,8
Brumovsko	6 376	48,9	41,1	0,7	1,1	8,2
Valašsko-kloboucko	7 179	46,4	45,4	0,6	1,0	6,6
Hornolidečko	10 010	43,4	46,9	0,6	1,1	8,1
Celkem	36 995	44,6	46,0	0,7	1,0	7,7

komplexní funkční velikost (Hampl 1996) těchto středisek menší než počet jejich obyvatel. Pátý mikroregion městské sídlo nemá. Lze tedy soudit, že centrální funkce zdejších měst jsou neúplné a jsou velmi pravděpodobně překryty vlivem silnějších středisek (Zlína, Uherského Brodu a Vsetína), případně i sousedních malých měst (Luhačovice a Vizovice). Avšak zmíněná silnější centra jsou příliš vzdálena a z jejich pohledu je studovaná oblast odlehlá. Domníváme se, že to je typickým znakem marginality.

Struktura osídlení je na marginální region poněkud atypická. Existuje zde totiž řada venkovských sídel s více než tisícem obyvatel (Štítná nad Vláří, Lidečko, Francova Lhota, Vlachovice, Nedašov, Horní Lideč, Záhorovice), z nichž některá vytvářejí vedlejší střediska pro další 1–3 sídla. Tato struktura vytváří dostatečně silný lokální trh pro udržení alespoň základních sociálních i komerčních služeb a pracovních příležitostí i ve venkovském prostoru. Do kategorie velmi malých sídel s méně než 200 obyvateli spadají pohraniční obce v okolí Starého Hrozenkova (Vápenice a Vyškovec), kde ještě dožívá kopaničářská forma osídlení. Několik velmi malých sídel je i v okolí Valašských Klobouk, kde zase doznívá pasekářské osídlení.

Valašská kolonizace regionu byla založena na chovu ovcí. V 18. století byly ovce nahrazeny skotem. Rostlinná výroba dosahovala velmi nízkých výnosů. Největšími závody byly velkostatky Brumov a Světlov, které se zaměřovaly na lesní hospodářství a obchod se dřevem. Kolektivizace zemědělství proběhla velmi pozdě – na Kopanicích až v 70. letech minulého století. V období ústředně plánované ekonomiky se zemědělská družstva po vzoru nedalekých Slušovic orientovala na přidruženou výrobu, která řešila problémy sezónnosti zemědělské výroby a ztrátovosti některých jejích odvětví. V 90. letech se tato přidružená výroba stala zárodkem malých průmyslových podniků, s nimiž se tak můžeme setkat v tomto regionu i ve venkovských obcích.

Řemeslná výroba se udržela velmi dlouho. Mezi tradiční odvětví patřilo např. zvěrokleštičství, zednictví, soukenictví, papučářství, knoflíkářství. Zpracovávaly se místní potravinářské suroviny, dřevo a kámen. Sklářství se rozvinulo na bázi dřeva jako energetické suroviny. Průlom znamenala výstavba Vlárské dráhy v roce 1886, zvýšení koupěschopnosti obyvatel v souvislosti s blízkými Baťovými podniky a zejména výstavba strategických zbrojařských závodů v souvislosti s ohrožením republiky ve 30. letech minulého století: zbrojovky v Bohuslavicích nad Vláří, muničky v Bojkovicích a zbrojovek v blízkých centrech pracovních příležitostí Vsetíně a Uherském Brodu. V rámci socialistické industrializace bylo spektrum podniků rozšířeno o elektrotechnické podniky v Brumově-Bylnici a Valašských Kloboukách. Po roce 1990 zasadila těžkou ránu zdejší ekonomice konverze zbrojního průmyslu a krach nebo útlum většiny dalších podniků.

V době československého státu byla v regionu vybudována některá významná dálková spojení západovýchodního směru vedoucí Vlárským a Lyským průsmykem. Původně měla vést Vlárským průsmykem i dálnice D1, ale po rozdělení státu byl tento záměr přehodnocen a nové plány předpokládají její vedení severně od studovaného regionu. Nejdůležitější komunikací se stal severojižní směr Vsetín–Valašské Klobouky–Brumov-Bylnice–Sv. Štěpán. V území jsou 4 silniční a 2 železniční hraniční přechody. Na většině úseků silnic došlo ke snížení provozu nákladních automobilů a autobusů.

Největší nárůst podnikatelských aktivit po roce 1990 byl zaznamenán pochopitelně v odvětví služeb. Mezi lety 1993 a 1997 vzrostl počet subjektů v tomto odvětví z 1 103 na 2 168 firem. Šlo téměř výhradně o malé firmy nebo podniky bez dalších zaměstnanců. O významu

středisek pro rozvoj tohoto odvětví svědčí skutečnost, že nejvíce těchto firem bylo na Valašskokloboucku. Následovalo Slavičínsko, Bojkovsko, Brumovsko a s velkým odstupem Hornolidečsko.

Region není tradiční oblastí cestovního ruchu. Většina zařízení je poměrně mladá, často spojená s rozvojem odborové rekreace v socialistickém období. Počet lůžek dosáhl na konci 80. let 1 800, dnes jej lze odhadnout na tisíc. Objektů individuální rekreace je málo. Jde o 246 chat, 117 rekreačních chalup a 576 trvale neobydlených obytných domů, využívaných pro rekreaci, zejména na Kopicích. Vysoké kvality přírodního prostředí jsou pozitivem pro rozvoj poznávacích forem rekreace a turistiky. Komparativní výhodou je relativní zachování prvků lidové kultury a česko-slovenské vzájemnosti. Podmínky pro zimní rekreaci jsou příhodné, avšak infrastruktura zatím nedostatečná. Letní rekreace naráží na drsnější klima, neumožňující příliš rekreaci u vody. Je také třeba vzít v úvahu možné střety mezi rekreačním využitím a ochranou přírody.

Ekonomický význam studovaného území se v době transformace snížil. Problémem nezaměstnanosti není jen nemožnost najít si práci, ale také snížení její ceny pod úroveň za niž se vyplatí pracovat. Dalšími důsledky je snížení koupěschopnosti obyvatelstva a tím ohrožení prosperity místních podnikatelů. Snižuje se atraktivita regionu pro mladé, kvalifikované a ambiciózní lidi a tím i pro potenciální investory. Zvyšuje se podíl vyjížděky na dlouhé vzdálenosti. Uvedené faktory vedou ke zhoršování sociálního klimatu, které je však velmi pomalé, neboť region disponuje silnými obrannými mechanismy, vyplývajícími z vysoké úrovně společenské kontroly dané rurálním způsobem života a zvýšenou religiozitou a z pozitivního vztahu občanů ke svým obcím. Neprojevuje se zatím úbytek obyvatelstva. Demografické procesy jsou selektivní. Zatímco v části obcí počet obyvatel mírně roste, demograficky jsou ohrožena zejména malá a velmi malá sídla. Stárnutí populace však postihuje oblast jako celek. Ve sféře řízení regionálního rozvoje se pozitivně může projevit nové krajské uspořádání. Zatímco dříve patřil region k marginálním okrajům tří okresů dvou krajů, dnes je součástí jediného Zlínského kraje.

V regionu bylo provedeno anketní šetření o 61 otázkách, které vyhodnotilo odpovědi od 2 510 respondentů (z 4 830 oslovených). Přitom asi polovina respondentů byla ve věku 31–40 let, 73 % tvořili zaměstnanci a 18 % podnikatelé. Z výsledků šetření vyplynulo, že 42 % z těch, kteří byli schopni odpovědět na otázku doby svého příchodu do regionu, uvádí, že jejich rodiny sem přišly ještě před rokem 1900. Naopak po roce 1945 sem přišlo pouze 20 % rodin. To naznačuje vysokou stabilitu obyvatel regionu. Přitom 72 % respondentů rozhodně nehodlá svůj region opustit ani v budoucnu. Změny po roce 1989 hodnotí 46 % obyvatel pozitivně a spíše pozitivně, 29 % negativně a spíše negativně. Budoucí vyhlídky svých obcí vidí 45 % dotázaných jako dobré a velmi dobré, 52 % jako špatné a velmi špatné.

Novým prvkem v životě regionu je státní hranice. Její bariérový efekt se projevil nejprve v psychologické sféře. Je zřejmé, že důvody pro rozdělení státu nespočívaly ve vztahu Čechů a Slováků přímo na státní hranici. Naopak pohraniční region byl vždy místem sblížení obou národů. Důvody jsou lokální populaci vnímány jako negativní výsledek politiky center – Prahy a Bratislavy. Rozdělení Československa hodnotí 55 % dotázaných negativně, 40 % pozitivně. Přeshraniční styky obyvatel na hranici jsou překvapivě velmi málo intenzivní. Celkem 53 % respondentů bylo v roce před anketním šetřením na Slovensku jen jednou nebo vůbec ne, 90 % uvedlo, že na Slovensku nenakupuje. K obdobným výsledkům došli i Řehák a Daněk (1997). Slovenskou televizi sledovalo pravidelně 7 %, slovenský rozhlas

9 % a slovenský tisk četlo 1 % dotázaných. Přitom 50 % respondentů uvedlo, že mají osobní přátele na druhé straně hranice.

K závažnějším bariérovým efektům došlo až po oddělení měn a systémů sociální péče. Vzhledem k tomu, že slovenské důchodové zabezpečení se stalo pro občany Česka nevýhodným, ustala vyjízdka z moravské strany za prací. Příliš se nerozvinul ani obchod, který by využíval rozdílných cen zboží na obou stranách hranice. I když státní hranice je pro občany Česka a Slovenska bez problémů průchodná, neplatí to pro občany třetích států. To vedlo k úbytku zahraniční klientely v komerčních rekreačních zařízeních na státní hranici. Bylo nutné vyřešit některé problémy, z nichž nejnámějším byla výměna území osady Sidonie za území osady U Sabotů. Došlo k řadě drobných komplikací, týkajících se přímo života na státní hranici, majetkových držeb na území sousedního státu atd. Negativně se rovněž vnímá ilegální převaděčství uprchlíků. Existují obavy, že organizovaný zločin nezůstane jen u tohoto oboru a přesune se i do dalších sfér života na hranici. Na druhé straně hranice vytvořila některé nové pracovní příležitosti u celní správy, pohraniční policie a ve službách spojených s hraničními přechody.

Závěry

Je zřejmé, že regiony na státní hranici se Slovenskem jsou marginální, přičemž marginalita má různý stupeň podle vzdálenosti od středisek a odlehlosti od hlavních komunikací. Tato marginalita je předurčena polohou a přírodními podmínkami. V horských oblastech byla v době, kdy bylo vedoucím ekonomickým odvětvím zemědělství, tato marginalita výraznější než dnes. O tom svědčí i pozdní kolonizace uvedených území. Marginalitu v historických dobách prohlubovaly četné mongolské, turecké a uherské nájezdy. Určitou šancí ke snížení marginality znamenalo „československé období“, kdy tento region spojoval obě části státu.

Po roce 1989 se marginalita moravsko-slovenského pohraničí opět prohloubila. Hlavní příčinou je přechod na tržní principy hospodaření, a tedy podstatné snížení vyrovnávacích opatření pro marginální regiony ze strany státu. Velmi silným faktorem marginalizace východního pohraničí je změna ekonomické orientace Česka na západ a tedy vzdálení regionu od hlavních ekonomických vztahů. Konkrétní ekonomickou ránu zasadila oblasti konverze zbrojního průmyslu a krach či útlum většiny dalších průmyslových podniků, částečně způsobený nepřehlednou privatizací. Teprve na dalším místě je vliv státní hranice jako bariéry. Obranné mechanismy pohraničí spočívají v dlouhodobé stabilitě osídlení. Marginalita je pochopitelně diferencovaná. V prostoru Hodonín/Holíč nebo v okolí dálničního přechodu D2 Lanžhot/Kúty je zřejmě méně výrazná než v horských terénech Bílých Karpat či Beskyd.

Společné přistoupení Česka a Slovenska do Evropské unie zažehlo nebezpečí, že se česko-slovenská státní hranice stane tvrdou a obtížně překonatelnou bariérou. Otázkou je, nakolik lze spekulovat o opětovném zmenšování marginality a novém vytváření mostů. Nad vývojem regionů po přistoupení Česka do Evropské unie se zamýšlel například Blažek (2003). Předpokládá, že dominujícím faktorem regionální diferenciace bude i nadále hierarchie center. Na druhé straně klasický problém disparit západ – východ by se měl podle jeho názoru zmenšovat. Nicméně platí-li, že hlavním faktorem marginality je nedostatek středisek hierarchicky vyššího stupně, zůstane větší část moravsko-slovenské hranice marginální i nadále.

Autoři článku nepředpokládají, že vytvoření euroregionů na česko-slovenských hranicích by mohlo v dohledné době výrazněji přispět ke snížení marginality území. Dosavadní zkuše-

nosti z fungování euroregionů ve zkoumaném území dávají tomuto názoru za pravdu. Česká i slovenská strana euroregionů se potýká s restrukturalizací a útlumem průmyslových aktivit a omezováním zemědělské výroby v důsledku méně příznivých podmínek pro zemědělství. Euroregion Bílé/Biele Karpaty (i euroregion Beskydy) mají relativně příznivé podmínky pro rozvoj různých forem cestovního ruchu a rekreace. Chybí zde však potřebná infrastruktura, zapotřebí by bylo zlepšit i marketing cestovního ruchu. Významná omezení ekonomických aktivit včetně využití území pro různé druhy rekreace a cestovního ruchu jsou spojena s existencí přírodních rezervací a chráněných krajinných oblastí. Nicméně právě v této oblasti je možnost těsnější spolupráce v marketingu cestovního ruchu a budování infrastruktury pro tyto aktivity. Dosažitelnost dotací z fondů EU na projekty vypracované v rámci euroregionálních sdružení v této oblasti byla až donedávna omezená a umožňovala podávat především projekty typu „people to people“ (neinvestiční povahy) případně projekty týkající se zlepšení infrastruktury, ochrany životního prostředí a dopravy.

Je však třeba podotknout, že východní pohraničí Česka se nepovažuje za nejproblematičtější zónu. Více otázek vzbuzují pánevní oblasti Severočeská a Moravskoslezská z hlediska strukturální přestavby ekonomiky a environmentální zátěže a také rurální části severní hranice (Jesenicko) a jižní hranice (Vranovsko), které se potýkají vedle důsledků polohové marginality a nedostatku středisek ještě s nižší stabilitou populace v důsledku její výměny po 2. světové válce a s nedostatkem impulsů pro přeshraniční spolupráci.

Otázkou je, zda je nutno marginalitu vnímat pouze jako negativní jev. Marginální regiony byly, jsou a budou skutečností, vyplývající z rozdílných přírodních a sociálních podmínek. Marginalita je ostatně relativní pojem a lze ji měřit pouze ve vztahu k ústředním oblastem. Život v marginálním regionu má rovněž svá pozitiva, která mohou být atraktivní pro určité skupiny obyvatel. Podstatné je, aby nedošlo k takové degradaci marginálních regionů, která by znamenala masový odchod mladší a kvalifikovanější části obyvatelstva, ekonomický úpadek, půdu ležící ladem a zánik části venkovských sídel. Nastartování takového procesu by mohlo být nebezpečné nejen pro marginální regiony, ale pro celou soustavu osídlení.

Literatura

- ANDERSON, J., O'DOWD, L. (1999): Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance. *Regional Studies*, 33, č. 7, s. 593–604.
- BLAŽEK, J. (2003): Forthcoming accession: an outline of impacts in the sphere of regional development and regional policy in the Czech Republic. *European Spatial Research and Policy*, 10, č. 1, s. 27–48.
- BUFON, M. (2001): Geografia obmejnosti, čezmejne regije in oblike čezmejne povezanosti. *Geografski vestnik*, 73, č. 2, s. 9–24.
- CUDLÍNOVÁ, E., TĚŠITEL, J. (2000): Marginální oblasti – indikátory trvale udržitelného rozvoje. *Životné prostredie*, č. 1, s. 10–15.
- DOKOUPIL, J. (2000): Teoretické přístupy k problematice pohraničí s aplikací v česko-bavorském prostoru. *Geografie–Sborník ČGS*, 105, č. 1, s. 10–18.
- GORŻELAK, G., JAŁOWIECKI, B. (2002): European Boundaries: Unity or Division of the Continent? *Regional Studies*, 36, č. 4, s. 409–419.
- GRIMM, F. (1995): Regionen an deutschen Grenzen. Institut für Länderkunde, Leipzig, 147 s.
- GRIMM, F. (1998): Grenzen und Grenzregionen in Südosteuropa. Südosteuropa Gesellschaft, München, 154 s.
- GRIMM, F. (2002): Periphäre Regionen im östlichen Europa. *Europa Regional*, 10, č. 3, s. 94–95.

- HAASE, A., HUDSELJAK, I. (2000): Perspektiven und Probleme der neuen Nachbarschaft. *Europa Regional*, 8, č. 2, s. 2–18.
- HAMPL, M. (2000): Pohraniční regiony České republiky: současné tendence rozvojové diferenciace. *Geografie–Sborník ČGS*, 105, č. 3, s. 241–254.
- HAMPL, M. a kol. (1996): Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PFF UK v Praze, DemoArt, Praha, 395 s.
- HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P. (2001): Příspěvek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 1–11.
- JANČÁK, V. (2001): Geografický výzkum periferních oblastí na mikroregionální úrovni. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 26–35.
- JERÁBEK, M., ed. (1999): Geografická analýza pohraničí České republiky. Sociologický ústav AV ČR, Praha, 180 s.
- JERÁBEK, M., DOKOUPIL, J., HAVLÍČEK, T. a kol. (2004): České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování? Academia, Praha, 296 s.
- KNOX, P., MARSTON, S. (2001): *Places and Regions in Global Context*. Prentice Hall, Upper Saddle River, 526 s.
- LEIMGRUBER, W. (1994): Marginality and marginal regions: Problems of definition. In: Chang-Yi, D. G. (ed.): *Marginality and Development Issues in Marginal Regions*. International Geographical Union, Taipei, s. 1–18.
- LEIMGRUBER, W. (1998): From highlands and high latitude zones to marginal regions. In: Jussila, H., Leimgruber, W., Majoral, R. (eds.): *Perceptions of marginality*. Ashgate, Aldershot, s. 27–33.
- MARADA, M. (2001): Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, s. 12–25.
- MÜLLER, B., ROCH, I. (2002): Probleme von Grenzräumen und Perspektiven grenzüberschreitender Zusammenarbeit aus mitteleuropäischer Sicht. *Geografie–Sborník ČGS*, 107, č. 4, s. 383–395.
- RAVBAR, M. (1999): General Characteristics of Border Areas in Slovenija. In: *New Prosperity for Rural Regions*. Inštitut za geografijo, Ljubljana, s. 11–20.
- RUNGE, J., ed. (2003): Terytorialny system społeczno-ekonomiczny pogranicza województwa śląskiego i Północnych Moraw oraz strategie jeho rozwoju. Wydawnictwo Uniwersyteru Śląskiego, Katowice, 310 s.
- ŘEHÁK, S. (1997): Aktuální změny prostorových interakcí na moravskoslovenském pomezí. Závěrečná zpráva o řešení grantového projektu GA ČR číslo 205/95/1184. Masarykova univerzita, Brno, 29 s.
- ŘEHÁK, S. (1998): The Moravian-Slovak Borderland: Some New Features Following the Division of Czechoslovakia. *Moravian Geographical Reports*, 6, č. 1, s. 14–17.
- SOKOL, M. (2001): Central and Eastern Europe a Decade After the Fall of State-Socialism: Regional Dimensions of Transition Processes. *Regional Studies*, 35, č. 7, s. 645–655.
- ŠTIKA, R. (2004): Regionální rozdíly v Česku v 90. letech v kontextu novodobého vývoje. *Geografie–Sborník ČGS*, 109, č. 1, s. 15–26.
- VAISHAR, A., KALLABOVÁ, E., ZAPLETALOVÁ, J. (2003): New prosperity for marginal regions in Moravia? *Geographia Polonica*, 76, č. 1, s. 165–176.
- VAISHAR, A., ŠPES, M. *et al.* (1997): New Prosperity for Rural Regions. *Moravian Geographical Reports*, 5, č. 1, s. 18–34.
- ZAPLETALOVÁ, J., STRACHOVÁ, A. (1999): Marginal Regions and the State Border. In: Špes, M. (ed.): *New Prosperity for Rural Regions*. Inštitut za geografijo, Ljubljana, s. 117–128.

Antonín Vaishar, Jana Zapletalová

Ústav geoniky AV ČR, Drobného 28, 602 00 Brno
e-mail: vaishar@geonika.cz, zapletalova@geonika.cz

Výskum vybraných vidieckych periférnych/marginálnych oblasti na Slovensku

PETER SPIŠIAK

Úvod

Študovanie súčasných zmien v krajine si vyžaduje interdisciplinárny charakter, čo na jednej strane je správne, nakoľko sa dostáva komplexný pohľad, ale na druhej strane môže dôjsť k nesprávnemu posudzovaniu týchto zmien, ak sa nesprávne definuje objekt výskumu. V súčasnosti sa v odbornej sfére dosť často skloňuje pojem identifikácie priestorových jednotiek, ktoré majú periférny/marginálny charakter. Zvlášť sa tieto oblasti pripisujú vidieckemu priestoru. V príspevku sa nechceme venovať terminologickému chápaniu týchto pojmov, skôr chceme poukázať na výskumy, ktoré sa realizovali v tomto špeciálnom geografickom prostredí na Slovensku, predovšetkým sledovať integrálny rozvoj vidieckych oblastí s možnosťou ich revitalizácie.

Výskumne vidiecke regióny so špeciálnymi funkciami

Dlhodobo je problematike periférnosti a marginality (cca od r. 1980) venovaná pozornosť na medzinárodnej úrovni, a to najmä v rámci Študijnej skupiny pre otázky rozvoja marginálnych regiónov, resp. v rámci Komisie pre dynamiku marginálnych a kritických regiónov pri Medzinárodnej geografickej únii (IGU). V rámci Komisie pre rozvoj vidieka bola vytvorená Subkomisia pre rozvoj vidieka vo vysočinách a vo vysokých geografických šírkach (Majoral *et al.* 1998; Leimgruber 1998; Jussila *et al.* 1998, 2001).

Zrejme najrozsiahlejší prehľad konceptov periférnosti (ďalej chápanej v širokom zmysle slova) v literatúre podáva Leimgruber (1994), pričom vymedzuje štyri základné prístupy: 1. geometrický, ktorí za marginálne považuje oblasti na geometrickej periférii určitého územia, 2. ekologický, ktorí možno chápať dvojako, a to buď ako prírodný potenciál územia pre život človeka alebo ako stav životného prostredia, 3. ekonomický, ktorí marginalitu definuje na základe produkčného potenciálu, dostupnosti, infraštruktúry a atraktivity v rámci priestorovej ekonomie, a 4. sociálny, ktorí sústreďuje svoju pozornosť na menšiny a sociálne marginálne skupiny (Hurbanek 2004b). Veľmi silnú školu v problematike periférnosti/marginalita predstavujú český autori (Marada, Chromý 1999; Marada 2001, 2003; Jančák 2001).

Problematike periférnosti/marginality vidieckych oblastí a ich regionálne prejavy (mikroregión) na Slovensku sa v poslednom období venovalo viacero autorov s viacerých vedných disciplín – regionálna ekonomika, sociológia, urbanizmus a architektúra a v neposlednom

rade aj humánna a regionálna geografia (Falfán a kol. 1995; Gajdoš, Pašiak 2000; Drgoňa 1998, 2001; Hurbánek 2004a, 2004b; Slavík, Halás 1998; Spišiak 1999, 2001; Spišiak, Klamár, Michaleli 2004; Pavličková 2002; Dubcova, Kramáreková, Oremusová 2003; Zubriczký 2002).

Vo všeobecnosti bola pozornosť venovaná pojmov „vidiek“ a „periférna oblasť“, ale aj premietnutie týchto pojmov do aplikačnej roviny. Ten druhý aspekt – aplikačný bol veľmi dôležitý, nakoľko sa v praxi mohlo overiť formovanie sa týchto špeciálnych oblastí. Nakoľko tieto oblasti sú v súčasnosti v dosť „kritickom“ stave, predovšetkým z hľadiska rozvoja, udržateľnosti a až v smere zániku, bol výskumný program zameriavaný na detailne štúdie a možné návrhy revitalizácie týchto oblastí.

Pri výskume toho problému je nevyhnutné postupovať na základe integrovaného endogénneho rozvoja.

Integrovaný endogénny rozvoj vidieckych oblastí

Jedným z inovatívnych prístupov je rozvoj na územnom princípe, organizovaný predovšetkým zvnútra – endogénne, kde obec, mikroregión (MR), región alebo širšie územie sa rieši samostatne ako celok a to integrovane a systémovo. Kľúčoví účastníci sú hlavní formalizovaní partneri alebo neformálni lídri, ktorí majú autoritu rozhodovať o tom, čo sa v území stane. Možno povedať, že takýto rozvoj musí rešpektovať nasledovné princípy a prístupy.

Teritoriálny: Rozvoj je zameraný na určité územie, ktoré nemusí ale môže kopírovať existujúce administratívne územie. Ak ho kopíruje, znamená to, že formálni predstavitelia sú zrozumiteľne označení a aj rozpočtovo sa takéto územie lepšie riadi.

Zdola nahor: Endogénny rozvoj je predovšetkým o rozhodovaní zdola nahor, to znamená, že programovanie, plánovanie, projektovanie je riadené ľuďmi zdola, ktorí však majú aj realizačnú a hodnotiacu právomoc, to znamená, že aj právo rozhodovať o rozpočtoch pre dané územie. Termín zdola nahor je relatívny a závisí od veľkosti územia, ktorého sa týka. V obci sú to jednotliví občania, v mikroregióne je to predstavenstvo MR alebo občania v obciach. V regióne je to regionálne partnerstvo a predstavitelia mikroregiónov. V princípe zdola nahor je tiež potrebné dodržať zásadu, že všetci musia byť rovnako a v rovnakom čase informovaní a všetci musia mať rovnaké podmienky na možnosť kedykoľvek vstúpiť do procesu. Táto zásada musí platiť bez ohľadu na veľkosť teritória, ktorého sa územný rozvoj dotýka, hoci techniky jej uplatnenia sa môžu líšiť v závislosti on nej.

Partnerský: Všetci účastníci endogénneho rozvoja sú rovnocenní a majú vystupovať ako partneri. V zásade sa hovorí o 4 základných účastníkoch – partnerov – samospráva, štátna správa, podnikatelia, mimovládne organizácie (MVO) ich rozliční predstavitelia, ktorí sa môžu líšiť podľa charakteru územia. Partnerstvo znamená, že rozhodnutia prijímajú všetci a mení ich partnerstvo samo, a to pravidlami, ktoré sa dohodne, a to vrátane rozhodnutí o rozpočte. Partnerstvo znamená zdieľanie informácií, kontaktov a financií, ktorých efekt sa práve partnerskými rozhodnutiami geometricky násobí.

Participačný: Participácia znamená spoluúčasť mnohých kľúčových partnerov na rozhodovaní. Základné partnerstvo rozhoduje ostatní majú možnosť spoluúčasti, formou verejných kampaní, spoločenských podujatí. Zásada – čo najväčšia spoluúčasť čo najviac tých, ktorých sa to bezprostredne alebo nepriamo dotýka posilní pocit vlastníctva a zodpovednosti za rozvojový proces.

Integrovaný: Je treba zapojiť čo najviac sektorov do rozvoja a do rozhodovania o ňom. Integrovaný prístup znamená aj kombináciu zdrojov, ich súčinnosť, vyhýbanie sa duplicita a systémový prístup. Jediným rozumným prístupom k rozvoju územia je integrácia všetkých sektorov.

Interaktívne postupy: Úloha odborníkov je v endogénnom rozvoji iná ako v klasickom rozvoji zhora nadol. Odborníci skôr umožňujú alebo uľahčujú rozvoj a rozhodnutia miestnych ako prinášajú hotové riešenie. Nech by skúsenosť a vedomosti odborníka bola akákoľvek, pokiaľ nežije v území vždy mu chýba tzv. vnútorné „know-how“. Interaktívny prístup znamená totiž kombinácia vnútorného a vonkajšieho „know-how“ pričom obe sú v procese rozvoja rovnocenné.

Kombinácia vnútorných a vonkajších zdrojov: Endogénny rozvoj by mal byť založený v prvom rade na vnútorných zdrojoch. Avšak mnohokrát to nie je možné a vtedy prichádzajú na rad vonkajšie zdroje. Je vecou starostlivého auditu zdrojov územia a následnej analýzy SWOT posúdiť individuálne do akej miery je potrebné implementovať vonkajšie ľudské, materiálne alebo finančné zdroje.

Podporovaný vertikálnymi nástrojmi, ktoré sú uprednostňované pred horizontálnymi nástrojmi: Endogénny rozvoj nie je možné zabezpečiť iba klasickými horizontálnymi nástrojmi, ktoré dnes bežne fungujú v praxi ako dotácie, fondy, nadácie, úvery. Tie pôsobia individuálne a na projektovej úrovni, t.j. podporujú jednotlivé projekty, ktorých nositeľmi sú jednotliví partneri v regióne, mikroregióne alebo obci. Ak si partnerstvo tvorí program a ten nie je komplexne finančne zabezpečený, ale je iba predpoklad, že niektorí predstavitelia programu získajú zdroje z horizontálnych nástrojov, stáva sa značne rizikovým a je často odsúdený na neúspech. Preto teritoriálne orientovaný endogénny rozvoj musí byť nevyhnutne podporený vertikálnymi nástrojmi, kedy balík financií je pridelený na program. Takto funguje program LEADER v EU, alebo program PRODER v Španielsku a program POMO vo Fínsku. U nás podobný systém použil SPP B pilotný projekt pre rozvoj vidieka v roku 2001.

Príklady vybraných vidieckych regiónov

Predovšetkým sme volili rôzne oblasti vidieckej marginality vo vzťahu k *prírodným celkom* (nížiny, pahorkatiny, vrchoviny), k *sídelno-urbanizačným aspektom* (vidiecka marginalita v mestách a ich zázemí, vidiecke územia v rozptýlenom systéme osídlenia, vidiecka marginalita v pohraničných územiach, vidiecke mikroregióny), k *pólom a líniam rastu* (Bratislavský nodálny región, Stredopovažský urbanizačno-priemyselný pás), *odvetvovému smerovaniu* (priemysel, poľnohospodárstvo, doprava, cestovný ruch) a v neposlednom rade aj vzťah k špeciálnemu *environmentálnu prostrediu* (Chránené krajinné oblasti, oblasti so špeciálnou funkciou lesa, oblasti s ochranným vodohospodárskym zameraním). Z konkrétnych výskumných oblastí spomenieme Mikroregióny Podhorie, Javorina, Ptava, Pridunajsko, Hornonitrie, suburbaný priestor Bratislavy, vidiecke obce Sobotište, Horná Súča, Čičmany, Stará Myjava, Dunajská Lužná, CHKO Horné Kysuce, CHKO Biele Karpaty. Vo všetkých uvedených regiónoch sa popri komplexnej geografickej analýze realizoval aj behaviorálny výskum, čo do značnej miery potvrdilo hypotézu o existencii periférnosti/marginalita buď v iniciálnom, alebo dosť pokročilom štádiu.

Mikroregión Podhorie

Študovaný mikroregión Podhorie (MRP) sa rozprestiera do značnej miery v pohorí Strážovských vrchoch, v povodí rieky Bebravy. Z hľadiska administratívneho zaberá severnú časť novovyčleneného okresu Bánovce nad Bebravou. Územie MRP tvorí osem obcí: Čierna Lehota, Šípkov, Trebichava, Slatina nad Bebravou, Slatinka nad Bebravou, Krásna Ves, Timoradza a Podlužany. Celková rozloha mikroregiónu je 9,4 tis. ha a počet obyvateľov 3,1 tis. Hustotou obyvateľstva na 1 km² zaraďujú niektoré obce MRP medzi najmenšie na Slovensku (Trebichava 5,3, Čierna Lehota 12,9). Z celkovej výmery MRP tvorí les 65 % a takmer 29 % poľnohospodárska pôda. Postavenie týchto hlavných plôch predurčuje hospodárske využitie krajiny predovšetkým na lesohospodárstvo a poľnohospodárstvo. Podiel ostatných plôch je minimálny, t.j. MRP nie je príliš urbanizovaný.

Do južnej časti MRP zasahujú severné výbežky Bánovskej pahorkatiny, ktorá je časťou Podunajskej nížiny, čo spôsobuje, že táto krajina má výraznejší podiel poľnohospodárskej krajiny oproti lesnej krajine. Týka sa to hlavne obcí Podlužany a Timoradze. Ostatné obce sú umiestnené v Zliechovskej hornatine, ktorá je časťou Strážovských vrchov a tam už prevláda lesná krajina. Pri lesnej krajine sa strieda sprievodné využitie krajiny na víkendovú rekreáciou. Jedným z rozhodujúcich faktorov rozvoja, stagnácie, resp. úpadku hrá v mikroregióne obyvateľstvo.

MRP má zvláštny vývoj obyvateľstva. Od r. 1910 do r. 2001 poklesol počet obyvateľov o 2061 (42 %). Najväčší pokles zaznamenali najodľahlejšie obce Čierna Lehota (o 69 %), Šípkov (o 80 %) a Trebichava (o 92 %). Nárast zaznamenali obce Podlužany (o 18 %), Timoradza (o 5 %). Ostatné obce zaznamenali mierny pokles v počte obyvateľov. Tento pokles obyvateľstva neustále pokračuje. Celkove má MRP nepriaznivú vekovú štruktúru, pretože podiel poproduktívneho obyvateľstva (30 %) vysoko prevažuje nad predproduktívnym (18,7 %). V rámci obcí najhoršiu vekovú skladbu má obec Trebichava, kde poproduktívneho obyvateľstva je 60 %. Relatívne najpriaznivejšiu vekovú skladbu má Slatina n. Bebravou, kde poproduktívneho obyvateľstva je iba 21 % (najmenej zo všetkých obcí mikroregiónu). V pohlavnej štruktúre mikroregiónu mierne prevažujú ženy. V mikroregióne sú dva typy obcí. V prvom type prevažujú ženy: Čierna Lehota, Slatina n. B., Timoradza, Podlužany. V druhom type prevažujú muži: Šípkov, Trebichava, Slatinka n. B., Krásna Ves. Prevaža v oboch typoch nie je výrazná. Veľmi vážnym negatívnym faktorom je odchádzka obyvateľstva za prácou mimo obec, ale aj mimo mikroregión. Z celkového počtu ekonomicky aktívnych odchádza za prácou 73 %, najviac z Čiernej Lehoty 94 % a Timoradze 92 %.

Pre zastavenie úpadku a možný rozvoj MRP bolo potrebné postupovať spoločne v celej doline. Spomínaných 8 obcí založilo Občianske združenie, ktoré združilo malé finančné prostriedky, zažiadalo o podporné vládne a mimovládne dotácie. V prvom rade bolo potrebné podchytiť vnútorný ľudský potenciál, nájsť vnútorné zdroje, ktoré sú rozhodujúcim faktorom udržateľnosti rozvoja obce, MRP. V MRP sa uskutočnil sociálno-geografický prieskum (v r. 1996), ktorý dal hlavné námety na rozvojovú orientáciu MRP. Na základe prieskumu boli vytypované určité priority MRP, či už statické, alebo dynamické:

- výhody bývania vo vlastnej obci na báze kludu, pokoja, čistého prírodného prostredia, nezáujem bývať v meste (okresné mesto)
- nevýhody bývania vo vlastnej obci – nedostatok pracovných príležitostí v obci a s tým súvisiaca vysoká odchádzka za prácou
- silné puto na rodinu vo vzťahu k bývaniu

- spokojnosť s niektorými službami (potraviny, drogéria, pošta)
- nespokojnosť s väčšinou službami, hlavne pre staršie obyvateľstvo (hlavne nákup liekov, dom dôchodcov, vývarovňa pre starších, výstavba domu smútku)
- sociálny priestor je vyhovujúci iba vo vlastnej obci
- výrazný záujem o dianie v obci
- potreba pracovných miest v tradičných (remeslá, poľnohospodárstvo, lesohospodárstvo – staršie obyvateľstvo), ale aj netradičných (agroturistika, obchodné podnikanie mladé obyvateľstvo)
- málo aktívna a takmer bezproblémová mládež.

Na základe uvedených priorít Združenie mikroregión začalo realizovať niektoré projekty za pomerne silnej podpory miestneho obyvateľstva. Z uvedených priorít sa realizovalo niekoľko čiastkových projektov týkajúcich sa sociálnych služieb v doline, podpora malého a stredného podnikania, realizovala sa plynofikácia určitej časti doliny a začala sa rekonštrukcia opusteného bytového fondu v odlahlých obciach mikroregiónu (Čierna Lehota, Šipkov).

Mikroregión Ptava

Mikroregión Ptava (MRPt) vznikol v roku 2001 ako združenie štyroch obcí – Chlmec, Kamienka, Ptičie a Porúbka. Názov mikroregiónu „Ptava“ je odvodený z názvu potoka (Ptava), ktorý preteká jeho väčšou časťou. MRPt sa nachádza 3 km juhovýchodne od mesta Humenné v okrese Humenné, ktorý je časťou Prešovského kraja. Z prírodného hľadiska leží MRPt väčšou časťou v Beskydskom predhorí, ktoré je súčasťou Nízkych Beskýd. Okrajové časti patria k Vihorlatským vrchom. Podnebie je vnútrozemské, mierne teplé s chladnými zimami. Priemerné ročné zrážky sa pohybujú v rozmedzí 650–750 mm. MRPt má rozlohu 2 804 ha, pričom katastrálne územie Chlmcu má rozlohu 791 ha (28,2 %), Kamienka 535 ha (19,1 %), Porúbka 432 ha (15,4 %) a Ptičie 1 046 ha (37,3 %). Celková hustota zaľudnenia mikroregiónu je 71,9 obyv./km² (okres Humenné 86,5 obyv./km²). Najväčšiu ľudnosť má Kamienka 103 obyv./km², ostatné obce majú relatívne nízku ľudnosť: Chlmec 70,3, Porúbka 61,2, Ptičie 61.

V súčasnosti (r. 2001) má MRPt 2 017 obyvateľov, z toho 638 obyv. (31,6 %) žije v obci Ptičie, 558 obyv. (27,7 %) v Kamienke, 556 obyv. (27,6 %) v Chlmcu a 265 obyv. (13,1 %) v Porúbke. Z hľadiska pohlavnej štruktúry mierne prevažujú ženy nad mužmi (51,0 %). Najväčšia prevaha žien nad mužmi je v obci Porúbka (54,7 %). Zo štruktúry obyvateľstva tvorí produktívne obyvateľstvo 59,9 %, predproduktívne 20,8 % a predproduktívne 19,3 %. Najviac produktívneho (63,5 %) a predproduktívneho (22,8 %) obyvateľstva má obec Chlmec a najviac poproduktívneho má Porúbka (22,3 %). Z tohto vyplýva, že najmladšiu populáciu má obec Chlmec, čomu nasvedčuje aj najnižší priemerný vek 30,8 roka (Ptičie 34,9, Kamienka 37,0 a Porúbka 38,6). MRPt má priemerne vysoký index ekonomicky aktívneho obyv. (48,1 % EAO z celkového počtu obyv.), pričom je tento podiel najvyšší v obci Chlmec (51,1 %), čo do veľkej miery korešponduje s najlepšou štruktúrou obyvateľstva podľa vekových skupín v tejto obci.

Pri behaviorálnom výskume sme sa zamerali na hlavné faktory ľudskej aktivity v území, pričom sme kládli dôraz aj na otázky životného prostredia z rôznych aspektov – prímestská zóna, blízkosť vojenského priestoru, špeciálna skladba obyvateľstva.

Kvalita života a životného prostredia je jeden z vážnych problémov obcí. Vyše 75 % respondentov pozná svoje životného prostredie obce a vie jeho klady a nedostatky. Respon-

dentom boli ponúknuté alternatívy na riešenie problémov životného prostredia. Najviac pozitívne reagovali na otázky rozšírenia separovaného zberu odpadov, zníženie množstva odpadov 27 % respondentov, likvidácia neriadených skládok v rámci obce 23 %, rozšírenie možností pre rekreačné a športové aktivity 17 % a zabezpečenie lepšej osvetly a informovanosti obyvateľov obce 15 %.

Nakoľko len domáce obyvateľstvo vie, do ktorých častí intravilánu a extravilánu chodiť fyzicky aj psychicky relaxovať, v prieskume sme chceli čiastočne tieto časti obcí zmapovať. Pri otázke „ktoré časti obce považujete z hľadiska životného prostredia za najkrajšie/najlepšie?, respondenti dali 197 námetov, čo je najviac z otvorených otázok v prieskume. Z návrhov rezonovali: vlastný dom, starý kostol, príroda (Bystrá – vlek), les, celá dedina, Jasenovský hrad, nová ulica, vyšný koniec, horný koniec (Kamienka), potok a okolie, lesík, celá obec okrem Cigáňov, cintorín, vlastný dvor, nad kostolom (Porúbka), dolný koniec pri potoku (Porúbka), vlastná záhradka, vedľajšie cesty v obci (Ptičie), od obecného úradu po cintorín (Ptičie), kultúrny dom. Podobne sme skúmali negatíva v krajine mikroregiónu, kde bolo 162 námetov, čo bol druhý najväčší počet z otvorených otázok: znečistený potok, sneh na cestách v zime, nevhodné kúrenie uhlím v školách, skládka na ihrisku (Ptičie), odpad z družstva, divoké skládky odpadu, okrajové časti obce s divokými skládkami, absencia chodníkov (Porúbka), zlá cesta, problémy s Rómami (Kamienka), potok – odpad, vypalovanie trávy, oblasti bez kanalizácie (Chlmec), pohyb dobytky cez obec (Chlmec).

Možné oblasti rozvoja v MRPt:

1. MRPt ako prímestská rekreačná zóna mesta Humenné – vychádza to z bezprostrednej polohy MRPt v suburbánnom zázemí okresného mesta Humenné, prírodných predpokladov (NPR Sokol a Humenská, rybník pri obci Chlmec), značkové turistické trasy, relatívna blízkosť CHKO Vihorlat, materiálno-technickej základne cestovného ruchu (rekreačné zariadenie Bystrá s celoročnou prevádzkou, lyžiarsky vlek Chlm).
2. MRPt ako miesto bývania v zázemí mesta – je to spojené s prvými náznakmi suburbanizačného procesu (súvisí to nielen s vynášaním mestského spôsobu života na vidiek, ale aj s priamym hľadaním kvalitnejšieho a hodnotnejšieho života z hľadiska životného prostredia obyvateľmi mesta Humenné), tento proces je podporovaný aj niektorými obcami (napr. obec Ptičie vo svojej miestnej časti Podskalka ponúkla na výstavbu rodinných domov 19 stavebných pozemkov), v územných plánoch obcí Ptičie a Chlmec sa do budúcnosti počíta s ponukou stavebných pozemkov.
3. MRPt ako miesto kvalitného a spokojného života jeho obyvateľov – táto oblasť rozvoja je najširšia a je bezprostredne spätá s obyvateľmi MRPt. V tejto oblasti bolo aj najviac ohlasov a názorov obyvateľov na problematiku rozvoja:
 - zlepšiť kvalitu života a životného prostredia (rozšírenie separovaného zberu odpadu, likvidácia divokých skládok, väčšia informovanosť ľudí v tejto problematike),
 - riešiť problematiku technickej infraštruktúry (kanalizácia, cestná sieť) a verejnej dopravy (frekvencia spojov a kvalita cestovania),
 - dobudovať obchodnú sieť a službový sektor,
 - rozšíriť možnosti malého a stredného podnikania a podporiť vytváranie nových pracovných príležitostí najmä v poľnohospodárstve, remeselnej a stavebnej výrobe a v cestovnom ruchu a agroturistike,
 - vytvárať podmienky pre lepšiu spoluprácu samosprávy a miestneho obyvateľstva,

- zlepšiť propagáciu MRPt v lokálnych a regionálnych médiách a podporu propagácie MRPt formou rôznych propagačných materiálov,
- udržiavať a rozširovať vidiecky duch obcí ako predpoklad trvalo udržateľného rozvoja vidieckeho priestoru v horských regiónoch.

Záver

V príspevku sme načreli do viacerých problémov, ktoré je potrebné vo vidieckom priestore riešiť. Predovšetkým je to problém neustáleho badania a hľadania adekvátneho teoreticko-metodologického podkladu pre problém vidieckej marginalizácie/periférnosti. Ako sa ukazuje, túto problematiku rieši viaceré vedných odborov a často negeografické odbory sú v určitom praktickom využití omnoho ďalej.

V ďalšom slede je potrebné tieto nové podklady transformovať do aplikačnej roviny, tj. neustále hľadať modelové územia, ktoré môžu slúžiť pre ďalšie výskumné regióny, a v tretom slede treba obnovovať výskumy už v existujúcich priestoroch a sledovať, či ten problém periférnosť/marginalizácia „postupuje“, „zastavil sa“, alebo sa „stratil“.

Literatúra

- DRGOŇA, V. (1998): Transformačný proces a jeho vplyv na regionálnu štruktúru Slovenska. Geografické štúdie, č. 8, Univerzita Konštantína filozofa, Fakulta prírodných vied, katedra geografie, Nitra, 139 s.
- DUBCOVÁ, A., KRAMÁREKOVÁ, H., OREMUSOVÁ, D. (2003): Výskum vidieckej krajiny mikroregiónu THERMAL. In: Belajová, A. (ed.): Zborník referátov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou „Vidiek – šanca pre rozvoj IV., Súčasná problémy rozvoja vidieckeho priestoru“. SPU, FEM, katedra regionálneho rozvoja, Nitra, s. 74–79.
- FALŤAN, L., GAJDOŠ, P., PAŠIAK, J. (1995). Sociálna marginalita území Slovenska. Centrum pre analýzu sociálnej politiky, Bratislava, 223 s.
- GAJDOŠ, P. (2000). Marginálne územia – závažný problém sociálno-priestorového vývoju Slovenska. Životné prostredie, 34, č. 1, ÚKE SAV, Bratislava s. 5–9.
- HURBÁNEK, P. (2004a): Priestorový verzus nepriestorový aspekt sídelného systému: teoreticko-metodologické poznámky k vymedzeniu vidieka. Geografické štúdie, č. 8, Univerzita Konštantína filozofa, Fakulta prírodných vied, katedra geografie, Nitra, s. 217–223.
- HURBÁNEK, P. (2004b): Zmeny úlohy priestorového aspektu v interpretáciách pojmov periférnosť (marginalita) a vidiek. In: Wahla, A. (ed.): Geografie a proměny poznání geografické reality. Sborník z příspěvků z Mezinárodní geografické konference, Ostravská univerzita, Přírodovědecká fakulta, Ostrava, s. 102–110.
- JANČÁK, V. (2001): Příspěvek ke geografickému výzkumu periferních oblastí na mikroregionální úrovni. Geografie-Sborník ČGS, 106, č. 1, ČGS, Praha, s. 26–35.
- JUSSILA, J., LEIMGRUBER, W., MAJORAL, R., eds (1998): Perceptions of marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space. Ashgate and International Geographic Union, Aldershot UK, 299 s.
- JUSSILA, J., MAJORAL, R., DELGADO-CRAVIDÃO, F., eds (2001): Globalization and marginality in geographical space: political, economic and social issues of development in the new millennium. Ashgate and International Geographic Union, Aldershot, 304 s.
- LEIMGRUBER, W. (1998): From highlands and high-latitude zones to marginal regions. In: Jussila, J., Leimgruber, W., Majoral, R. (eds): Perceptions of marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space. Ashgate and International Geographic Union, Aldershot, s. 27–33.

- MAJORAL, R., LEIMGRUBER, W., JUSSILA, J. (1998). Introduction. In: Jussila, J., Leimgruber, W., Majoral, R. (eds): Perceptions of marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space. Ashgate and International Geographic Union, Aldershot, s. 1–5.
- MARADA, M. (2001). Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. *Geografie–Sborník ČGS*, 106, č. 1, ČGS, Praha, s. 12–25.
- MARADA, M. (2003). Delimitation of peripheral regions and studies of their attributes with the help of statistic analysis. In: Kowalczyk, A. (ed): Theoretical and Methodological Aspects of Geographical Space at the Turn of Century. Warsaw University, Faculty of Geography and Regional Studies, Warsaw, s. 391–395.
- MARADA, M., CHROMÝ, P. (1999). Contribution to studies on peripheral regions of Czechia. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae – Geographica, Supplementum*, 2/I, s. 241–255.
- PAVLIČKOVÁ, K. (2002): Environmentálne hodnotenie vidieckeho regiónu na príklade rozvojových dokumentoch okresu Myjava. *Acta Environmentalica Universitatis Comenianae Bratislava, Supplementum*, s. 255–262.
- SLAVÍK, V., HALÁS, M. (1998): Cezhraničné väzby a cezhraničná spolupráca SR a ČR na príklade okresu Skalica. *Geografické informácie*, č. 5, Univerzita Konštantína filozofa Fakulta prírodných vied, katedra geografie, Nitra, s. 65–75.
- SPIŠIAK, P. (1999): Rozvoj vidieka vo vybraných mikroregiónoch Slovenska. *Geografia, Geo-servis SAV*, 7, č. 1, Bratislava, s. 17–19.
- SPIŠIAK, P. (2001): Účast verejnosti na tvorbe rozvojových dokumentov obcí a regiónov – prípadová štúdia mikroregiónu Javorina. *Životné prostredie*, č. 1, Bratislava, s. 37–41.
- SPIŠIAK, P., KLAMÁR, R., MICHAELI, E. (2004): Udržateľnosť vybraného vidieckeho mikroregiónu (prípadová štúdia Mikroregiónu Ptava – južná časť okresu Humenné. *Folia geographica*, XLII, č. 7, AFSHNUP, Prírodné vedy, Prešov, s. 104–126.
- ZUBRICKÝ, G. (2002): Rurálna geografia. *Mapa Slovakia, Škola*, Bratislava, 64 s.

Peter Spišiak

Univerzita Komenského v Bratislave, Prírodovedecká fakulta,
katedra humánnej geografie a demogeografie,
Mlynská dolina, 842 15 Bratislava, Slovensko
e-mail: spisiak@fns.uniba.sk